

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

*Присвячується 185-річчю створення
Національного педагогічного
університету імені М. П. Драгоманова*

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА
РАДЯНСЬКОГО КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ
ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО ТА ПОЛЬСЬКОГО НАРОДІВ
(1920 – першій половині 1940 рр.).**

**Київ
Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова
2020**

**УДК 94:323.14(=161.21:=162.1)(47+57)"1920/1945"
Н 35**

*Рекомендована до друку Вченою радою
історичного факультету НПУ імені М. П. Драгоманова
(протокол № 2 від 6 вересня 2020 року)*

Рецензенти: *В. М. Даниленко*, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України;
В. П. Капелюшний, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України.

Н 35 Національна політика радянського комуністичного режиму щодо українського та польського народів (1920 – першій половині 1940 рр.) : монографія / автор. колект. : П. М. Чернега – відп. ред., В. І. Луцкай, А. В. Телегуз та ін. – Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2020. – 212 с.

ISBN

У колективній праці аналізується національна політика радянського комуністичного режиму щодо українського та польського народів у 1920 – першій половині 1940 рр. Зокрема, розглянуто також витоки та особливості національної політики Російської імперії й Радянського Союзу щодо українців і поляків. Розкрито роль, місце та наслідки етнічного чинника в національній політиці сталінського режиму.

УДК 94:323.14(=161.21:=162.1)(47+57)"1920/1945"

© Авторський колектив, 2020

© Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ І. Джерельна база та історіографія дослідження <i>(П. М. Чернега, В. І. Луцкай, А. В. Телегуз, С. П. Борейко)</i>	14
РОЗДІЛ ІІ. Формування російської імперської національної політики щодо українців і поляків	29
2.1. Витоки та особливості національної політики імперської Росії щодо українців <i>(П. М. Чернега, В. І. Луцкай, А. В. Телегуз)</i>	29
2.2. Національна політика Російської імперії щодо поляків <i>(В. І. Луцкай)</i>	39
РОЗДІЛ ІІІ. Етнонаціональний чинник національної політики радянського комуністичного режиму в 1920-х. – першій пол. 1930-х років	55
3.1. Російсько-польська війна 1920–1921 років: національне питання у міждержавних відносинах <i>(А. В. Телегуз)</i>	55
3.2. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні – організований сталінським режимом геноцид української нації <i>(А. В. Телегуз)</i>	63
3.3. Становище українців західноукраїнських земель у міжвоєнний період (1919–1939 рр.) <i>(П. М. Чернега, В. П. Клодницький)</i>	72
3.4. Церковно-релігійне життя в Україні 1920–1930 років <i>(І. В. Батюк)</i>	94
3.5. Етнонаціональний чинник національної політики радянської влади щодо поляків <i>(В. І. Луцкай)</i>	103
3.6. Етнічний фактор у національно-культурній політиці комуністичного режиму щодо польської меншини в Україні 1920-1930 років <i>(П. М. Чернега)</i>	116

РОЗДІЛ ІV. Національна політика СРСР напередодні та в роки Другої світової війни	135
4.1. Етнічний чинник у національному питанні наприкінці 30-х – початку Другої світової війни (С. П. Борейко)	135
4.2. Концептуальні засади національної політики сталінського режиму в роки німецько-радянської війни 1941–1945 (С. П. Борейко)	146
4.3. Поразка Варшавського повстання 1944 р. як прояв антипольської політики сталінського режиму (В. І. Луцкай)	159
ВИСНОВКИ	173
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	178

ВСТУП

Це дослідження має за мету розкрити передумови, особливості, причини й зміст національної політики СРСР щодо етнічних груп, зокрема, українців та поляків. Першочергово це дослідження про пригноблення, асиміляцію, зрештою, про геноцид, а не про міфічне гармонійне багатоетнічне співжиття «братніх» слов'ян. Воно не про неефективність, обмеженість тощо, а про злочинність національної політики Радянського Союзу, який за своєю суттю був імперським, тобто ідеологічним та політичним продовжувачем російської традиційної колоніальної політики біля 200 поневолених народів.

У сучасній політології імперія – це поліетнічна держава, етноси та нації якої поділяються на панівні та підлеглі. Імперія формується або створюється військовою силою, співробітництвом та різними формами залежності, зокрема, політичної, економічної, соціальної, культурної. Саме колоніальним і залежним слід визначити статус українців і поляків в Російській імперії царського та радянського зразків.

Багатовікова боротьба українського народу за звільнення від колоніального гноблення, державну незалежність, самовизначення й національну ідентичність, що з новою силою відродилася на початку ХХ ст., започаткувала активізацію процесів державотворення та етнонаціонального розвитку. Державотворчі та етнокультурні прагнення української нації за складних історично-політичних реалій поневолення комуністичним тоталітарним режимом СРСР залежали головню від його національної політики, спрямованої на асиміляцію багатонаціонального розмаїття СРСР в російському етносі. Саме тому події етнічної історії українців 20-40 років ХХ століття, на які припали утвердження та посилення російським більшовицьким урядом на теренах України радянської влади, яка обрала нелюдські засоби та методи реалізації своєї національної політики щодо українського народу, прагнучого свободи та незалежності, мали складний і трагічний характер.

Натомість, боротьба польського народу за незалежність і самовизначення, що відроджувалася після цілої низки трагічних поразок впродовж ХІХ – початку ХХ ст., завершилася державною незалежністю Польщі від Російської, Німецької та Австро-Угорської імперій в листопаді 1918 року. Однак, за історичних реалій відродження Російської імперії радянського зразка й імперської національної політики, доля поляків СРСР, на відміну від поляків Польщі, які на кілька десятиліть реалізували свої державотворчі та етнокультурні прагнення, також сповнена трагізму.

Радянський комуністичний режим, здійснюючи національну політику, тотожню Російській імперії, якої мав на меті не стільки регулювання реальних етнополітичних та етносоціальних процесів, скільки упокорення, асиміляцію, русифікацію та цілковите політичне й економічне поглинення української та польської націй «великоросійською нацією» та її владним центром.

Дослідження проблеми національної політики радянського комуністичного режиму та її проявів є надзвичайно актуальним за умов поновлення відносно України агресивної експансіоністської політики Російської імперії сучасного зразка – спадкоємиці царської та радянської, відродження імперських ідеологем «Русского міра».

Метою підготовки колективної монографії є комплексне дослідження національної політики радянського комуністичного режиму щодо польського та українського народів впродовж 1920–1940 років і виявлення ролі й впливу на неї етнонаціонального чинника, а також аналіз та неупереджена оцінка низки подій та явищ етнічної історії українського та польського народів означеного періоду.

У монографічному дослідженні вирішуються наступні проблемні **завдання**:

– виявлення ролі етнонаціонального чинника національної політики радянської влади щодо українського та польського народів;

-
-
- аналітично-критичне розкриття витоків національної політики радянського комуністичного режиму;
  - всебічний аналіз форм, засобів і методів національної політики радянського тоталітарного режиму відносно українського та польського народів;
  - висвітлення національно-культурної політики радянського комуністичного режиму щодо польської меншини на території Української РСР;
  - розкриття антигуманного характеру національної політики комуністичного режиму щодо релігії;
  - виявлення та дослідження ключових подій та явищ етнічної історії українського та польського народів у першій половині ХХ ст., їх причинно-наслідкового зв'язку з національною політикою радянського комуністичного режиму.

Реалізація завдань дослідження ґрунтується на наступних теоретико-методологічних тезах, сформульованих авторським колективом у процесі наукової розробки проблеми:

- етнонаціональний чинник національної політики радянського комуністичного режиму визначав її зміст, жорстокий та антигуманний характер і трагічні наслідки щодо українського та польського народів;
- національна політика СРСР генетично пов'язана з політикою Російської імперії щодо підкорених народів та визначалася типовими імперськими рисами: загарбання, поневолення й пограбування;
- національна політика радянського комуністичного режиму щодо українського та польського народів характеризувалася жорстокістю, агресивністю, нетерпимістю, упередженням та політично вмотивованим ставленням, несприйняттям права на самовизначення, збереження самобутності тощо, провокативністю щодо міжетнічних взаємин, спрямованістю на цілковиту асиміляцію і поневолення й нищення національних культур;
- національно-культурна політика радянського комуністичного режиму щодо українського народу й польської меншини на території України мають чіткі кореляції;

– ключові події етнічної історії українців та поляків першої половини ХХ ст., зокрема, російсько-польська війна 1920–1921 рр., Голодомор 1932–1933 рр., депортації українського та польського населення із західноукраїнських земель на початку Другої світової війни, антирелігійна політика СРСР, Варшавське повстання 1944 р., переселення поляків з українських етнічних земель у складі Радянського Союзу та українців з території Польщі в 1944 р., мають причинно-наслідковий зв'язок і системний характер у контексті національної політики радянського комуністичного режиму та є її проявами;

– національна політика СРСР щодо польського та українського народів є однією з вагомих причин українсько-польських міжетнічних конфліктів 30-40 років ХХ ст.;

– особливості сучасної українсько-польської міжетнічної компліментарності та глибоко вкорінені в свідомість двох народів історичні передумови сучасних взаємовідносин, що проявляються в ситуативному загостренні оцінок і надмірній політизації трагічних сторінок минулого, впливають з наслідків імперської національної політики Росії.

Етнонаціональний чинник національної політики радянського комуністичного режиму генетично витікає з царського періоду Російської імперії, з часів формування особливого, специфічного, упередженого і політично вмотивованого її ставлення до поневолених слов'янських етносів-націй, їх прагнення до свободи та державотворення. Він визначав ступінь агресивності російської імперської національної політики щодо тих категорій народів, які виявляли найбільший спротив поневоленню, денаціоналізації, і знеособленню, відданість національній культурі і віковим етнічним звичаям і традиціям.

Національна політика радянської Росії, принципи, методи і засоби та підходи реалізації якої визначав етнонаціональний чинник, була логічним ідеолого-політичним продовженням російської традиційної колоніальної політики поневолення народів Європи і Азії, в основі якої були системні утиски і обмеження, репресії і депортації, тотальна русифікація, нищення національних

культур й будь-яких проявів автономістського та незалежницького рухів. Зважаючи на те, що українці та поляки для російської імперії царського та радянського зразків були окремою етнонаціональною категорією з поміж поневолених нею народів, її національна політика щодо них була найбільш жорстокою, антиукраїнською та антипольською за суттю і змістом.

Автори колективної праці, за логікою та структурою, першочергову увагу приділили дослідженню витоків та особливостей національної політики комуністичного режиму СРСР щодо українців. Зокрема, вони наголошують, що національна політика російського царату була спрямована на зміцнення єдності та посилення й утримання могутності Російської імперії шляхом денационалізації та насильницької русифікації українського етносу. Національно-культурне відродження українців сприймалося Російським царизмом як пряма загроза політики перетворення Росії в національну імперію на основі російської нації. У процесі дослідження прослідковано спадкоємність принципів, методів і засобів національної політики Російської імперії Радянським Союзом.

Окрему увагу присвячено дослідженню формування російської імперської національної політики щодо поляків. Виявлено, що окреслення засад етнічної політики Росії щодо польського народу відбулося наприкінці XVIII ст., після поділу Речі Посполитої. Виокремлення поляків в окрему етнічну категорію серед поневолених народів вилилося в упереджене і політично вмотивоване ставлення Російської імперії до поляків, ще більше загострене після російської кампанії Наполеона й участі в ній польських вояків. Етнічна політика Росії – завойовницька, уніфікаційна, русифікаторська і асиміляторська по суті, характеризувалася посиленнями репресіями, суворими покараннями, засланнями, системними утисками і обмеженнями національно-культурного життя. Етапи національно-визвольних змагань поляків, зокрема повстання 1830 та 1863 рр., корелюються з посиленням антипольської політики Російської імперії після їх придушення, а її пом'якшення – з періодами ослаблення імперії.

Проявом національної політики Росії є російсько-польська війна 1920–1921 років – одна з найбільш суперечливих наукових проблем історії російсько-польських відносин, що потребує глибокого об'єктивного дослідження. Відлуння цієї війни безпосереднім чином відбилася на розвитку відносин між трьома народами. Глибокі протиріччя між Україною, Польщею і Росією в оцінках тих подій не зникли й досі. Однак очевидно, що перемога Польщі в цій війні дозволила зберегти її державну незалежність від Російської імперії радянського зразка.

Найжорстокішим злодіянням російського більшовицького режиму проти української нації був Голодомор 1932–1933 рр., визнаний як геноцид української нації. Це була спланована проти українства акція, яка мала ліквідувати основу української нації і національного відродження, зруйнувати незалежницькі мрії, унеможливити супротив радянській владі. Голодомор-геноцид 1932–1933 рр. був одним з етапів національної політики російського комуністичного режиму щодо української нації, здійснення якої мало забезпечити остаточне упокорення, асиміляцію, русифікацію та цілковите політичне й економічне поглинення України більшовицькою Росією.

Дослідженню етнонаціонального чинника національної політики радянського комуністичного режиму в Україні періоду 1920-х – першої половини 1940-х років щодо польської етнічної меншини, виявленню витоків і причин упередженого і політично вмотивованого ставлення більшовиків до поляків як етносу-нації присвячено окремий розділ монографії. Показано, що на початку 1930 рр. в національній політиці утвердженого й зміцнілого тоталітарного режиму Сталіна відбувся «великий перелом», а з 1933 р. національна політика щодо поляків набуває репресивного, карального, явного антипольського характеру, очевидного протиставлення українців полякам в дусі традиційної російської імперської політики. Захоплення СРСР у вересні 1939 р. Західної України ознаменувало новий виток масових репресій та депортацій поляків. Періоди пом'якшення національної політики комуністичного режиму стосовно поляків корелюються з подібною

практикою Російської імперії часів царату в періоди ослаблення імперії. Після виходу Червоної армії на західні рубежі СРСР у національній політиці відбувся черговий поворот, позначений масовими репресіями, депортаціями і примусовими переселеннями нелояльних до комуністичного режиму поляків.

Слід зазначити, що під час розробки проблеми національної політики царської Росії та Радянського Союзу щодо польського народу було виявлено їх генетичний взаємозв'язок, що проявився у спадковості підходів, засобів і методів, упередженому і політично вмотивованому ставленню до поляків.

Проаналізовано причини, масштаби й особливості депортації народів з їх споконвічних земель, а також їх наслідки. Обґрунтовано, що репресії, примусове виселення і депортації людей з республік СРСР за політичною і соціальною поведінкою, етнічними та релігійними ознаками є складовою національної політики – національного терору радянської влади.

Окремо розкрито становище українців західноукраїнських земель у міжвоєнний період (1919–1939 рр.), що входили до складу Польщі, зображено шляхи реалізації колонізаційно-асимілятивних заходів в економічній, соціальній, культурній, релігійній і національній сферах. Вищезазначений аспект колективного монографічного дослідження виявляє кореляції з асимілятивною політикою Російської імперії щодо українців.

У контексті національної політики також досліджено питання церковно-релігійного життя в Україні впродовж 1920–1930 років. Зокрема аналізуються напрямки державної антирелігійної політики, основні завдання і методи реалізації ідеології радянського комуністичного режиму, спрямовані на нищення духовності й моральних принципів. Радянська комуністична влада застосовувала методи та засоби терору проти духівництва усіх конфесій, зокрема, тотальний ідеологічний тиск на віруючих, антирелігійна пропаганда, заборона друкування релігійних видань, закриття і нищення церков та монастирів, націоналізація всіх церковних земель, переслідування і фізичне знищення священнослужителів та членів їх родин.

Висвітлюються характерні особливості втілення національної політики радянського керівництва у західних регіонах СРСР, зокрема на територіях Західної України і Західної Білорусії. Розглядається діяльність адміністративно-командної системи, зокрема, ігнорування інтересів національного, економічного і культурного розвитку народів, необмеженість централізації влади, уніфікація всіх сторін суспільного життя, що реалізовувалась засобами терору і насильства. Розкрито механізм репресій і депортацій щодо поляків прикордонної смуги – «осадників», а також українців – членів сімей «контрреволюційного і націоналістичного елемента», за офіційною версією за «антирадянську діяльність» і як відплату за можливу «зраду».

Розкрито структуру управління і виконання злочинів системою державних органів влади і безпосередньо НКВС СРСР. Репресованих і депортованих відправляли до таборів і спецпоселень ешелонами в нелюдських умовах, без побутових речей і засобів прожиття. Тенденцією було знищення утримуваних в тюрмах північно-східних регіонів СРСР інтелігенції, членів націоналістичного підпілля, священнослужителів. Трагічною була доля сотень тисяч українців, зокрема, воїнів УПА-ОУН та їх родин, польських військовополонених, політичних, релігійних і культурних діячів.

Окремо досліджується проблема Варшавського повстання 1944 р., трагічна поразка якого стала проявом і наслідком етнонаціонального чинника національної політики сталінського режиму. Встановлено, на основі аналізу воєнних передумов повстання та врахування очевидної переваги Червоної армії у силах і засобах після розгрому групи армій «Центр» й становища німецьких військ на варшавському напрямку наприкінці липня, що на початку серпня радянські війська були здатні у короткостроковій перспективі звільнити Варшаву від німців. Проте в ніч на 1 серпня радянський наступ було призупинено до 9 вересня, в чому, зважаючи на вищезазначені воєнно-політичні передумови повстання, вбачається політична мотивація Кремля. Варшавське повстання 1944 р., внаслідок відсутності допомоги з боку Червоної

армії, неможливості дієвої допомоги з боку союзницьких сил та суттєвої переваги німецьких військ, завершилося невідвортною поразкою, значними людськими жертвами і подальшими негативними наслідками в суспільно-політичному житті польського народу.

Практичною цінністю монографічного дослідження є сприяння формування неупереджених оцінок щодо причин першочергового впливу на події польсько-українського етнічного конфлікту 1940-х років, реалістичних та об'єктивних трактувань тогочасних подій в українській та зарубіжній історіографії.

У написанні колективної монографії брав участь колектив кафедри етнології та краєзнавства Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, зокрема, завідувач кафедри доктор історичних наук, професор Петро Чернега, кандидати історичних наук, доценти Володимир Лушай, Андрій Телегуз, Світлана Борейко, аспірантка, асистент кафедри Ірина Батюк, магістр Історичного факультету Владислав Клодницький, бакалавр історії, лаборант кафедри Людмила Бровко.

РОЗДІЛ І

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Національна політика Російської імперії та Радянського Союзу вивчена набагато менше ніж історія їх етнічних груп та окремих регіонів. Першопричиною цього є відсутність доступу до архівів Російської Федерації та заідеологізованість російських досліджень стосовно національної політики Російської імперії підкорення визвольних рухів націй та колонізації. У сучасних працях російських науковців присутня русоцентриська упередженість, тому навіть до нещодавно відкритих профільтованих джерел потрібно ставитись з обережністю.

Джерельну базу проблеми національної політики радянського комуністичного режиму 1920–1940 років умовно структуровано на чотири групи: архівні джерела; опубліковані документи і матеріали, мемуарна епістолярна й статистична література.

Ключову роль у джерельній базі дослідження відіграють матеріали українських та зарубіжних архівів.

Реалізація національної політики комуністичного режиму відображена у діловодстві партійних органів усіх рівнів, проте, повного змісту матеріалів відповідних сховищ, починаючи із Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), й досі належним чином не розкрито. Натомість, у фонді №1 Центральний комітет компартії України [1.7, Спр. 290, 604, 627; 1.8., Спр. 40, 49] є чимало матеріалів, що стосуються діяльності інститутів тоталітарної системи, і насамперед, органів партійної і державної влади та правоохоронної системи.

Матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), зокрема, фонди

Ф. 1 Верховна Рада України, мм. Харків, Київ. [1.1, Спр. 468.; 1.2, Спр. 1772, 2006, 1346, 1317, 604, 2118, 1508], Ф. 5. Народний комісаріат внутрішніх справ Української СРР, м. Київ. [1.3, Спр. 137, 2236], додатково розкривають сутність національної політики радянського комуністичного режиму. Також у фондах №№ 166, 413 містяться важливі матеріали, що висвітлюють діяльність Міністерства освіти і науки України та Центральної комісії національних меншин (ЦК НМ) Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету та їх структурних підрозділів [1.4, Спр. 133; 1.5. Спр. 458.; 1.6, Спр. 6, 99, 368, 468, 253].

Опрацьовані постанови, директиви, інструктивні листи, звіти про роботу, матеріали протоколів дозволили реконструювати основні віхи роботи партійних і радянських органів серед національних меншин. Протоколи засідання секретаріату ЦК КП (б) У містять інформацію про розгляд ситуації в окремих національних районах, зокрема у справі виявлення «ворожих» елементів, які підозрювалися в антирадянській діяльності; матеріали про хід виселення й депортацію населення західноукраїнських областей у 1939–1940 рр., зокрема, так званих поляків-осадників; статистичні дані основних показників областей України щодо адміністративно-територіального поділу, чисельності й соціального стану населення.

Вивченню теми сприяли документи і матеріали Державного архіву Львівської області (ДАЛО), зокрема фондів Р-300 – Временное управление города Львова [1.10, Спр. 11-17] та Р-6 – Львовский городской Совет депутатов трудящихся и его исполнительный комитет, г. Львов, Львовской области [1.9, Спр. 1, 61, 63, 216, 482, 620] та ін. Документи партійних, державних, профспілкових та інших органів відображають характер національної політики комуністичного режиму в західних областях України, зокрема, у м. Львів. Особливий інтерес становлять справи 1939–1941 років, присвячені біженцям, що ще потребують докладного опрацювання.

Зміст дослідження збагатило використання документів Центрального державного історичного архіву України у Львові

(ЦДІА), зокрема, Ф. 344 т. – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) м. Львів [1.11, Спр. 56, 78; 1.12, Спр. 79], що сприяли вивченню проблеми національної політики Польщі і СРСР щодо українців та становища українців на західноукраїнських землях. Вміщені у фонді статті і повідомлення відомих політичних і громадських діячів, журналістів, сприяли дослідженню питання політичного і національно-культурного життя українців на західноукраїнських землях впродовж 20-30-х років ХХ століття.

Під час дослідження було використано матеріали архівів Російської Федерації, що були опрацьовані до 2014 року. Незважаючи на їх заідеологізованість, заангажованість упередженість, цінними джерелами до вивчення державної політики, зокрема і в сфері національного будівництва є документи і матеріали Державного архіву Російської федерації (ДАРФ): фондів Ф. 6646. Всеславянський антифашистський комітет [1.13, Спр. 1, 28; 1.14., Спр. 1] та Ф. 6822. Совет по делам эвакуации при СНК СССР. [1.15, Спр. 12, 170, 183].

У Російському державному архіві соціально – політичної історії (РДАСПІ) були опрацьовані фонди Ф. 17. Центральний Комітет КПСС (ЦК КПСС) (1898,1903–1991. [1.16, Спр. 1041, 1044, 1045; 1.17, Спр.119; 1.18, Спр.28.35; 1.19, Спр. 138] та Ф. 495. Исполнительный комитет Коминтерна (ИККИ) (1919–1943). [1.20, Спр. 1335], де зосереджені документи Політбюро ЦК ВКП(б), Центрального комітету ВКП(б), Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б), Оргбюро ЦК ВКП(б), Організаційно-інструкторського відділу ЦК ВКП(б), виконавчого комітета Комінтерна. Їх матеріали сприяли розкриттю концептуальних й програмних засад національної політики партії, основним завданням якої були русифікація і формування в етнічних спільнот радянської соціалістичної ідентичності. Стенограми протоколів засідань ЦК партії, службова переписка різних партійних органів та державних установ, документи особистого порядку тощо підтверджують, що комуністичний режим свідомо реалізовував жорстку модель національної політики.

Вивченню теми сприяли документи і матеріали Інтернет-системи правових актів Сейму Республіки Польща, зокрема фондів: Dz.U. 1921, № 28 арк. 161 – Угода про достроковий мир і перемир'я між Республікою Польща [2.105], з одного боку, Російською Федеральною Соціалістичною Республікою Рад та Українською Соціалістичною Республікою Рад, з іншого, підписана в Ризі 12 жовтня 1920 року; Dz.U. 1934, № 58 арк. 506 – Договір між Республікою Польща та Союзом Соціалістичних Республік Рад про сплав деревини на прикордонних річках разом із заключним протоколом [2.106], підписана у Варшаві 19 червня 1933 р. (Ратифікована відповідно до Закону від 5 березня 1934 р.). Вони ілюструють злочинний характер національної політики сталінського режиму в західних областях України. Відповідно до угод радянське керівництво визнавало за Польщею західнобілоруські землі до рік Двіни і Березини та західноукраїнських теренів у районі Полісся. Стосовно земель Галичини, більшовики погоджувались з їх міжнародно-правовим статусом як підмандатної території Ліги Націй з тимчасовим управлінням Польщею. У 1933 р. СРСР визнав Східну Галичину територією Польщі.

Опрацювання документів і матеріалів архівів дозволило виявити глибоко приховані свідчення спротиву українського і польського етносів сталінському режиму, що дає змогу уявити масштаби протиборства народів, жорстокість, муки і страждання людей, що замовчувала влада.

Важливими джерелами для вивчення суперечливого, натомість системного і репресивного характеру національної політики сталінського режиму в роки війни, стали твори теоретиків марксизму-ленінізму, керівників комуністичної партії та радянської держави [2.55, 2.56, 2.57, 2.58; 2.60, 2.61].

Всебічно було проаналізовано широке коло опублікованих документів і матеріалів, що розкривають еволюцію та характерні особливості національної політики радянської влади впродовж війни, масові репресії і депортації народів, динаміку взаємин між

церквою і державою, прояви антирадянського повстанського руху і методи боротьби з ним.

Важливу інформацію містять збірники офіційних документів, зокрема, РНК СРСР та УРСР, Президії Верховних Рад СРСР та УРСР, де обґрунтована ідеологія національної політики і визначені форми, методи і заходи втілення її радянською владою. Авторами також використані матеріали органів влади, які засвідчують характер і методи врегулювання міжнаціональних відносин, релігійну ситуацію у міжвоєнний період і роки Другої світової війни [2.48; 2.52; 2.40; 2.47; 2.67; 2.96].

Вагомий матеріал містять збірники документів, в яких партійні і радянські органи обґрунтовують необхідність і здійснюють переселення українців і поляків з місць постійного проживання, депортації їх та інших народів напередодні Другої світової війни, зокрема, і в роки німецько-радянської війни 1941–1945 рр., а також розкривають засоби їх здійснення та наслідки [2.42; 5.196; 2.36; 2.43].

Цінним для дослідження усіх аспектів досліджуваної проблеми, зокрема Варшавського повстання і його поразки як прояву та наслідку національної політики комуністичного режиму СРСР щодо поляків, є фундаментальне багатотомне видання «Російський архів» 14-й том «СРСР і Польща: 1941–1945» [2.79], що містить документи радянських, німецьких і закордонних архівів. Аналіз опублікованих архівних матеріалів дозволяє прослідкувати перебіг повстання та його оцінку німецькою та радянською сторонами, виявити і проаналізувати політичну гру Кремля у питанні підтримки повстання та свідомого призупинення радянського наступу на варшавському напрямі на початку серпня 1944 р.

Джерельну базу дослідження розширює збірка документів і матеріалів Е. Броніславського й Г. Вачнадзе [2.23], яка подає цілий спектр оціночних суджень зарубіжних журналістів щодо подій у Польщі.

Певний інтерес для вивчення окремих аспектів національної політики СРСР, відтворенню соціально-політичної атмосфери доби, виявленню ролі дійових осіб в окремих подіях, сприйняття її етнічно строкатим населенням країни становлять джерела

мемуарного та епістолярного характеру. Зокрема спогади головного редактора газети «Красная звезда» Д. Ортенберга [3.115], одного з керівників радянської розвідки П. Судоплатова та видатного українського кіномитця О. Довженка [3.120; 3.111] сприяли з'ясуванню індивідуальних і типових поглядів й оцінок чинників національної політики влади, відтворенню соціально-політичної атмосфери 20–40-х рр. ХХ ст. Суб'єктивність даного виду джерел обумовлена самою їх природою, що при роботі авторського колективу над дослідженням, безумовно, бралось до уваги. Перебіг повстання у Варшаві 1944 р. і мотивацію керівництва варшавського підпілля щодо початку повстання доповнюють спогади учасника подій К. Пужака [3.122].

У процесі дослідження проблеми були опрацьовані матеріали публікацій друкованих засобів масової інформації, що видавалися в СРСР, що відігравали роль одного з головних рупорів радянської політики, зокрема у роки Голодоморів, зокрема геноциду, масового терору українського народу 1932–1933 рр, Другої світової війни. Матеріали газет «Правда», «Известия», «Радянська Україна», «Правда Украины», «Красная звезда», «Література і мистецтво»; журналів «Большевик», «Пропагандист», «Агитатор и пропагандист» та інших дали змогу «вжитися» в епоху, більш чітко уявити логіку перебігу подій й характеризували основні завдання і методи національної політики радянської влади щодо окремих етнічних спільнот.

Огляд історіографії комплексної наукової проблеми етнонаціонального чинника національної політики радянського комуністичного режиму 1920–1940 років здійснено на основі поєднання аналізу праць дослідників України, Польщі, СРСР й сучасної Росії, інших європейських країн, з врахуванням історико-політичного фактору. Історія етнонаціональної політики СРСР щодо українців та поляків, незважаючи на значну кількість дотичних наукових праць, залишається недостатньо вивченою. І питання тут не лише у заангажованості, інтерпретаціях, стереотипах, суб'єктивності чи націоцентричності. Міжнаціональні відносини не можна вивчати лише синтетично за допомогою

принципів і методів історичної науки, адже проблеми етносу та нації це, першочергово, компетенція етнології та суміжних наук, міждисциплінарних концептуальних підходів та відповідної теоретичної бази.

У дослідженні ми прагнули звернути увагу на антиукраїнський характер національної політики комуністичного режиму СРСР щодо українців, як етнічної групи, нації, наслідком якої були організовані ним три Голодомори 1921–1923, 1932–1933 й 1946–1947 років. Всеосяжність національної катастрофи Голодомору-геноциду 1932–1933 рр. світового масштабу можна збагнути лише глибиною внутрішнього потрясіння кожного, хто вважає себе цивілізованою людиною. Натомість, окремі історики і демографи в Україні продовжують необ'єктивно оцінювати прямі втрати від голоду в 3-3,5 млн. [5.267, с. 18; 5.264, с. 15], а демографічні до 4 млн. людей [5.312, с. 24-36; 5.311, с. 24-33].

Дискусія щодо чисельності жертв Голодомору спорадично спалахує протягом останніх десятиліть. На думку провідних вітчизняних дослідників Голодомору В. Марочка, В. Сергійчука жертвами геноциду стали близько 10 млн. українців. Зокрема, понад 8 млн. в Україні та інші поза нею. Саме такими даними щодо померлих голодною смертю оперували у звітах своїм урядам послі і консули Італії, Німеччини, журналісти Великобританії, США та інших країн, українська діаспора у дипломатичних рапортах 1930-х років, володіючи достовірною інформацією з уст високопосадовців України [5.289, с. 14; 5.338, с. 53-62; 5.381; 5.326, с. 16; 5.339].

Італійський консул у Харкові С. Граденіго, зокрема, чітко вказував про наміри комуністичного режиму щодо українців: «... немає жодного сумніву в тому, що: 1) цей голод штучний і спеціально створений для того, аби «провчити селян»; 2) в основі такої політики є напевно призначення зліквідувати українську проблему протягом кількох місяців з жертвою від 10 до 15 млн. осіб; 3) насамкінець зазначу, що наслідком теперішнього лиха в Україні буде російська колонізація цієї країни, яка призведе до зміни її етнографічного характеру. У майбутньому, і либонь, дуже близькому майбутньому, ніхто більше не говоритиме про Україну

чи про український народ, а отже і про українську проблему, бо Україна стане *de facto* територією з переважно російським населенням» [5.394, с. 16].

Окремо потрібно виділити ґрунтовні дослідження історика української діаспори Р. Сербина, який комплексно розглядає проблему Голодомору наголошуючи на геноциді російського комуністичного режиму української нації [5.338; 5.326].

Висвітлення політики комуністичного режиму щодо церковно-релігійного життя в Україні у 1920–1930-х роках ще й досі перебуває на етапі осмислення і вироблення неупереджених оцінок, що зумовлено тривалим ідеологічним тиском на вітчизняну історичну науку та недоступністю важливих джерел з історії церкви радянської доби. Церковно-релігійне життя в СРСР висвітлено у низці колективних праць [5.195; 5.315]. На окрему увагу заслуговують дослідження Н. Рубльової [5.311] О. Нестулі [5.304], В. Пащенко [5.310], в яких аналізується становище Української православної церкви, простежується еволюція державно-церковних відносин впродовж означеного періоду. Переслідування комуністичним режимом УАПЦ в Україні розкрито в контексті діяльності митрополита В. Липківського [5.218; 5.274].

Історія імперської політики Росії щодо поляків розроблена в українській історіографії, на нашу думку, недостатньо. Вона зосереджена переважно на історії Польщі загалом, окремих її сторінках, становищі поляків в Росії та Україні чи дотичних до означеної проблеми темах [5. 206; 5.254; 5.211; 5.213]. У цьому контексті можна виокремити дослідження О. Калакури, який досить змістовно розглянув місце поляків в етнополітичних процесах на українських землях у ХХ ст. [5.237]. Таким чином, констатуємо недостатнє вивчення у вітчизняній історіографії проблеми формування російської імперської політики щодо поляків, зокрема, витоків національної політики комуністичного режиму СРСР.

Проблема власне національної політики радянського комуністичного режиму щодо поляків України є малорозробленою, знаходить своє висвітлення переважно в питаннях польських

національних районів, репресій радянського комуністичного режиму щодо польської національної меншини як в окремих краях, так і в державі загалом [5.330; 5.234; 5.209]. Також праці істориків України присвячені проблемам українського питання в роки Першої світової війни і доби Другої Речі Посполитої, зокрема, соціально-економічного стану західноукраїнських земель у її складі, національній політиці урядів щодо меншин, українсько-польським зв'язкам, здебільшого на сучасному етапі [5.184; 5.185; 5.189; 5.207; 5.308; 5.260; 5.366; 5.367].

Окремим аспектом українських досліджень є політика уряду Польщі у міжвоєнний період щодо українського населення західноукраїнських земель впродовж 1919–1939 рр., аналіз якої демонструє упередженість влади, як і радянської щодо українців. У цьому контексті заслуговує на увагу характеристика та оцінка українського питання в Польщі у праці Я. Грицака [5.192], в якій розкрито відвертий антиукраїнський характер національної політики польського уряду щодо українців. Політику польського уряду щодо національної асиміляції українців у міжвоєнний період вивчали С. Кульчицький [5.370] та Л. Зашкільняк [5.210; 5.211; 5.212; 5.213]. Дослідники В. Смолей [5.349] і В. Виздрик [5.178; 5.179] обґрунтовано вважають політику цивільного і військового осадництва польського уряду як засіб асиміляції і колонізації українського населення. Ревіндикацію як складову такої політики висвітлюють Г. Купріянович [5.270], В. Стефанів [5.356] та ін.

Українські історики В. Комар [5.251], М. Кучерепа [5.273], О. Руда [5.333], В. Футала [5.377] в своїх працях дійшли висновку, що польська національна політика, спрямована на «вирішення» українського питання, з кожним роком ставала масовішою та жорстокішою. Відомий вчений В. Сергійчук [2.87] вбачає витoki конфліктів 40-х рр. ХХ ст., зокрема й Волинську трагедію українського та польського народу, в асимілятивній антиукраїнській політиці польського уряду у міжвоєнний період, а також у провокативних діях комуністичного та гітлерівського режимів.

Важливими для висвітлення означеного комплексу проблем у монографії є праці, присвячені українсько-польським відносинам. Зокрема, М. Гетьманчук розглядає українське питання в контексті радянсько-польських відносин 1918–1939 рр. [5.184], а А. Руккас висвітлив співпрацю між УНР і Польською державою [5.331]. Основні напрями політики нормалізації українсько-польських відносин міжвоєнного періоду окреслив О. Зайцев [5.208]. Діяльність Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО), зокрема, й спрямовану на українсько-польське примирення, вивчав Р. Пуйда [5.322].

Перші спроби концептуального переосмислення офіційної версії національної політики комуністичного режиму й українські реалії напередодні, впродовж і після Другої світової війни всебічно вивчали відомі українські вчені М. Коваль [5.246], Ю. Шаповал [5.385; 5.326], І. Білас [5.164; 5.165] та Б. Ярош [5.395].

Проблема масових репресій і депортацій народів СРСР, які є складовою національної політики СРСР, досить змістовно висвітлена у працях М. Бугая [5.171; 5.172; 5.173; 5.174; 5.175], який одним з перших заклав основи сучасної концепції депортацій етнічних спільнот як злочину сталінського режиму. Про насильницьке переселення українського та польського населення України та Білорусії йдеться у дослідженнях В. Гриневича [2.33], С. Макарчука [5.288], О. Калакури [5.237; 5.238], В. Адамовського [5.156, с. 93-134].

Радянську репресивно-каральну систему в Україні досліджено відомим вченим С. Білоконем [5.167], І. Біласом [5.165] та В. Нікольським [5.305], які політичний чинник вважають головною причиною масових репресій і депортацій народів.

Трансформації і проявам національної політики сталінського режиму періоду Другої світової війни в радянських республіках присвячені колективні праці українських вчених [5.315], [5.329; 5.330], в яких розкрито складний і трагічний процес поглинання Радянським Союзом України. Спільною для них є думка, що масові депортації та репресії мали за мету вирішення національного питання у відповідності з споконвічною традицією Кремля

асиміляції народів в російському етносі та ліквідації багатонаціонального складу імперії, створення покірної спільноти єдиного народу – нової соціалістичної нації.

Представники української історіографії приділили увагу також висвітленню окремих подій етнічної історії українського та польського народів як прояву та наслідку національної політики сталінського режиму, зокрема проблемі Варшавського повстання 1944 р., розробку якої в українській історіографії можна охарактеризувати як вкрай недостатню. Окремі праці Л. Скорич, І. Мельника, О. Ісаюка, В. Лук'янюка, І. Ісаєва [5.348; 5.292; 5.236; 5.275; 5.235], зорієнтовані на описі його перебігу, без приділення належної уваги воєнно-політичним передумовам, глибокому аналізу зовнішньополітичних чинників, виявленню ключових причин поразки повстанців.

Важливими для підготовки даної колективної праці стали дослідження польських вчених, зважаючи на їх всебічне і ґрунтовне вивчення своєї національної історії. Натомість, щодо висвітлення окремих питань, визначених нами у монографії, вони демонструють підходи від упередженого польського етноцентризму, із заангажованими оцінками окремих подій, необ'єктивністю щодо визначення їх передумов, причин тощо, до поверхневого чи то й суб'єктивного бачення історичних процесів, пов'язаних з національною історією Польщі та її суб'єктивністю у міжнародних відносинах.

Польські вчені глибоко розробляють історичні аспекти формування національної політики Російської імперії, зокрема, проблеми суспільно-політичного та національно-культурного життя поляків у Королівстві Польському, на землях Речі Посполитої після її поділів, цілу низку аспектів їх історії вивітлено у вимірі російської імперської політики. З поміж їх здобутків слід виділити ґрунтовне дослідження Г. Дильонгової [5.199], Г. Гленбоцького [5.407], присвячене повстанню 1863 р. і еволюції політики Російської імперії щодо загарбаних нею західних земель, Л. Яскевича [5.416], в якому висвітлюється колонізація польських земель Росією на межі XIX–XX ст. і спроби остаточного

поневолення поляків, англomовне видання В. Родкевича [5.444], який змістовно розкрив національну політику на західних землях імперії від повстання 1863 р. і до першої російської революції 1905 р. Розробці означеної нами проблеми сприяв доробок А. Новака [5.436], С. Кутшеби [5.427; 5.428; 5.429], Е. Лукашевича [5.431], які вивчали польсько-російські відносини впродовж ХІХ–ХХ ст., зокрема, боротьбу поляків за відродження державності та її утвердження.

Сучасні дослідники історії Польщі не ідеалізують відродженої держави, намагаються об'єктивно, спираючись на недоступні раніше джерела, аналізувати та оцінювати всю суперечливість російсько-польського протистояння у добу складних міжнародних відносин в Європі. У цьому контексті привертають увагу праці Л. Вищельського [5.460], В. Вжесіньського [5.459], П. Граєвського [5.408], Й. Регінія-Захарського [5.443], М. Каміньського [5.418; 5.419], Т. Вітуха [5.458], А. Замойського [5.462].

Становище поляків СРСР у 1920–1930-х рр. і репресії проти них досить змістовно досліджено польською історіографією, зокрема, у працях М. Іванова [5.414], Я. М. Купчака [5.425] та ін.

Висвітленню ними сутності політики польського уряду щодо українського населення західноукраїнських земель у міжвоєнний період сприяло опрацювання досліджень Ж. Стобняк-Смогоревської [5.450], Г. Грицюка [5.411], В. Міха [5.432].

Етнонаціональний чинник національної політики сталінського режиму й уряду Польщі в еміграції період Другої світової війни належно висвітлений у працях польських дослідників. У монографіях Є. Семашко, Л. Сови [5.447; 5.449] розкрито специфіку взаємовідносин українців та поляків доби війни та переселенських акцій. Історики Г. Мотика та Р. Внук [5.435] здійснили спробу характеристики воєнного протистояння УПА та Армії Крайової, зокрема, й порозуміння між УПА та WiN, їх спільних дій проти польських урядових формувань і військ НКВС для запобігання виселення українців із Пряшівщини, Підляшшя та Люблінщини.

Певний інтерес для вивчення означеної проблеми має спільний доробок польських та українських науковців «Ukraina-Polska» [5.454], щодо низки аспектів проблеми українсько-польських відносин у ХХ ст. Заслуговують на увагу, зокрема, статті Р. Дрозд, І. Галагіди [5.405;5.409], в яких розглядаються причини та перебігу депортації українців 1944–1946 рр., акції «Вісла», долі виселених з Холмщини українців. Діяльність українського національного підпілля, тісно пов'язаного з окремими подіями в історії Польщі, що набули політичного забарвлення, викликає у польських дослідників особливий інтерес.

Аналіз окремих подій та явищ етнічної історії поляків, що є проявами та наслідками національної політики СРСР, сприяли глибокому вивченню проблеми Варшавського повстання 1944 р. та його настільки трагічних наслідків на основі потужного доробку польських вчених. Польська історіографія досить глибоко і об'єктивно оцінює трагічні події у Варшаві, їх передумови і причини, розробляє цілу низку дотичних до повстання проблем [5.421; 5.435; 5.430; 5.433; 5.452]. Хоча, польські історики, висвітлюючи політичну мотивацію Кремля в ухваленні рішення про призупинення наступу Червоної армії через задуми про комуністичне майбутнє Польщі та усунення політичної конкуренції шляхом знищення АК руками німців, не вбачають у цьому прояву національної політики сталінського режиму щодо польського народу, а інколи і його упередженого, політично вмотивованого ставлення до поляків.

Вивченню окремих, інколи дотичних, аспектів обраної нами проблеми, сприяло опрацювання фундаментальних праць зарубіжних вчених з історії Польщі, її міжнародних відносин. Серед них слід виділити монографію британського історика, професора Н. Дейвіса [5.196; 5.197], де здійснено аналіз історичних процесів у Польщі ХІХ–ХХ ст. і ролі в них Російської імперії. Заслуговує на окрему увагу фундаментальне дослідження видатного французького історика, знаного фахівця з історії України і Польщі Д. Бовуа [5.397].

Цікавий аналітично-критичний матеріал, оригінальні й здебільшого об'єктивні висновки щодо сутності національної доктрини сталінського режиму у міжвоєнний період і в роки Другої світової війни, ідейних джерел, причин і форм протистояння йому антикомуністичних сил у національних республіках, зокрема в Україні, містять праці Р. Арона [5.161], Е. Каннетті [5.240], Р. Конквеста [5.256]. Їх документальний матеріал і теоретичні положення сприяли глибшому розумінню суті, змісту і форм та методів реалізації політики радянської влади, об'єктивній оцінці взаємозв'язку між різними чинниками суспільно-політичного і національного розвитку СРСР. Проте, на нашу думку проблема національної політики сталінського режиму у роки Другої світової війни недостатньо вивчена у зарубіжній європейській історіографії.

Російські історики, приділяючи розробці означеної проблеми значну увагу, так і не позбавилися впливу комуністичних ідеологем і не створили об'єктивної цілісної картини проблеми в історіографії. У працях окремих вчених, зокрема представників діаспори, містяться оцінки національної політики СРСР в роки війни як «зрада Батьківщині, вчинена в ім'я власної корисної мети» [5.325]. Осмислені оціночні судження і аналіз імперської суті радянської держави знаходимо у дослідженні А. Авторханова [3.109].

У російській історіографії переважає поверхове висвітлення національної політики сталінського режиму в роки війни, намагання прив'язати до означеної проблеми колабораціоністський рух, безпідставне виокремлення фактів співпраці з німецькими військами представників інших народів, окрім російського, який насправді був найбільш масовим. Натомість, окремі вчені, зокрема А. Безугольного [5.162], В. Іванова [5.226], А. Петренко [5.313], Ф. Сініцин [5.346] здійснили спробу аналізу раніше заборонених тем реальної участі представників різних народів СРСР у війні, проблеми воєнно-мобілізаційної політики влади, регулювання призову за національною і релігійною ознаками, пропагандистської акції щодо створення низки національних військових частин.

Натомість, російська історіографія масових репресій і депортації сталінським режимом народів є найбільш суперечливою.

Одними із перших з цієї проблеми є дослідження В. Парсаданової [5.309] і П. Полян [5.319], які справедливо вважають, що покарання за ознакою етнічних приналежності загалом є злочином проти людяності. Адже з юридичних позицій покарання всієї групи осіб за злочин, який скоїла частина її членів, є неправомірним. Проте І. Пихалов [5.323], висловивши позбавлену наукового і юридичного обґрунтування думку, визначає депортацію народів як «гуманне беззаконня», і закликає розглядати дане питання у контексті регіональної специфіки.

Підсумовуючи також зазначимо, що сьогодні в Росії майже відсутні наукові праці, де б аналізувалися витоки етнонаціональних конфліктів у Російській імперії. А опубліковані дослідження вирізняються не лише упередженими підходами, а й інтерпретаціями й заангажованістю.

Окремі аспекти проблеми національної політики СРСР були предметом вивчення істориками радянської доби, дослідження яких можна охарактеризувати як надзвичайно упереджені і насичені ідеологемами. Висвітлення національної політики комуністичного режиму відбувалося на основі теоретико-методологічних засад, сформульованих творцями й ідеологами Комуністичної партії. Публікації радянської доби можуть бути використані сьогодні лише як свідчення тотальної фальсифікації наукою в СРСР історичних подій, процесів та явищ і наочний матеріал для спростування радянських ідеологем.

Таким чином, історіографічний огляд свідчить про розробку національними історіографіями низки аспектів проблеми, якій присвячена дана колективна праця. У сукупності з джерельною базою, наявна наукова література дозволяє здійснити дослідження етнонаціонального чинника національної політики радянського комуністичного режиму щодо українського та польського народів з застосуванням міждисциплінарного підходу і здобутків історичної та етнополітичної наук.

РОЗДІЛ II

ФОРМУВАННЯ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ ЩОДО УРАЇНЦІВ І ПОЛЯКІВ

2.1. Витоки та особливості національної політики імперської Росії щодо українців

Коріння російського імперіалізму та відповідно національної політики Росії щодо підкорених народів потрібно шукати у витоках російської державності, зокрема, у часах заснування Московського улусу. Вже тоді, як і раніше, місцеве населення було поліетнічним. Підкорені у часи середньовіччя племена і народи не лише стали складовою російського етносу, а й вплинули на історичну традицію внутрішньої політики Московії, а пізніше Російської імперії.

Національна політика Росії, імперська за своєю суттю, ґрунтувалась на низці основоположних принципів, які постійно еволюціонували і видозмінювались. Зокрема, «вишукана» східноазійська дипломатія, переманювання місцевих еліт за допомогою адміністративних посад, послідовний перехід від протекторату до цілковитої анексії, військово завоювання з застосуванням найжорстокіших репресій, звинувачення у співробітництві з ворогами Москви, обґрунтування історичних претензій на приєднані території.

Вищенаведені принципи національної політики застосовувались як у середньовічний період завоювання Новгороду, Казані, так і у сучасні часи, яскравим прикладом чого є

анексія Криму в 2014 р. і поява квазіутворень на території окупованих частин Донецької та Луганської областей України.

У західноєвропейській історіографії досі немає єдиної думки, щодо основи, фундаменту, ідеології експансії Росії. Більшість істориків називає ідею «третього Риму» або «православне месіанство». Не випадково стрижнем російського імперіалізму була наявність України і Білорусі, які найбільш ментально, мовно і релігійно споріднені. Їх приєднання і латентна асиміляція призвела не лише до розширення поліетнічної імперії, а й до кількісного розширення російського етносу, що означало збільшення військово-економічної могутності й політичної сили та подальше зміцнення експансіоністських зазіхань. Зворотнім боком таких процесів є зникнення українського та інших етносів. Російська імперія, прагнучи й втілюючи на практиці ідеологію месіанізму, стверджував Є. Маланюк, «брала на себе свідомо, чи не свідомо, місію, абсолютного Зла». Він мав апокаліптичний зміст і характер, трагічні наслідки для долі колонізованих народів [5.287, с. 41].

Переяславська угода козацької Української держави з Московським царством – «неосвіченим і варварським королівством», як його називали мандрівники і послі європейських держав [5.364, с. 56], з яскраво вираженими «азійськими рисами» в суспільному житті та державному управлінні не сприяла визволенню правобережних земель країни від польського гноблення, не зупинила козацьку старшину в боротьбі за владу, спричинивши Руїну, а навпаки посилила колонізаційні устремління Московії, мобілізацію економічних, суспільних, людських ресурсів українського народу для загарбання нових земель народів, країн.

Спроба Гетьмана І. Мазепи в союзі з королем Швеції Карлом XII у 1709 р. «... звільнити нас від рабства та зневаги і поновити на найвищому ступені свободи та самодержавство» України зазнала поразки, знову таки від кастового егоїзму й міжусобиць козацької старшини [2.44, с. 256-259]. Однак і «вакцина рабства», прищеплена впродовж двадцяти років самим І. Мазепою своєму народові [5.387, с. 188], відіграла суттєву роль у провалі спроби звільнення з колоніальних пут імперської Росії. Тут, на

нашу думку, дуже доречними є історичні аналогії з визвольним повстанням 1794 р., зорганізованим і очоленим національним героєм Польщі Т. Костюшко. Подібні аналогії з становищем України після поразки гетьмана І. Мазепи бачимо й в історичній долі Польщі після поразки повстання – Річ Посполита внаслідок третього поділу припинила своє існування.

Наприкінці XVII–XVIII ст. «проявилась основна дилема російської національної політики: військово і політично сильніша Росія приєднала області з набагато розвиненішими суспільно-політичним устроєм, економікою, культурою, аніж у ній самій» [5.242, с. 50]. Імперська Росія вирішила цю дилему не шляхом розвитку «слабких місць» внутрішньої організації та всебічного розвитку держави, а традиційними для імперій колонізацією і поневоленням, включно з безмежним використання економічного, культурного та людського потенціалу України.

Приєднання, а згодом й колонізація України Московським царством з другої половини XVII ст. відкрили для останньої сухопутні, морські й культурні шляхи зближення з Європою, значно вплинули на культурний розвиток Російської імперії, а долучення української еліти до її владних структур привнесли в їхнє середовище «європейські ідеї, ... політичні принципи і звичаї», що започаткувало зміни в закостенілій московській концепції суспільно-політичного життя. «Україна, – слушно відзначає французька дослідниця Е. К. д'Анкосс, – стала одним із головних провідників змін у російському менталітеті» [5.193, с. 74-75].

Колонізація Московією України, її потужних людських, природних і господарських ресурсів, що супроводжувалося масовим пограбуванням сільськогосподарської продукції, сировини для розвитку промисловості, мобілізацією козацтва і селян на розширення і розбудову імперії, а також заслання десятків тисяч непокірних українців та поляків до віддалених північно-східних регіонів імперії для їх освоєння, ліквідація греко-католицької й омосковлення православної церкв та привласнення їх соборів, церкв і монастирів із землею і майном, масовим вивезенням з українських земель діячів літератури й мистецтва, професорсько-

---

викладацького складу і студентів навчально-релігійних закладів руйнувало соціальне, культурне та економічне життя українського народу. Натомість, хижацьке використання Росією потенціалу України сприяло її посиленню як в економічному, так і у політичному планах. Українська творча еліта справила вирішальний вплив на становлення і розвиток релігійного життя, освіти, науки, літератури, мистецтва, економіки і військової справи Російської імперії і у майбутньому підвела її, спільно з польською і литовською, до європейського рівня розвитку.

У 1720 р. Петро I, за поверхневими оцінками, витратив на загарбання земель сусідніх держав 96%, значною мірою наповненого коштами пограбованими в Україні, державного бюджету. Між XV і XIX століттями Московія, а з XVIII ст. Російська імперія щоденно розширювала свої колоніальні володіння пересічно на 80 км. кв.

Колоніальна політика Російської імперії щодо України у XVIII ст. характеризувалася тотальним та безперервним наступом самодержавства на права Гетьманщини, кінцевою метою якої була повна ліквідація української автономії та інкорпорація її земель до складу імперії. Поділяючись у часовому вимірі на кілька етапів, характеризуючись різними формами, методами та інтенсивністю імперської експансії, вона зберігала головне спрямування на поступальне нищення залишків української автономії і прагнення до державотворення. Загалом, на українських землях Російської імперії провадилася великодержавна імперська колоніальна політика.

Великодержавна колоніальна політика Росії на підвладних українських землях особливо посилилася за часів правління Катерини II, зокрема, було остаточно ліквідовано залишки автономії України, обумовленої у договірних статтях, влада гетьмана під контролем царського уряду спочатку стала формальною, а після скасування 1764 року гетьманства взагалі перестала існувати як інституційна основа суспільного устрою України, на Лівобережжі замість традиційного поділу на полки, сотні та курені було створено намісництва, Запорізьку Січ було

ліквідовано, а козацьке військо переведене у структуру регулярного царського війська, і, нарешті, царським указом 1783 року було закріпачено українських селян.

Впродовж XVIII століття в Україні, незважаючи на антиукраїнську й колонізаторську політику російського самодержавства в допетровську, петровську й катерининську доби, в широких колах українців жевріли сподівання на повернення до часів Гетьманщини. Насправді ж ліквідацією Гетьманщини у 1763 р. було остаточно поховано ідею автономії України у складі імперії, що чітко продемонстрували історичні процеси впродовж наступних XIX–XX століть.

Національна політика російського царизму у XIX ст. була спрямована на зміцнення єдності та посилення й утримання могутності Російської імперії шляхом денаціоналізації та насильницької русифікації «іногородців», зокрема й «братніх» слов'янських народів, які становили більше половини населення імперії. Вона відрізнялася диференційованим підходом щодо різних народів, зокрема й українців, і залежала від ступеня споріднення та національно-культурних устремлінь й державотворчих прагнень підкорених етносів. Національні рухи завойованих народів сприймалися російською владою як пряма загроза процесу трансформації Росії в національну імперію на основі великоруської нації, до складу якої, за задумами ідеологів панславізму, мало входити східнослов'янське населення імперії й поляки.

У другій половині XIX ст., в умовах становлення та консолідації української нації, що супроводжувалася активізацією національного руху, царизм, вбачаючи у ньому загрозу свого існування, намагався зупинити розвій української культури й ізолювати від нього широкі народні маси. Спроби української самоідентифікації й обстоювання окремішності сприймалися ним не лише як загроза «величі російського народу», а і як одна із ключових перепон російському націогенезу на основі офіційної доктрини про «триєдиний» російський народ. Український вчений О. Реєнт висловив думку, що становище українського народу в Російській імперії було не таким вже й однозначним, адже

«малороси», як інтегральна складова «триєдиного» панівного «руського» народу імперії, мали всі законні підстави вважати себе співтворцями російської держави, її воєнних перемог, тими хто зробив вагомий внесок у розвиток її культури [5.328, с. 10]. Проте на практиці український народ, саме через цю важливу роль у націогенезі росіян, як доволі молодого етнічного утворення, і потужному культурогенезу, впродовж усього періоду російського колоніалізму на українських землях зазнавав найбільшого імперського тиску, обмежень і репресій. Боротьба царату з іншими національними рухами у ХІХ столітті, зокрема й польським, була боротьбою за збереження цілісності й могутності Російської імперії, натомість боротьба з українським рухом була ще й боротьбою за майбутнє російської нації, за її існування як такої.

Про колонізаторську й асимілятивну національну політику царату яскраво свідчить структура міського населення України. Зокрема, наприкінці ХІХ ст. спостерігалася тенденція до зменшення україномовного населення, внаслідок якої корінні мешканці становили тут не більше третини від загальної його чисельності. Найменше українців проживало у великих містах: в Одесі, наприклад, їх налічувалося не більше 6% від усього населення, у Києві – лише 22,2% [5.328], що разюче дисонує з одноденним переписом населення Києва, здійсненим Південно-Західним відділом РГТ у Києві 2 березня 1874 року, згідно з яким національну приналежність недосконало визначали за мовою, й розмовною мовою назвали українську 38,553 тис. з 127,251 тис. осіб, тобто третина [5.283]. Загалом у промисловості, на транспорті і в торгівлі працювало трохи більше 9% українців, серед учених, митців, медиків, церковних служителів їх було близько 0,5%. Наприкінці ХІХ ст. внаслідок переселенських рухів частка корінних жителів України зменшилася з 90% до 80%. Натомість збільшилася кількість росіян: їх частка в етнічній структурі населення України становила майже 12%. Найбільше їх було серед чиновництва, купецтва й робітництва на Лівобережжі та Півдні України. Разом зі зрусифікованими українцями вони становили тут більшість міського населення. До прикладу, польська людність в

Україні після століття полонізації складала 10% населення на початку XIX ст. й 6% – наприкінці його [5.328].

Слід зазначити, що спалах етнографічної та історичної науки й української літератури впродовж XIX ст., посилив процес формування української національної ідеї та національної й політичної свідомості українців. Він став основою національно-культурного відродження України. На українських землях сформувалася низка культурно-освітнянських і наукових центрів (осередків), наслідком діяльності яких стали цілі сузір'я українських вчених європейського масштабу, фундаментальні здобутки у гуманітарній науці [5.374, с. 24-28], що у сукупності проявили світу, зокрема й російському самодержавству, самостійну українську гуманітаристику та її потужний потенціал.

Основою збереження етнічної самоідентифікації, невід'ємним етнічним атрибутом, виразником національної свідомості українців була мова. Саме проти неї, як ключової етноідентифікуючої ознаки українців, царат, застосовуючи усю силу репресивного апарату й усі механізми імперської політики, розпочав запеклу боротьбу, спрямовану на її викорінення та знищення. Головним засобом цієї боротьби стала тотальна насильницька русифікація.

Елементами жорсткої антиукраїнської русифікаторської національної політики, спрямованої на припинення національно-культурного відродження в Україні, стали таємне розпорядження для цензурних комітетів від 18 липня 1863 р. російського міністра внутрішніх справ П. Валуєва – так званий Валуєвський циркуляр, яким заборонялися друк духовної та навчальної літератури українською мовою для простого народу й викладання нею у школах та Емський указ російського імператора Олександра II від 18 травня 1876 р., що посилив вже існуючі заборони, за яким, з-поміж іншого, було заборонено ввозити закордонні видання українською мовою, друкувати в імперії українською будь-які оригінальні чи перекладені твори (за винятком історичних пам'яток, але у відповідності до норм російської орфографії, а не українського фонетичного правопису) та театральні постановки україномовних вистав [2.97, с. 73-79]. Такою за антиукраїнською

спрямованістю і нормативно-правовою основою була національна політика не лише до початку Першої російської революції 1905 р., що похитнула підвалини Російської імперії царського зразка, а й до Лютневої революції 1917 р., що згодом призвела до відродження імперії у радянській подобі.

Не зважаючи на потрясіння Першої світової війни, революцій та громадянської війни російська поліетнічна імперія не розпалася, хоча змушена була звузити свої кордони. А коли закінчилась поразкою світова пролетарська (більшовицька) революція, то розпад Російської імперії був відкладений на сім десятків років. Слід зазначити, що він перманентно продовжується і зараз, не зважаючи на потуги політичного керівництва теперішньої Росії.

Саме завдяки своїм принципам національної політики нова Російська імперія під назвою СРСР змогла консолідувати поліетнічну державу. Визначальним став принцип мовно та національно визначених територій, що звісно суперечило марксистській комуністичній ідеології. Адже принципи федералізму були програмною засадою соціал-революціонерів, заклиятих внутрішніх ворогів більшовиків на чолі з Леніним. Комуністичним режимом була започаткована боротьба з залишками російського великодержавного шовінізму з залученням до співпраці лояльної неросійської еліти.

Звісно це було тимчасовим вимушеним кроком радянської влади, бо саме завдяки русоцентризму, централізованій партійній організації, масовому терору, репресіям і організації Голодоморів було забезпечено стабільність поліетнічної імперії, зменшено міжнаціональне напруження, що стало прикриттям для громадян іноземних держав. Керівництво СРСР як і царизм розуміли природу імперії – поки вона розширюється, її важко розвалити, а значить потрібне продовження світової революції.

Саме тому на початку 30-х рр. була згорнута політика коренізації та ліберальна внутрішня політика, зокрема, мовна. Вони виконали свою роль, бо дали можливість зміцнитися владі більшовиків та привернути широкі верстви неросіян до ідеї революції і комунізму.

Важливішим було те, що національна політика комуністичного режиму СРСР у 1920-х роках прискорила творення націй у великих етнічних групах і дала початок націотворення серед малих етносів. Натомість, у 1930-х роках відбулася зміна прагматичної національної політики на репресивну, зміна модернізму на уніфікацію царської імперії. Це був глобальний суспільний переворот або поворот до часів імперської царської Росії. Адже сталінська трансформація зверху мала за мету фундаментальну трансформацію суспільств. Примусові індустріалізація та колективізація принесли більшості неросіян трагічні наслідки з величезними жертвами. Найбільше постраждали українці – біля 10 млн. осіб, та казанські татари – втратили понад третину. Одночасно було проведено терор проти української інтелігенції, яку в переважній більшості було обвинувачено та засуджено за націоналізм. Винищено не лише політичну, а й інтелектуальну еліту. Терор стосувався певної частини росіян і громадян РРФСР, проте найбільше постраждали українці та інші нації, які вважались потенційними сепаратистами. Показовою є трагічна доля винищення українського національно-культурного відродження та керівної верхівки комуністичної партії й уряду України. Їх замінили сотнями тисяч росіян.

Сталінська трансформація зверху завершила ліберальну культурну політику, запровадила уніфікацію освітньої системи на основі цілеспрямованої підтримки російської культури і мови, пропагувався соціалістичний реалізм під гаслом «дружба з великим російським народом», на противагу «місцевого націоналізму» було створено доктрину радянського патріотизму, сформульовано інтеграційну ідеологію, що мала замінити ознаки ідеології царської імперії любов'ю до радянської батьківщини та Сталіна, як до цього до царської Росії-матушки та царя.

Джерелом нового радянського патріотизму став російський націоналізм, що корінився в російському суспільстві ще з царських часів. Саме він змінив у 1930-х роках національну політику СРСР щодо неросійських етносів. Стосовно потенційно небезпечних етносів запроваджено жорстоку політику, що набрала форм

геноциду, зокрема, щонайперше щодо українців. Природньо, що носіями нової русоцентричної, а нерідко шовіністичної, національної політики стали російські робітники та російські селяни, що стали соціальною базою сталінізму.

Неросіяни майже не брали участь у керівництві Радянського Союзу, а ті, які були залучені стали переважно ширмою або своєрідною рекламною афішою. Для збереження цілісності нової імперії запроваджено жорстку централізацію економіки та управління, посилився контроль апарату примусу, зокрема партії, ГПУ, органів НКДБ та НКВС. Національні культури було уніфіковано у дусі соціалістичного реалізму й радянського патріотизму, що насправді означало їх перетворення у провінційну по відношенню до російської культури. Сталінський терор знищив політичну й інтелектуальну еліту етносів СРСР, знищив їх традиційний устрій та звичаєву культуру, принизив їх національну та політичну свідомість й значно послабив ідентичність. «Політика інтегрування й асиміляції неросійських етносів проводилася не тільки в ідеологічній площині, а й шляхом репресій і терору» [5.242, с. 289]. Не випадково сам Й. Сталін говорив, що він не грузин, а росіянин (русский) грузинського походження. За переписом 1926 р. в СРСР росіян було 52%, а інших народів 48% [5.389, с. 162]. До росіян віднесли всі біля 200 колонізованих Московією націй і народів. Русськіє (великороси) на межі ХІХ–ХХ ст. становили не більше третини населення імперії. Бо, втративши «не русськіє» народи, Росія обернеться на маленьку, убогу матеріально і духовно державу.

Злочини радянського режиму проти неросіян терором та асиміляцією не обмежувались. Зокрема, проти українців застосовувався штучний голод, який був вагомою складовою геноциду проти українців. На думку українського вченого Р. Сербина, що набула широкого публіцистичного характеру, «Геноцид був проти української нації. Українська нація – це усі громадяни України і євреї, і німці, і поляки... Геноцид – це не є тотальне знищення. І це не означає лише фізичне нищення. Це є

нищення групи як такої. Себто – переробити цю групу, частину її знищити, а решту переробити в щось інше» [5.337].

Підсумовуючи наголосимо, що національна політика Радянського Союзу у 1920-х – 1940-х рр. за загальними зовнішніми ознаками була продовженням царських принципів імперіалізму та русоцентризму. За ґрунтовнішого аналізу стає зрозумілим, що радянський режим здійснив фундаментальну трансформацію суспільства, а сумнозвісний масовий «сталінський терор» був методом, інтеграційною доктриною асиміляції неросійських етносів. За єдиним виключенням. Комуністичний режим стосовно українців здійснював етноцид. Геноцид проти українців був багатогранним та мав низку етапів. І найголовніше у цьому дефініціонуванні є факт: це була спроба або намір винищення українців як етносу. Тому цілком слушним є твердження Р. Сербина, що «термін Голодомор, треба вживати не лише в сенсі «морення голодом», але як синонім «геноциду проти українців» [5.338, с. 61]. Саме це є загальною ознакою національної політики радянського комуністичного режиму стосовно українців, а терор голодом, асиміляція, репресії тощо були засобами досягнення цілі – цілковитого винищення української нації.

2.2. Національна політика Російської імперії щодо поляків

Наприкінці XVIII ст., після розчленування Речі Посполитої, Російська імперія ревізувала ідеологічні, політичні засади та принципи своєї етнічної політики, намагаючись пристосувати її до нових геополітичних умов. Головними її напрямками, які диктувалися низкою як внутрішньо, так і зовнішньополітичних чинників, стали русифікація, нівелювання національно-культурних потреб етносів, нищення будь-яких проявів сепаратистського та автономістського руху поневолених народів, зокрема, й польського [5.316, с. 75].

З-поміж них поляки становили окрему етнічну категорію, виокремлення якої зумовлювалося низкою факторів, найвпливовішими з яких є: геополітичне й стратегічне значення західних земель імперії, заселених головню поляками, в контексті орієнтирів російської експансії в XIX–XX ст. і відносин з європейськими державами; системна потенційна загроза для Росії від поляків як державотворчого етносу з високо розвинутою національною культурою; приналежність поляків до слов'ян як підпорядкованої навіки царю та імперії «братської» етнічної спільноти тощо.

Важливою віхою формування упередженого і політично вмотивованого ставлення Російської імперії до поляків як етносу-нації, їх прагнення до свободи та державотворення була російська кампанія Наполеона, так звана Вітчизняна війна 1812 р. Для поляків російська кампанія була визвольною війною. Друга польська війна – за визначенням самого Наполеона, вразі поразки чи капітуляції на умовах переможців Російської імперії, була однією з найвірогідніших можливостей відновлення Речі Посполитої після її першого поділу 1772 р. У лавах Великої армії Франції налічувалося майже 100 тис. поляків, з них 35 тис. перебувало у складі П'ятого польського корпусу генерала Ю. Понятовського – єдиного формування на етнічній основі в строкатому наполеонівському війську [5.196, с. 673]. Поляки, пройшовши шлях від Вільна до Москви, взявши безпосередню участь у Бородінській битві, не скорившись росіянам і виступивши до останнього на боці Наполеона проти Російської імперії, після остаточної поразки французького імператора стали окремою етнонаціональною категорією серед інших, поневолених московською імперією, слов'ян.

Відтоді, «пов'язані навіки з Росією» польські землі (територія колишньої Речі Посполитої) з їх населенням, чи то у вигляді державного утворення Королівства Польського з обмеженою автономією під короною російського царя, чи то у складі інших держав, таких як Австрія, Пруссія, також й під протекторатом трьох держав як Краківська республіка, становили особливий інтерес для

найбільш зміцнілої, за всю самодержавну історію, Російської імперії. Власні уряд, виборний сейм, судова влада, державна служба та армія Королівства Польського (відомого також під назвами Конгресового Королівства, Царства Польського), формально гарантовані кодекс Наполеона, свобода друку, свобода віросповідань, особисті права і свободи, право селян на придбання землі, виборчі права близько 100 тис. людей, зарезервовані для поляків посади і функції [5.199, с. 25-26] були ліберальною завісою, за якою ховалася далекоглядна імперська завойовницька, русифікаторська, асиміляторська політика Росії.

Царизм всіляко гальмував культурний розвиток усіх підвладних йому народів. Однак особливо жорстокою була національно-культурна політика імперії щодо таких «неблагонадійних» підданих, як поляки [5.254, с. 95]. Це якнайкраще демонструють репресивна система та русифікаторська й антипольська політика царату у всіх сферах культури в Литві, Україні та подальші обмеження усіх проголошених конституційних прав і свобод у Королівстві Польському, а також Краківській республіці. Загалом, у політиці Російської імперії щодо поляків на території Королівства Польського чітко прослідковується прагнення здійснити повну його уніфікацію з імперією, реалізувати яку покликані були посилені репресії та більш суворі покарання, поширення юрисдикції військових і військово-польових судів на цивільне населення тощо. Однак, Московія несла для польських земель не лише національні утиски, а й цивілізаційний занепад [5.417, с. 469-479].

Внаслідок системних утисків і обмежень, під впливом етнічної пам'яті про державотворчий період польської етнічної історії, зростання самосвідомості польської нації почала формуватися і швидко наростати опозиційність польського суспільства, яка згодом переросла у справжній антиімперський та антиросійський рух. Характерною рисою і ключовою метою національно-визвольного руху на підвладних Російській імперії етнічних польських землях було відновлення політичної незалежності Польщі. Суспільно-політичну активність виявляли католицьке

духовенство, поміщики, патріотично налаштована молодь, інтелігенція, дрібна шляхта, міщанство, різного роду вільнодумці, що були на окремому контролі російської жандармерії. Слід зазначити, що остання перебільшувала значення антиімперських позицій польського духівництва і поміщиків, натомість недооцінювала роль політичних космополітів – національної буржуазії, аристократії, а також «польських» німців і євреїв [5.457, с. 393].

У Литві польський рух проявився в діяльності низки напівлегальних та легальних студентських організацій, політичних товариств під егідою Товариства Філоматів, провідну роль в якому відігравали А. Міцкевич й Т. Зан. Російський царизм восени 1823 р. ліквідував товариство і дочірні спілки Філаретів й Люмінатів, кількадесят учасників було вислано до центральних російських губерній, членів гімназійних таємних організацій було покарано ув'язненням, каторгою, військовою службою, засланням. У королівстві були розпущені владою всі близько 50 молодіжних організацій, учасників деяких з них було засуджено та покарано. Наочною демонстрацією опозиційності польського суспільства стала справа Патріотичного товариства, що поширилося на колишніх землях Речі Посполитої, і метою якого було відновлення незалежності в межах кордонів до поділів Польщі [2.101, с. 28-41]. Члени викритого товариства постали 1827 р. перед Сеймовим Судом, який, виявивши неочікувану на тлі жорсткого придушення повстання 1825 р. непокору, відмовився трактувати участь в нелегальному товаристві як державний злочин і обмежився трьома роками ув'язнення звинуваченому в проведенні переговорів із так званими декабристами керівнику товариства, підполковнику С. Кржижановському.

Реакція на справу Патріотичного товариства яскраво демонструє жорстоку політику російського самодержавства щодо поневолених поляків: скасування вироків й заборона їх публікації попервах та знехоче підтвердження Миколою I і публічне оголошення «лояльного» вердикту Сеймового Суду в березні 1829 р., і, натомість, відправлення окремих фігурантів справи до

Санкт-Петербурга й ув'язнення у Варшаві; заслання за наказом царя до Сибіру С. Кржижановського; суворе покарання членів товариства з земель у складі Росії, яких як підданих судив Сенат у Петербурзі [5.197, с. 680-681; 5.199, с. 27-29]. Слід наголосити, що в цей час на теренах Пруссії влада не виявила жорсткого ставлення до членів товариства.

Про надзвичайно упереджене ставлення російської влади до поляків додатково свідчать опрацьовані польським дослідником С. Вехом російські архівні джерела, що демонструють підозри та сумніви щодо вірності польських чиновників у російських політичних колах і проведені у відповідності з ними інспекційні акції, спрямовані на систематичне обмеження участі поляків в адміністративних органах [5.457, с. 238-240]. І все це попри неабияку роль поляків у житті столиці Російської імперії [5.396], які, як обґрунтовано стверджував польський історик, здійснили надзвичайний «внесок у розвиток російської культури і науки, а може, навіть... російської цивілізації» [5.402, с. 32].

Трагікомедія листопадового повстання 1830 р. [2.101, с. 28-41], політичний провід якого всіляко намагався уникнути конфронтації з Росією і сподівався домогтися конституційних поступок від Миколи I та амністії повстанцям в обмін на його припинення, ще чіткіше підкреслила особливе ставлення до поляків імперії і самодержця, який, беззаперечно, мав особисті антипольські упередження [5.437, с. 37]. Реалізувати задуми імператора на скасування автономії королівства, придушити повстання, провчивши поляків раз і назавжди, мала армія фельдмаршала І. Дибича, зосереджена в районі Білостока. Безмежна непоступливість Миколи I і несприйняття ним переговорів, наполягання виключно на безумовній капітуляції повсталих поляків перетворили заколот у великий збройний російсько-польський конфлікт. Ухвала сейму Королівства Польського 25 січня 1831 р. про офіційне позбавлення царя польського трону, утворення Національного уряду і призначення командувача національно-визвольними збройними формуваннями, прискорила каральну місію російської армії, яка перетнувши на початку лютого

кордони, спричинила переростання повстання у національно-визвольну війну, свідченням чого є поширення антиросійської боротьби на литовські, білоруські та українські землі.

Російсько-польська війна 1831 р., розпочата з вдалих дій поляків і низки перемог на початку, після тривалої бездіяльності польської армії завершилася цілковитою поразкою, до якої, окрім зовнішньополітичних факторів та суттєвої чисельної переваги росіян, призвела, як зазначав великий І. Франко, «давня родова недуга поляків, шляхетська неурядиця» [2.101, с. 28-41]. Проте вона мала далекосяжні наслідки для польського етносу як щодо їх націогенезу, окремих рис етнопсихології, зокрема, поява непримиренності до росіян як національної риси поляків, про що додатково свідчить антиросійська радикалізація проросійських, до моменту повстання, польських сил і комплексний аналіз історії російсько-польських стосунків XIX–XX ст. загалом, так і щодо невпинного погіршення ставлення до поляків різних категорій російського суспільства, включно з дисидентами та інтелектуалами. Жорстокість російського самодержавства спричинила появу в європейському суспільстві так званої русофобії – цілком нового явища у сприйнятті росіян як імперського етносу.

Масштаби карально-репресивних заходів царату щодо повсталих поляків цілком вписуються у канву визначених російською традицією покарань. 254 політичних і військових проводирі засуджено до смерті. Землі, майно та посади засуджених розподілили серед новоприбулих росіян, меншою мірою серед так званих лоялістів. У військовій сфері репресії поширилися на близько 100 тис. польських військових: офіцерів позбавили військових звань і, попри офіційну амністію, депортували. Солдатів, починаючи з придушення листопадового повстання, розподілили в розкидані по всій імперії російські гарнізони, зокрема, на так званій Оренбурзькій лінії та Кавказі, а також в самому королівстві [5.401, с. 71-72].

Для розслідування діяльності цивільного населення запровадили польові суди: держслужбовців позбавили посад, у шляхтичів конфіскували маєтки: загалом в королівстві

секвестрували майже кожен десятий – близько 2540 господарств, на литовських, білоруських та українських землях конфіскували ще 2890 маєтків. Як репресивний захід щодо дрібної шляхти, що, на відміну від заможної, була опорою повстання [5.397, с. 585-587], царизм здійснив ревізію шляхетських титулів і декласацію, внаслідок якої з 410 тис. польських шляхтичів 340 тис. (83%) були позбавлені шляхетства та привілеїв і прирівняні до селян. Активних учасників повстання разом з родинами і близькими людьми заслали до Сибіру на каторжні роботи, кантоністи, залежні від засуджених заочно повстанців люди, були зобов'язані відбувати покарання замість них. Внаслідок цих заходів 80 тис. поляків заслали вглиб Московії. Подібні репресії були застосовані щодо населення з Литви та Правобережної України (Поділля, Волині), засланням його до Сибіру, Кавказу і Заволжя [5.334, с. 18]. Біля ще 10 тис. поляків покинули країну, сформувавши ядро «великої еміграції». Решта населення підлягала каральному оподаткуванню та репараційним виплатам на суму 2 млн. рублів. На додаток, населення королівства власним коштом утримувало величезну окупаційну армію, побудувало низку фортець.

Усі громадянські права, за винятком наданих з царської ласки, скасували, армія, сейм, всі вищі навчальні заклади, усі польські інституції були ліквідовані. З конституцією, незважаючи на ухвали Віденського конгресу, було покінчено. Довершили уніфікацію заміна 1837 р. польських воєводств десятьма російськими губерніями, запровадження за чотири роки рубля на зміну польському злотому і втрата Польським банком права емісії, усунення 1847 р. кодексу Наполеона і запровадження російського кримінального кодексу, заміна російською імперською системою ваги і мір “новопольської” системи 1818 р. [5.197, 692-693; 5.213, с. 317-318].

Показовими були репресивно-обмежувальні заходи в культурній сфері. Усе, що мало культурну чи історичну цінність, було вивезено до імперії, що, загалом, відповідає традиційній загарбницькій та репресивній політиці росіян в культурній сфері з самих початків становлення імперії. Систему шкіл королівства було

підпорядковано освітньому міністерству Росії, з переорієнтацією на російські підручники з історії та відповідні вірнопідданицькі навчальні програми, також було запроваджено російську мову як окремий предмет. Жорстокі репресії щодо церкви виявилися у ліквідації близько 200 католицьких монастирів, що суттєво погіршило стан освіти, не призначенні на вакантні кафедри єпископів і засудженні Папою, під тиском імператора, лояльних повстанню ксьондзів, що негативно позначилося на релігійному житті поляків, а також ліквідації Уніатської церкви на загарбаних поділами землях [5.199, с. 40-41]. Розмах репресій царату є ще більш разючим на тлі поміркованих каральних заходів австрійської влади щодо діяльності конспіративного руху в Галичині, де з 51 засудженого на смерть з числа кількох сот заарештованих у 1840 р., більшість було помилувано імператором [5.199, с. 42].

Імперські прояви національної політики російського самодержавства щодо поляків чітко прослідковуються і у подіях краківського повстання в лютому 1846 р. Нечисленне повстання у маленькій «незалежній» Краківській республіці, спричинене Листопадовим повстанням у Королівстві Польському і, як наслідок, подальшим посиленням революційної активності, було придушено силами головно російських військ (австрійці відступили ще на початку повстання і чекали російські каральні війська) і завершилося також масовими покараннями та стратами: політичні репресії загалом зачепили до 5 тис. осіб, кілька сотень повстанців було ув'язнено в австрійській фортеці Куфштайн і російському Сибіру, п'ятьох осіб страчено. Краківську республіку було ліквідовано. Але і в цьому випадку репресії з боку Пруссії та Австрії вочевидь були менш кривавими [5.197, с. 697; 5.199, с. 45]. А згодом, після так званої Весни народів – революції 1848 р. в Європі, поляки в Австрії та Пруссії покращили своє становище внаслідок запроваджених урядами соціальних і конституційних реформ, і лише поляки Росії залишилися в пригнобленому стані. Натомість, Російська імперія період після листопадового повстання, як слушно зауважує польський дослідник, використала на перетворення всіх давніх земель Великого Князівства

Литовського і Правобережної України з кресів Речі Посполитої на європейські креси Російської імперії.

Послаблення жорстокої політики російського самодержавства щодо поляків зі вступом на трон Олександра II, викликане важкою поразкою Росії в 1856 р. у Кримській війні та ослабленням імперії, спричинило новий сплеск боротьби за незалежність на початку 1860-х років. У Королівстві Польському після поступок влади ситуація пом'якшилась, послабився поліцейський нагляд за суспільством, було відновлене право об'єднань, оголошено амністію польським засланням Сибіру – учасникам подій 1831 р. тощо. У відповідь поляки Варшави традиційно вибухнули політичною активністю, створивши низку товариств – замаскованих дієвих політичних організацій, зокрема, Рільниче товариство та Міську делегацію, (згодом розпущені головою цивільного уряду королівства графом О. Велопольським), таємних конспіративних гуртків, груп, організувавши численні демонстрації, часто з жертвами і сотнями заарештованих. З ініціативи радикально налаштованих політичних груп, в умовах запровадженого 14 жовтня 1861 р. надзвичайного стану, для підготовки збройного повстання і здобуття національної незалежності постав таємний Міський комітет, трансформований в червні 1862 р. у Центральний Національний Комітет (ЦНК), який створив таємні комітети в королівстві, Литві, Білорусі, Правобережній Україні, представників у європейських країнах [5.296, с. 111].

Влада натомість продовжувала здійснювати політику репресій та реформ – аналога російського «батога і пряника». Влітку 1862 р. було оголошено три нових царських укази за проектами О. Велопольського: про примусове очиншування (оподаткування) селян замість панщини і повинностей, про скасування обмежень прав євреїв та про реформу освіти. Останній указ зміцнював державну підтримку польської школи, відновлював Варшавський університет під назвою Головна Школа, утворював Політехнічний і Рільничо-лісовий інститути [5.213, с. 327]. Одним з інструментів репресивної політики, на який покладався О. Велопольський, мав

стати набір на військову службу десятків тисяч молоді, що дозволяв силоміць вирвати з активного політичного середовища більшість дієздатних прихильників конспіраторів – борців за національне визволення Польщі. Власне рекрутський набір, призначений на 14 січня 1863 р., і став безпосередньою причиною чергового повстання, пришвидшивши його з весни на зиму. ЦНК, розгадавши намір влади вилучити з охоплених визвольним рухом районів революційну молодь за заздалегідь підготовленими списками, що включали 12 тис. чоловік, призначив національне повстання у ніч з 10 на 11 січня. Спеціальний Маніфест ЦНК передбачав свободу і рівноправність усіх громадян країни незалежно від їх соціального походження, віросповідання і національної приналежності, скасування панщини та проголошення селян власниками своїх наділів із наступною компенсацією поміщикам за втрачені землі, закликав народи «Польщі, Литви та Русі» до боротьби за незалежність від Російської імперії [5.296, с. 111].

Повстання 1863 р. у Королівстві Польському, реалізуючи прагнення поляків до незалежності та свободи, мало суттєві відмінності від їх боротьби в листопаді 1830 р. Повстанці 1863 р., у суто військовому аспекті, суттєво програвали попередникам. Їм протистояли 125 тис. солдатів російських гарнізонів, на які лише на початку повстання вони здійснили біля 15 збройних нападів окремими загонами. Польські повстанці були погано озброєні й не підготовлені, за нестачі досвідчених командирів і розрізненості дій, вони сконцентрувались на партизанських способах збройної боротьби. Натомість, врахувавши увесь попередній досвід, вони були набагато професійніше організовані в конспіративному й політичному аспектах, зокрема, мали докладно розроблену політичну програму, широку фінансову організацію та анонімний Національний уряд (НУ), на який у травні 1863 перетворився ЦНК. НУ, очоливши повстання, створив розгалужену підпільну адміністративну мережу, яка тривалий час успішно діяла паралельно з царською адміністрацією [5.296, с. 112]. Цей уряд мав п'ять постійних міністерств, кожне зі своїм окремим штатом, секретаріатами й офіційними печатками, мав справжню скарбницю,

---

отримував позички, і гроші під заставу, мав сили безпеки та розвідувальну мережу в усіх цивільних установах й військових гарнізонах ворога, кур'єрів по всій імперії та дипломатичних представників. Отже, було створено підпільну державу, яка розпочала одну з найперших у світі міських партизанських війн і була прототипом не менш успішних заходів, що їх здійснювали поляки за не менш суворих умов, у 1905–1907 рр. й під час Другої світової війни. Однак, очевидними були й негативні прояви організації повстання, що згодом мали згубні наслідки [5.197, с. 708-709].

Проте, спільною ключовою рисою для повстань 1830 р. та 1863 р. стала політична неузгодженість та неспроможність політичних таборів дійти згоди, що вже від самого початку призвело до невдачі повстанців. У безперервному протистоянні партій «білих» та «червоних», їх лідери були не здатні досягти згоди. Обидва головні табори були поділені на праві, центристські, й ліві, розкольніцькі, групи. Кожна зі свого боку призначала по черзі «диктаторів». Ними були Л. Мерославський, М. Лангевич, і наостанок, головою НУ було обрано генерала Р. Траугута. Партії повсталих у боротьбі за лідерство втратили час, замість того щоб організувати належний опір окупантам.

Олександр II встиг вжити нагальних заходів, призначивши влітку 1863 р. на посаду голови Північно-Західного краю «вішателя» графа М. Муравйова, а намісником Королівства Польського генерала Ф. Берга. 2 березня 1864 р. він видав указ про наділення селян власністю в королівстві, чим відволік селянські маси від повстання. У квітні було заарештовано генерала Р. Траугута, на викриття якого було спрямовано увесь ресурс поліції. Царизм, направивши проти повстанців 100 тис. армії на початку повстання, і довівши її чисельність до близько 340 тис. наприкінці, вчергове жорстоко придушив повстання поляків за незалежність [5.199, с. 55-56].

Російське самодержавство також вчергове застосувало типові карально-репресивні заходи, якими вирішило назавжди знищити будь-які національні й культурні прояви польської

самоідентифікації, викоринити шляхетні національні риси поляків у суспільно-політичному житті. Загалом за участь у повстанні, із біля 77 тис. осіб встановлених слідством, було покарано 38 тис., з них 800 відправлено на каторгу, 24,7 тис. віддано в арештантські роти до російської армії, а їх майно – 3,5 тис. маєтків, конфісковано. У ході повстання загинуло близько 30 тис. його учасників, кілька тисяч обеззброєно і ув'язнено. Загалом, за наслідками національно-визвольного руху 128 осіб було страчено, ще, за різними оцінками, від 8,2 тис. до 12,5 тис. поляків, за віросповіданням католиків (95% серед репресованих), переважно священиків, представників шляхти, відправлено на заслання до Сибіру й інші місцевості і на каторгу. Понад 10 тис. людей, тікаючи від російської помсти, переселилися за кордон. Царський уряд, подібно до практики придушення повстання 1830 р., виявив надмірну жорстокість щодо родичів та сімей повсталих, яких вислали до центральних губерній Росії [5.296, с. 117]. Загальної амністії, подібної до оголошеної учасникам подій 1831 р., більше не було: покарання забезпечувало не лише ізоляцію небезпечних для імперії вільнодумців, але й стало важливим чинником прискорення колонізації Сибіру [5.439, с. 71].

Після січневого повстання 1863 р. відбулося суттєве посилення антипольської політики Російської імперії. В суспільно-політичному житті заходи уряду набули рис докорінних уніфікаційних змін: було ліквідовано всі окремі інституції Королівства Польського, скасовано усі реформи О. Велопольського і поступки, зроблені польській мові та культурі. У 1864 р. сформовано, нібито для нагляду за політикою звільнення селян, а на практиці для втілення в життя програми русифікації, Адміністративний комітет на чолі з М. Мілютіним, автором плану використання лоялістського селянства проти патріотичної шляхти та інтелігенції. Комітет за сім років перетворив Королівство Польське в російську провінцію: єдиною відмінною рисою життя з-поміж інших поневолених народів Російської імперії було використання кодексу Наполеона в цивільних судах. Всі гілки врядування були підпорядковані відповідним їм міністерствам у Санкт-Петербурзі, а штатні посади заповнили росіяни. Ціле

покоління поляків, відтак, було позбавлене можливості будувати кар'єру, а Варшаву, яка все більше почала виявляти архітектурний стиль обох столиць імперії, заповнили росіяни [5.461, с. 366]. Загалом, у столиці, як зазначає польська дослідниця, почали співіснувати два суспільства, розділених не лише суперечливими політичними інтересами, але й відчуттям культурної, цивілізаційної і релігійної відокремленості [5.453, с. 130]. І найбільш промовистим стало офіційне скасування того ж 1864 р. самого Королівства і назви Польща та оголошення Варшави столицею Привіслянського краю – назви остаточно введеної до законодавчих актів 1888 р. [5.170, с. 97]. Царизм довершив адміністративно-територіальну уніфікацію 1866 р. поділом 10 польських губерній на 85 повітів, з втратою більшості повітових міст своїх окремих міських прав. У сфері освіти заходами обмежень національно-культурного життя і посилення тотальної русифікації стала чергова ліквідація 1867 р. Польської комісії у справах освіти й заміна 1869 р. Головної школи відкриттям російського університету [5.197, с. 716-717]. Поразка повстання 1863 р. посилила наступ російського царату на польську освіту: згідно з циркулярами Міністерства народної освіти в усіх західних губерніях імперії існуючі польські школи підлягали закриттю [5.316, с. 216].

Слід зазначити, що польський повстанський рух на землях Литви, Білорусі та України був менш тривалим і був також жорстоко придушений. На землях Правобережної України усі повстанські загони були розгромлені царськими військами, при цьому 569 осіб убито і 109 поранено, кількість репресованих жителів Київської, Подільської і Волинської губерній становило 4 470 людей [5.296, с. 117]. Лише в Литві повстання на незначний період набуло не менших масштабів, ніж у Польщі. Придушення польських повстанців у Литві набуло форм масового терору: військо генерал-губернатора М. Муравйова вбивало, катувало і засилало до Сибіру людей, пљондрувало села, конфісковувало маєтки [5.213, с. 332-333]. Слід наголосити на тому, що внаслідок поміркованішої національної політики влади Австрії та Пруссії

щодо поляків та низки реформ, повстання не поширилося на польські землі в їх складі.

Січневе повстання 1863 р., ставши найбільш масовим і організованим в історії польських національно-визвольних змагань XIX ст., сприяло зростанню національної та політичної свідомості широких верств польського суспільства. Однак, внаслідок жорсткого його придушення та пригнічення національно-культурного життя Московією, національно-визвольна боротьба польського народу припинилася на чотири десятиліття, очікуючи на черговий шанс. Два ключових підходи національної політики Російської імперії щодо її західних рубежів, остаточно софоровані після повстання 1863 р., зокрема, традиційний імперський, що ґрунтувався на збереженні її цілісності шляхом інтеграції локальних еліт на засадах лояльності до самодержавства та держави, без потреби здійснення повної мовної та релігійної асиміляції, і «бюрократичного націоналізму», що опирався на визнання безумовної нелояльності неросійських націй на західних рубежах імперії й передбачав здійснення жорсткої русифікаторської та асимілятивної політики щодо них [5.444, с. 202], не передбачали позитивних сподівань на можливості національно-культурного відродження та державотворення.

Одним з наслідків повстання 1863 р., що позначився на історичних процесах в Європі загалом та долі слов'янських народів зокрема, стало посилення в Росії шовінізму, формування течії крайнього російського націоналізму, а згодом – панславізму [5.316, с. 76]. Зважаючи на те, що істотним чинником виникнення модерних націй в Європі була їх конфронтація з іншими націями, саме у гострому протистоянні з польською національною ідеєю, за умов високої політичної активності та радикалізації польської нації в середині XIX ст., почав формуватися російський націоналізм [5.407, с. 310].

Спалах визвольних змагань польської нації на початку XX ст. засвідчив провал традиційної імперської політики Росії, спрямованої на інституційно-правову, адміністративно-територіальну та національно-культурну уніфікацію поляків на

землях імперії, а також асиміляцію та перетворення поляків на вірнопідданих самодержавної Росії в інтересах її укріплення і домінування на теренах східної та центральної Європи [5.416, с. 49-50]. За умов наростання економічного та політичного суперництва європейських держав та зростання вірогідності великого збройного конфлікту, значного погіршення економічної ситуації в Росії і на польських землях зокрема, восени 1904 р. придушені патріотичні чуття поляків прокинулися і польське питання знову стало актуальним. Демонстрації, часто з жертвами, збройні сутички з поліцією, терористичні акти, тисячі масових страйків, засновані політичні партії засвідчили про наростання громадянської, політичної та національної свідомості поляків. Яскравими прикладами є майже трирічний шкільний страйк 1905–1907 рр. з вимогою відновлення навчання польською мовою та оголошений 28 січня 1905 р. чотирьохтижневий загальний страйк, в якому взяло участь 400 тис. робітників. Протягом 1905–1906 рр. загалом стався 6691 страйк, за участі 1,3 млн. людей. До працівників промисловості приєдналися сільськогосподарські робітники в селах [5.197, с. 722].

Активізацію громадсько-політичного життя поляків спричинили також події 1905–1907 рр. у Російській імперії, які, засвідчивши глибоку кризу самодержавства, викликали наростання політичних страйків, що охопили, окрім молоді, службовців, інтелігенції, робітниче середовище, частину працівників сільськогосподарського виробництва. Поляки зуміли використати цей час для відродження традицій, набуття й поширення нових суспільнополітичних ідей [5.170, с. 100].

Російський самодержець, як і 50 років тому, під тиском війни і бунтів був змушений піти на деякі поступки, продиктовані виключно інтересами збереження імперії в умовах її ослаблення. Натомість, вони вчергове були лише ширмою, за якою мав відновити сили російський імперіалізм. У культурній сфері, зокрема, указом про толерантність 1905 р. припинилися активні переслідування релігійних громад, до приватних шкіл повернули польську мову, схвалено діяльність польської Шкільної ради,

---

виникла національна преса і культурні установи, були легалізовані профспілки. Також полякам мали дозволити купувати землі в західних провінціях, імператорським маніфестом 17 жовтня 1905 р. обіцяно запровадження писаної конституції і створення парламентської асамблеї, згідно з чим почали проводити вибори депутатів Думи. Проте, поступки традиційно відбувалися на тлі терору, поліцейських облав і арештів, депортацій до сіл, репресій, примусу до покори, що дозволило дещо стабілізувати ситуацію [5.199, с. 77-79]. Польський національний рух вчергове став жертвою внутрішньої боротьби та розколів, з яких, однак, на відміну від попередніх спроб, через десятиліття визріла незалежність.

Подібна практика загравання з польською нацією в інтересах імперії у складні часи знаходила втілення під час Першої світової війни, зокрема, коли землі Польщі стали театром воєнних дій, а поляки брали участь у бойових діях з обох сторін протиборства. Яскравим прикладом такого вимушеного політичного кроку напередодні наступу росіян була відозва польською мовою великого князя, Верховного головнокомандувача Миколи Миколайовича 14 серпня 1914 р. про возз'єднання земель польських під скіпетром царя Росії й надання їм автономії [5.297, с. 59-61].

РОЗДІЛ ІІІ

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ РАДЯНСЬКОГО КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ В 1920-х. – ПЕРШІЙ ПОЛ. 1930-х РОКІВ

3.1. Російсько-польська війна 1920–1921 років: національне питання у міждержавних відносинах

Ця війна була конфліктом між Польщею та більшовицькою Росією. Основною причиною суперечностей були територіальні претензії обох сторін щодо західноукраїнських та західнобілоруських земель. Керівник Польської держави Ю. Пілсудський прагнув відновлення Великої Польщі в історичних кордонах, тобто, повернути ці землі загарбані Російською імперією. Крім того, він мав за мету створити федерацію, що складалась би з Польщі, Литви, Білорусі та України в якості свого роду загорожі проти віковичного ворога Росії.

До 1917 р. національна політика більшовиків спиралася на тезу про право націй на самовизначення (аж до утворення народами Росії своїх держав). У цьому була своя ідеологічна логіка: класові відмінності, згідно з марксизмом, важливіші за національні, і експлуатовані класи не мають батьківщини. Відповідно, неважливо, в яку державу самовизначаються народи – головне щоб вона була комуністичною. До того ж теза про право націй на самовизначення була корисною більшовикам у боротьбі за владу, залучаючи на їхній бік національні рухи провінцій Російської імперії. Після

приходу більшовиків до влади теза про право націй на самовизначення, як і багато іншого, виявилися підпорядковані головним на той час цілям – утвердження нової державності (формально визначається як «диктатура пролетаріату в формі радянської влади») на території і Росії, і, в кінцевому підсумку, більшості союзних країн. Незалежність визнаних урядом РРФСР радянських республік 1919–1922 рр. – Української, Білоруської, Грузинської, Вірменської та Азербайджанської Радянських Соціалістичних – була фікцією, а їх державність – «бутафорною». Формально вся влада в цих республіках належала Радам, але фактично ними керували місцеві комуністичні партії. А вони, абсолютно офіційно, вважалися складовим частинами РКП (б). Тобто і до створення у грудні 1922 р. СРСР радянські республіки, що виникли на території колишньої Російської імперії, реально і усвідомлено керувалися з Москви. Так чи інакше «збирання земель» в ході Революції і Громадянської війни підпорядковувалося хитрому поєднанню безлічі чинників, мотивів і мрій: плани на світову революцію, політичні та військові можливості утримати Радянську владу на тій чи іншій території, об'єктивні завдання державного будівництва та забезпечення суверенітету. В результаті вийшла Росія імперія у звичних межах – історично, культурно і економічно обґрунтованих. Її-то і було переформатовано в СРСР 30 грудня 1922 р.

Що стосується відносин з Республікою Польща, то комуністична влада Росії прагнула створити на цих землях «Польську Радянську Республіку», яка стала б мостом між Радянською Росією і продовженням світової революції в Європі.

Незважаючи на підписання мирного договору 11 листопада 1918 р. у Комп'єньському лісі поблизу Парижа, що завершив Першу світову війну, німецькі війська все ще займали великі території Білорусі та України. Радянська Росія вважала ці землі своїми, враховуючи, що більшовики планували анулювати Брест-Литовський мирний договір. Для того, щоб їх захопити, 16 листопада 1918 р. було утворено Західний фронт, який почав наступ, на захід слідом за відступаючими німецькими військами.

Польща у відповідь 28 жовтня 1918 р. створила Комітет Самозахисту Литви і Білорусії. 13 січня 1919 р. командування Західного фронту Червоної армії видало своїм загонам наказ захоплення території по лінії Білосток – Черемша – Брест на Бузі – Ковель [5.460, с. 12].

Для поляків вся ситуація ускладнювалась триваючою польсько-українською боротьбою у Східній Галичині. Ю. Пілсудський, однак, швидко створив регулярну армію, за сприяння численних добровольців. Перші збройні сутички між Військом Польським і Червоною армією відбулися в лютому 1919 року біля міст Мости і Маневичі [5.460, с. 12].

16 квітня 1919 р. розпочався наступ польської армії у складі 4 тактичних груп військ, з яких у травні було утворено Литовсько-Білоруський фронт та Поліську групу військ. Більшовицька армія змушена була залишити Слонім і Пінськ (нині місто Брестської області Білорусі), а поляки звільнили Вільно (нині м. Вільнюс), Новогрудку (нині місто Гродненської обл.) і Баранович (нині місто Брестської обл.). Прибуття з Франції армії генерала Ю. Галлера надало можливість почати наступ польської армії у середині травня проти військ Західноукраїнської Народної Республіки у Східній Галичині. На початку серпня поляки захопили Мінськ. Одночасно також почався успішний наступ проти військ Української Народної Республіки на Волині [5.460, с. 13].

Влада Польщі аналізуючи громадянську війну розв'язану Леніним на теренах Росії і України була не зацікавлена у перемозі контрреволюційних сил, тому що побоювалася, що проросійські місцеві і політичні лідери виступлять за відновлення Російської імперії. Для полегшення перемоги радянських військ над армією генерала А. Денікіна, що відбулася восени 1919 року, Військо Польське зупинило наступ, а Ю. Пілсудський запросив переговори з Радянським урядом, в особі Махлевського. Ці переговори відбулися в Біловежжі і Мікашевичах у Білорусі. Проте, вони були перервані польською стороною, коли у тилу Війська Польського розпочався партизанський рух під проводом більшовицьких ватажків. Ю. Пілсудський 1 вересня підписав угоду про взаємне

припинення вогню з командувачем армією Директорії УНР отаманом Симоном Петлюрою. Коли на початку 1920-х років, відбулося падіння УНР, Петлюра переїхав до Польщі в якості біженця. Там Ю. Пілсудський та С. Петлюра почали спільно готувати великий наступ. 21 квітня 1920 року вони уклали політичну і військову угоду. Польща визнала незалежність України на сході колишнього російсько-австрійського кордону по річці Збруч, відмовившись від претензій на цю територію. С. Петлюра відмовився від претензій на частини Східної Галичини і Волині. Військовий альянс був спрямований виключно проти більшовиків [5.437, с. 240].

Ці домовленості стали основою для нової фази війни об'єднаних польсько-українських армій проти більшовицької Росії. На території Польщі з військовополонених та інтернованих українців сформували дві стрілецькі дивізії та дві запасні бригади армії УНР, які повинні були здійснити антибільшовицьке повстання в Україні. У Бресті формувалися добровольчі загони С. Булак-Балаховича з українців, білорусів, поляків, які також мали бути використані у війні проти більшовиків [5.420, с. 85].

25 квітня 1920 р. розпочався великий наступ польсько-українських військ проти Червоної армії, яка захопила Україну. Лідери Польщі і УНР звернулись з відозвою до українського народу, пояснюючи мету цієї дії – вигнання російських більшовиків і відновлення української держави. 7 травня, загони Війська Польського, під командуванням генерала Едварда Ридза-Сміглого і Армії УНР звільнили Київ, а національні сили сформували новий український уряд на чолі з І. Мазепою. Польсько-українська військова акція, однак, не викликала ентузіазму серед місцевого населення. Причиною цього були пропагандистські дії більшовиків та місцева недовіра, часом антагонізм, до поляків.

14 травня в Білорусі почався наступ радянського західного фронту. 5 червня кінна армія С. Будьонного прорвала фронт у районі Канів – Біла Церква. Протягом 7-10 червня Червона армія займає Бердичів, Житомир, Білу Церкву, Фастів, Васильків, Гостоміль, Чорнобиль. 12 червня 3-я польська армія полишає Київ.

Наступними були взяті Бородянка, Тетерів, Брацлав, Гайсин, Немирів, Ямпіль. Військо Польське та Армія УНР зайняли оборону по лінії р. Дністер біля Ямполя – Яруга (нині село Могилів-Подільського району) – Вапнярка (нині селище міського типу Томашпільського району; обидва Вінницької області) – Брацлав – Липовець (нині місто Вінницької області) – Сквиря – Біла Церква – Канів і далі вздовж Дніпра до Прип'яті. Протягом травня на фронті йшли позиційні бої. Польська армія, діставшись до кордонів 1772 р., не хотіла продовжувати наступ, а військо УНР було замалим для самостійного виступу [5.438, с. 123].

Після втрати Києва та великої частини Білорусі, радянський уряд Росії готували Червону армію до захоплення Білорусі й України. Було оголошено надзвичайний стан, і призов на військову службу. При розгляді питання про наступ Червоної армії на Білорусь і Україну у ЦК РКП(б) були сумніви щодо його доцільності, причому голова Раднаркому В. Ульянов був рішуче за те, щоб «іти». Переважила позиція форсованого походу на Польщу після пафосного запевнення Л. Троцького, що до 16 серпня він захопить не тільки Варшаву, але й місто Данциг, щоб перетнути шляхи постачання армії Ю. Пілсудського військовим спорядженням від країн Антанти [5.460, с. 16].

14 травня 1920 р. був розпочатий радянські війська під командуванням генерала М. Тухачевського розпочали на Білорусь. Протягом двох тижнів, більшовики зайняли Мінськ, Гродно і Пінськ. Першу спробу наступу більшовиків на теренах України 29-31 травня було відбито у битві під Володаркою на Київщині. Проте, вже 5 червня 1920 р. Перша кінна армія С. Будьонного прорвала лінію фронту в районі Канів – Біла Церква і поляки та українці змушені були залишити Київ. Протягом 7-10 червня Червона армія, якп нараховувала 40 тис. багнетів і шабель, зайняла Гостомель, Чорнобиль, Бердичів, Житомир, Білу Церкву, Фастів, Васильків і не зупиняючись просувалась далі на захід [5.448, с. 140].

Наприкінці липня 1920 р. Червона Армія досягла польських земель і підійшла до Варшави, що викликало велике занепокоєння у лідерів європейських держав.

---

11 липня 1920 р. представникам РСФРР у Великій Британії було вручено ноту міністра закордонних справ лорда Дж. Керзона, в якій пропонувалося зупинити Червону армію на лінії Гродно (нині місто в Білорусі) – Брест – Грубешів (нині м. Грубешув Люблінського воєводства, Польща) – Рава-Руська – Перемишль (нині м. Пшемисль Підкарпатського воєводства у Польщі). Проте комуністичний режим Росії «лінію Керзона» відхилив. Наприкінці липня військові підрозділи Червоної армії розпочали наступ на Варшаву і Модлін (фортеця поблизу м. Нови-Двур-Мазовецькі, нині місто Мазовецького воєводства, Польща). Південне угруповання Червоної Армії наблизилося до Збруча і Стиру (притоку Прип'яті), змусивши Військо Польське і Армію УНР відійти на південний берег Дністра.

Для встановлення своєї влади на захоплених землях більшовики створили 8 липня Галицький революційний комітет і проголосили Галицьку Соціалістичну Радянську Республіку, а 30 липня – Тимчасовий революційний комітет Польщі на чолі з Ф. Дзержинським, завданням яких була радянізація Галичини й Польщі. 1 серпня 1920 р. до захопленого більшовиками Білостоку прибув Мархлевський з маніфестом Тимчасового революційного комітету Польщі, який проголосив створення Польської Радянської Соціалістичної Республіки. Проте, поляки не підтримали ідеї російських більшовиків [5.429, с. 102].

Велика загроза існування держави з боку споконвічного ворога – Росії, консолідувала польське суспільство. До армії мобілізувалось близько 100 000 добровольців. Громадяни за власним бажанням внесли величезні кошти до Державного Фонду Оборони. Прем'єр-міністр Польщі Владислав Грабський відправився в бельгійське місто Спа на міжнародну конференцію, в якій взяли участь представники країн Антанти, Польща, Чехословаччина та Німеччина. Ці переговори попередньо були присвячені затримці виплат репарацій Німеччиною, натомість завдяки наполегливості представників Польщі основну увагу було приділено радянській агресії. У ході конференції голова уряду Республіки Польща зустрівся з прем'єр-міністром Великої Британії

Д. Ллойд-Джорджем і головою французького уряду, О. Мільєраном та запропонував їм роль посередників у переговорах з більшовиками. Представники Антанти готові були погодитися на участь у переговорах в обмін на серйозні поступки польської сторони. В. Грабський, не бачачи іншого виходу, погодився з встановленням польського кордону по лінії Керзона та передання Вільнюса Литві. Крім того, він домовився про розподіл Сілезії та встановлення контролю над Данцигом, сучасним Гданськом. Прем'єр-міністр Польщі також погодився визнати українців як учасників переговорів щодо долі їх державності. Згода на ці поступки дала можливість отримати військово-технічну допомогу Заходу та обіцянку Британії щодо вступу у війну на стороні Польщі вразі переходу більшовиками Лінії Керзона. Не зважаючи на вдалі результати переговорів В. Грабський був розкритикований на батьківщині і подав у відставку 24 липня 1920 р. Росія в цей час налагоджувала контакти з Німеччиною, щоправда не дуже вдало [5.419, с. 49-50].

Керівництво Польщі, зважаючи на відношення польських громадян до можливої втрати Східної Галичини, не бажало виконувати умови угоди. Вони розуміли, що якщо Велика Британія і Франція і нададуть допомогу, то це відбудеться запізно, адже Червона армія була вже біля Варшави. Тому Ю. Пілсудський прийняв рішення, що все вирішиться на полі бою. У ситуації надзвичайної загрози розпочалася масова мобілізація молодих людей до Добровольчої армії, під командуванням генерала Ю. Галлера. Головнокомандувачем Збройних сил Польщі був Ю. Пілсудський.

12 серпня – 25 серпня 1920 р. відбулась масштабна Варшавська битва, яка увійшла в історію під назвою «Диво на Віслі». Основний тягар оборони столиці лежав на армії Північного фронту генерала Ю. Галлера, яка переважно складалась з добровольців. У кровопролитних оборонних битвах за Радзимін, Зельонку та Оссув поляки розбили радянські частини. Ю. Пілсудський зібрав на південний схід від Варшави групу резервних частин, у складі п'яти дивізій піхоти і бригади кавалерії, на відміну від Червоної армії, яка

наступала без резерву, та 16 серпня 1920 року з-над річки Вепш вдарив у фланг наступаючих армій Західного фронту під командуванням М. Тухачевського. Протягом кількох тижнів поляки розбили між Віслою та Німаном кілька червоних армій [5.462, с. 118].

Особливо слід відзначити героїчну оборону Замостя 19 до 30 серпня 1920 р. від Першої кінної армії С. Будьонного, 6-ю Січовою дивізією УНР під командуванням Генерал-хорунжого М. Безручка. Український генерал командував залогою Замостя, до якої входили його дивізія, а також 31 польський полк та 2 етапових курені, загалом – 3200 багнетів, 200 шабель, 12 гармат та 3 бронепотяги. Морська піхота УНР міністра ВМС УНР М. Білинського стала під Замостям тією фортецею, яку не могли здолати війська Червоної Армії [5.367, с. 143].

Після розгрому російської більшовицької армії розпочався контрнаступ об'єднаних Війська Польського та Армії УНР на терени Східної Польщі, Галичини та Волині. Уперті бої розгорілися в Галичині, в районі Галич – Маріямпіль, сучасне село Івано-Франківської області. Наприкінці вересня польські з'єднання дійшли до Старої Ушиці (сучасне селище Хмельницької області) – Проскурова – Старокостянтинова – Коростеня. Контрнаступ Війська Польського в Литві супроводжувався значними битвами на Німані та під Лідою, сучасне місто Гродненської області в Білорусі.

Взаємне виснаження сторін у війні та не бажання польського керівництва воювати за українські інтереси привело до необхідності підписання мирного договору. За наслідками перемовин між РСФРР та Українською СРР з одного боку, і Республікою Польща, з іншого, на вимогу більшовиків до складу делегації Польщі не було допущено делегатів від Уряду УНР, 12 жовтня 1920 р. в Ризі підписано радянсько-польське перемир'я, а 18 березня 1921 р. – Ризьку мирну угоду. Відповідно до якої керівництво радянської Росії визнавало за Польщею західнобілоруські землі до рік Двіни і Березини та західноукраїнських теренів у районі Полісся. Стосовно галицьких земель, більшовики погоджувались з їх міжнародно-правовим

статусом як підмандатної території Ліги Націй з тимчасовим управлінням Польщею, затвердженим Верховною Радою Паризької конференції. На сході Галичини польські повноваження тимчасового зверхника мали за межу річку Збруч. Республіці Польщі також повинні були повернути культурні цінності, вивезені Російською імперією з країни після 1772 р. і 30 млн. рублів компенсації за вклад польських земель в економічне життя Росії. Незабаром після підписання договору більшовики почали порушувати його умови, які не виконані й досі [2.105, Dz.U. 1921 nr 28 poz. 161; 2.106, Dz.U. 1934 nr 58 poz. 506].

Натомість, саме завдяки героїзмові та звитязі військових Польщі та України, вдалося не просто зарадити загарбанню Радянською Росією Польщі, й зірвати більшовицькі плани «всесвітньої соціалістичної революції». На жаль за рахунок потурання інтересів українського народу.

Загалом наслідки радянсько-польської війни 1920 р. вплинули на національну політику комуністичного режиму СРСР щодо польського народу, зокрема, на її пом'якшення під впливом поразки СРСР і вимушеного Ризького миру 1921 р.

3.2. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні – організований сталінським режимом геноцид української нації

Більшовицький переворот у жовтні 1917 р. зруйнував Російську імперію, але зберіг ідею російського імперського панування, котра реалізовувалась під час більшовицької окупації України на початку 1920-х рр. У роки діяльності УНР та Української Держави, навіть у часи воєнного загострення, селяни не знали, що таке масовий голод. Він здійснився восени 1921 р., коли радянська влада остаточно захопила владу в Україні. Настали роки «братнього» розподілу смерті [5.290, с. 3].

Найжорстокішим злодіянням російського більшовицького режиму проти української нації був Голодомор 1932–1933 рр. Це

була спланована проти українства акція, яка мала ліквідувати основу української нації і національного відродження, зруйнувати незалежницькі мрії, унеможливити протистояння радянській владі. Але Голодомор 1932–1933 рр. був одним з етапів національної політики російського комуністичного режиму проти української нації. Російські більшовики вкладали свій зміст у здійснення національної політики, наступальний характер якої мав на меті не стільки регулювання реальних етносоціальних та етнополітичних процесів, скільки упокорення, асиміляцію, русифікацію та цілковите політичне й економічне поглинення України владним центром СРСР.

Масове нищення українців в УСРР можна розглядати як головну частину мішені геноцидного акту проти української етнічної групи у межах Радянського Союзу, спадкоємця царської імперії, який тоді відновляв російсько-центристську великодержавницьку політику. В цьому особливо помітний національно-культурний аспект у переорієнтації українзації з національного відродження на консолідацію режиму. Але, як етнічна група, українці найбільше потерпіли в РСФРР. Цілі козацькі станиці були виселені з Кубані на Північ за саботаж хлібозаготівель, інспірований націоналістичною контрреволюцією. Чистка партійних і державних кадрів мала глибоке національне підґрунтя. Припинення українзації у грудні 1932 р. і впровадження загальної русифікації всього публічного життя (школи, преси, адміністрації) показує, настільки національний фактор був присутній у задумах режиму, який, коштом української етнічної групи, будував монолітність радянського суспільства довкола російського ядра і цим купував собі підтримку російського населення [5.338, с. 58].

Щоб усунути назавжди небезпеку українського сепаратизму, Сталін вирішив знищити національно свідому українську еліту, зменшити голодом українське сільське населення та колективізацією переробити українську «національну армію» на «гвинтиків великого механізму» [5.338, с. 58].

Масове фізичне винищення українських хліборобів штучним голодом було свідомим терористичним актом політичної системи проти мирних людей, внаслідок чого зникали цілі покоління землеробів, було зруйновано соціальні основи нації, її традиції, духовну культуру та самобутність.

Голодомор в Україні був спланованою акцією для пограбування селян, вилучення коштів на індустріалізацію і знищення тих, хто не сприймав влади і її комуністичних форм господарювання. Родюча українська земля і працююче багатомільйонне селянство, надзвичайно вигідні для створення нової радянської імперії, а геополітичне і стратегічне положення України були для московського комуністичного режиму головною передумовою й реальним доказом, у разі її приборкання, перемоги ленінського варіанту соціалізму, могутньою базою матеріальних і людських ресурсів для відродження нової імперії і наступного втілення ідеї світової пролетарської революції [5.326, с. 12].

Аналіз змісту опублікованих впродовж 1929–1933 рр. близько 30-ти постанов ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, Раднаркому СРСР та УРСР, засвідчує факти свідомого й цілеспрямованого створення таких умов життя для сільського населення, понад дві третини якого становили етнічні українці, що призвело до їх відвертого фізичного винищення-геноциду. Голодомор 1932-33 років – це свідомо заподіяна акція російським комуністичним режимом. Як свідчать документальні джерела, хліб в Україні був, але його насильно забрали. Після приїзду Молотова до України восени 1932 року, коли, здавалося б, з нашої республіки вивезли все, що тільки можливо, Сталін присилає Кагановича, за участі якого 29 грудня цього ж року відбувається засідання Політбюро ЦК КП(б)У, на якому ухвалюється рішення забрати у «одноосібників Харківської та Дніпропетровської областей не лише все майно, але й всю садибну землю та всі будівлі» [5.386, с. 98-113; 5.263, с. 15; 2.75]. Згодом було прийнято низку рішень про повне вилучення хліба та інших продуктів харчування у сільській місцевості України [2.75].

Те, що відбулося в Україні у 1932–1933 рр., не знайшло адекватного висвітлення в архівних джерелах. Причина в тому, що

Сталін наказав ставитися до Голодомору як до неіснуючого явища. Особливо дивне враження справляють стенографічні звіти пленумів і протоколи політбюро ЦК КП(б)У часів Голодомору [5.386, с. 103-112]. В них відображено відчайдушну боротьбу з окремими конкретними проявами голоду, але не згадується саме слово «голод». Документація партійних органів завжди мала гриф «цілком таємно». Сталін насправді не бажав обговорення проблеми голоду, тому, що це означало б визнання факту економічної катастрофи, в яку потрапила країна внаслідок авантюристичної політики «наступу соціалізму по всьому фронту» та «світової комуністичної революції». Більше того, воно означало б дозвіл оцінювати рішення, негласно прийняті на найвищому рівні з метою виходу з катастрофи. А саме ці рішення й призвели до Голодомору-геноциду українського селянства.

Запровадження з грудня 1932 року паспортного режиму та інституту прописки для населення міст і новобудов адміністративно закріплювало селян у колгоспах [5.358, с. 410-414; 5.391, с. 212]. Одночасно до мінімуму було скорочено присадибні ділянки колгоспників, щоб вони могли забезпечувати свій прожитковий мінімум лише працею в громадському господарстві. Скасування продрозкладки, що загнала сільське господарство в глухий кут, можна вважати визнанням безперспективності праці, продукт якої належав державі цілком, тобто за змістом рабської праці. На зміну їй приходила система виробничих відносин, яка будувалася на примусовому поділі продукту праці в його натуральній формі між працівником і державою. Така система відносин властива кріпосництву.

Причини Голодомору носять доктринальний характер. Вони виходять із програмних засад марксизму – ленінізму. Основною причиною голодомору-геноциду 1932–1933 рр. була цілеспрямована злочинська політика російського більшовицького керівництва. Це призвело до смерті від голоду мільйони українців, який однозначно потрібно назвати тільки, як неприродний. Спроби боротись проти насильства жорстоко придушувалися. Вище партійно-державне керівництво УСРР, зокрема, генеральний

секретар КП(б)У С. Косіор, голова Раднаркому України В. Чубар, голова ВУЦВК Г. Петровський, не лише не протистояли диктату Й. Сталіна, а фактично стали ініціативним зряддям у його руках.

Але голод не був основною метою Сталіна та російського більшовицького керівництва. Він не організував голод, щоб знищити селян як клас, бо не хотіли нищити найкращих робітників у державі. Голод 20-х, 30-х і 40-х рр. був частиною нищення української нації. Цей процес почався раніше і закінчився пізніше. На початку було знищено еліту української нації. Бо більшовики дуже добре розуміли, що якщо вони не знищать спершу еліту, то їм буде важко проводити колективізацію, забирати збіжжя з України і проводити репресії проти селян, які почнуть бунтувати. Адже переважна більшість української інтелігенції у містах підтримували незалежну Україну з 1918 року і до початку 1920-х років, коли ще тривала боротьба проти російської окупації. Потрібно називати речі своїми іменами: це була російська окупація, не під царською, а під комуністичною владою. Українська еліта, яку потрібно було знищити, це були люди, які були пов'язані з розвитком української державності: політики, інтелігенція, професори, учителі, аж до сільських учителів, які були свідомими українцями. Одночасно проводилось «розкуркулення» – нищення проводу на селі. Куркулі – це були економічно успішні селяни, які були заможніші й мали можливість дати своїм дітям кращу освіту. Тобто куркулі були сільською елітою. Їх треба було відірвати від решти села. Це робилося різними способами – частину розстріляли, частину депортували з України, а тих, що залишили в Україні, викидали з їхнього села, щоб вони не мали впливу на решту селян. У цьому і полягав сенс геноциду проти української нації, хоч сам голодомор 1932–1933 рр. був проти українських селян [5.336].

Невід'ємною складовою сталінського плану геноциду українського народу було згортання українізації і посилення репресій проти інтелігенції, виселення понад 1 млн. українців і заселення їх землі росіянами. Сталін думав про завершення плану ліквідації українського етносу, який мав великий досвід національно-визвольної боротьби і не сприйняв ідеї марксизму-

---

ленінізму. Доля радянської влади і соціалістичного будівництва у вирішальній мірі залежала від продуктивних сил України, про що постійно говорив Ленін і його соратники. А тому «етнографічний матеріал мав бути змінений», засобом Голодомору, а територія України заселена російським населенням. Керівництво більшовицької Росії усвідомлювало, що для відродження російської, але вже радянської імперії, необхідно поглинути Україну, а для цього якнайшвидше ліквідувати соціальне джерело українського опору – селянство. Воно, стверджував Сталін, «являє собою основну армію національного руху...». Селянство було також носієм релігійних традицій і тим суспільним середовищем де зміцнювала свої устої православна церква, проти якої більшовики вели війну не на життя, а на смерть [5.381].

У документах Політбюро ЦК КП(б)У збереглося свідчення про те, що восени 1932 року організовувалися з України так звані «зелені ешелони» для забезпечення промислових центрів Росії продуктами харчування до жовтневих свят. З України вивозили навіть квашені огірки, капусту та помідори. Таким чином, ті люди, котрі вирощували цю продукцію, залишалися приреченими на голодну смерть [5.363; 5.266, с. 13; 5.268, с. 17].

Історики і демографи сперечаються навколо кількості жертв Голодомору, виголошуючи різні дані від 3 до 10 мільйонів. Найвірогідніше, враховуючи матеріали перепису населення 1937-го року, втрати населення внаслідок повного фізичного виснаження, тифу, кишково-шлункових отруєнь, канібалізму, репресій, самогубств на ґрунті розладу психіки та соціального колапсу, жертви становили від 7 до 10 мільйонів людей на теренах України. Поза тим, Голодомор це демографічна катастрофа, що мала тотальний характер.

Вчені продовжують вивчати архівні джерела, з'ясовуючи абсолютні та відносні дані кількості жертв Голодомору. Очевидно, критерієм масштабності трагедії є не лише цифри, а й здатність кожної людини сприймати чуже горе, як своє. Всеосяжність національної катастрофи 1932–1933-го років можна збагнути лише

глибиною внутрішнього потрясіння кожного, хто вважає себе цивілізованою людиною.

Група російських статистиків поверхово, лише на підставі радянського фальсифікованого підрахунку середньомісячного рівня смертності визначає, що в Україні у 1932-34 рр. померло близько 2 млн. людей [5.216, с. 118-127; 5.215, с. 256-263; 5.214, с. 28-42; 5.227; 5.160, с. 135-146; 5.378, с. 175-181]. Однак є серйозні підстави вважати цю оцінку явно заниженою.

Опубліковані нещодавно дані, сфальшованого, перепису 1937 року показують, що чисельність населення УРСР між 1931 і 1937 роком зменшилася на 2,8 млн. осіб. Однак ці цифри не дають повного уявлення про кількість жертв [5.269; 5.327, с. 20; 5.183, с. 6-63; 5.168].

Український історик С. Кульчицький продовжує необ'єктивно оцінювати прямі втрати від голоду 3-3,5 млн. людей [5.267; 5.264], а український демограф А. Перковський – 4 млн. чоловік [5.312, с. 24-36; 5.311, с. 24-33].

На думку провідних вітчизняних дослідників голодомору В. Марочка, В. Сергійчука, П. Чернеги жертвами геноциду стали близько 10 млн. українців. Зокрема, 7 млн. в Україні та 3 млн. поза нею. Саме так вона згадується у дипломатичних рапортах 1930-х рр., в українській діаспорній історіографії [5.289, с. 14; 2.81; 5.381; 5.326, с. 16].

На ці проблеми звернув увагу італійський консул у Харкові С. Граденіго, який чітко зазначав про наміри Москви та її уряду щодо українців: «... немає жодного сумніву в тому, що: 1) цей голод штучний і спеціально створений для того, аби «провчити селян»; 2) в основі такої політики є напевно призначення зліквідувати українську проблему протягом кількох місяців з жертвою від 10 до 15 млн. осіб; 3) насамкінець зазначу, що наслідком теперішнього лиха в Україні буде російська колонізація цієї країни, яка призведе до зміни її етнографічного характеру. В майбутньому, і либонь, дуже близькому майбутньому, ніхто більше не говоритиме про Україну чи про український народ, а отже і про українську проблему, бо Україна стане *de facto* територією з переважно російським населенням» [5.394, с. 16].

Отже, Голодомор як один з етапів геноцидної національної політики комуністичного режиму в 1932-33 рр. став найбільшою трагедією України, її народу за всю історію:

Українців нищили як національну, так і етнічну групу. Як національну групу нищили українців в УРСР, незалежно від їхньої етнічної належності, а як етнічну групу нищили етнічних українців, які жили на території всього Радянського Союзу. Згідно з переписом 1926 року, було 8 мільйонів етнічних українців, які жили поза УРСР. Тож геноцид стосувався обох цих груп [5.336].

Окрім очевидних людських втрат та величезного морального удару голод завдав непоправної шкоди українському національному життю. Він практично знищив старе українське село з його багатими народними традиціями: працелюбність, любов до землі, релігійність, шана й повага старших тощо. Замість нього з'явилося колгоспне село з мешканцями, які вже ніколи не повставали проти радянської влади.

Колективізація приглушила почуття індивідуалізму, яке було основним для ідентичності українського селянина.

На декілька поколінь Голодомор імплантував у свідомість селянства соціальний страх – страх голоду і смерті, політичну апатію і пасивність.

Голод перервав тяглість поколінь у розвитку української національної еліти.

Голод призупинив українізацію міст Сходу і Півдня України, після нього поповнення міського населення відбувалося переважно за рахунок імміграції з Росії тощо.

Після того, як голодом було виморено цвіт нації, носіїв культури, духовенство й селян – носіїв національного коду, історичні шанси на становлення українських еліт стали мінімальними. Відбулася «негативна селекція». До поголовного винищення українців голодом, знищення культури, мови, релігії додалося заселення України росіянами, тривалий процес асиміляції та інтернаціоналізму. Саме на ґрунті, щедро засіяному жертвами Голодомору-геноциду, ретельно культивувалася «уніфікація», про яку наголошував славний українець Є. Сверстюк [5.204].

За антиукраїнською спрямованістю та масштабністю застосування, голод 1933-го року виявився найжахливішою зброєю масового знищення та соціального поневолення селянства, якою скористався тоталітарний режим в Україні.

Голод 1932–1933 рр. в Україні – це не фізіологічне явище, а, насамперед, цинічна форма національно-політичного терору, геноциду українців, проблемами якого повинні перейматися історики, соціологи, психологи, правознавці, філософи й політики. Наслідки та масштаби Голодомору у містах та селах засвідчують глобальну соціо-гуманітарну катастрофу в історії людства, а не лише українства.

Ця соціо-гуманітарна катастрофа, незважаючи на відносну давність події, має психічні та психологічні наслідки для сучасної української нації.

Голодомор-геноцид великою мірою призвів до руйнування моральних засад людськості. Значних втрат зазнала мораль, совість, прив'язаність. Окремим фактором, що спричинив зміну особистості внаслідок пережитого стресу, були страждання тих, хто вижив, і переживання ними вини за безпорадність і неспроможність врятувати помираючих від голоду. Втрачається самоповага і віра в інших людей, знижується самооцінка. Унаслідок цього люди стали залежними від чужої сили, малоініціативними, легше піддаються впливам, стають «робочою масою», дають себе використати, люмпенізуються [5.204].

І не дивно, що після масових репресій, нищівних голодоморів, спрямованих проти українського народу, кореспондент денника «Манчестер Гардіан» Ф. А. Фойгт констатував наприкінці 1930-х років, що «українці, які живуть в Росії... взагалі не бажають для себе незалежності...» (Т. 1, с. 19). За антиукраїнською спрямованістю та масштабністю застосування, голод 1933-го року виявився найжахливішою зброєю масового знищення та соціального поневолення селянства, якою скористався сталінський режим в СРСР [1.11, Спр. 78].

Аналіз наслідків голодомору 1932–1933 рр. для українців показав цілеспрямовану злочинну (геноцидну) національну

політику влади СРСР щодо українців для остаточного поневолення. Комуністичний режим здійснив ліквідацію інтелігенції України, насильної депортації українських куркулів, які противилися його політиці колективізації, а також зрежисерував цілеспрямований мор голодом українців скрізь, де тільки їх знаходили по всій радянській імперії.

Зважаючи на все вище викладене можна зробити висновок, що голодомор-геноцид 1932–1933 рр. це свідомо акція комуністичного режиму СРСР проти українського народу. Дослідження всіх аспектів цієї глобальної трагедії є тематикою подальших праць з даної проблеми.

3.3. Становище українців західноукраїнських земель у міжвоєнний період (1919–1939 рр.)

На початку ХХ ст., за умов самовизначення переважної більшості європейських націй, зокрема української як державотворчої на своїх етнічних землях, українське питання посіло важливе місце у внутрішній і зовнішній політиці відродженої Польщі. Українці, борючись за збереження своєї державності з відродженою Російською імперією у вигляді радянського зразка – СРСР, й чинячи опір зазіханням західного сусіда, що склалися історично, робили відчайдушні спроби залишитися на політичній мапі Європи у вигляді сталої нації й держави, що відбулася.

За таких реалій російсько-польська війна, яка в українській історіографії дістала безпідставну назву радянсько-польської, стала одним з ключових моментів української революції 1917–1921 рр.: це була одна з останніх спроб С. Петлюри зберегти УНР і відновити її територіальну цілісність. Він намагався встановити союз з Польською державою для боротьби проти основного ворога – російських більшовиків. Переговорний процес тривав з жовтня 1919 р. і закінчився підписанням Варшавського договору 21 квітня 1920 р. Сторони так і не змогли досягти компромісу через

вимагання польської сторони односторонньої декларації з боку української делегації, в якій би визвалася приналежність Східної Галичини до Польської держави. Делегація УНР очолювана А. Лівичем під тиском польського уряду, який погрожував скасувати перемир'я і відновити бойові дії проти української армії, була змушена 2 грудня 1919 р. виступити з односторонньою декларацією і задовольнити вимоги Польщі. Однак, такі дії викликали невдоволення і гостру критику з боку галицьких дипломатів у складі української делегації. Вони вийшли з її складу, заявивши про денонсацію Акту Злуки між УНР і ЗУНР [5.334, с. 231]. Дана подія, хоч і не похитнула прагнення С. Петлюри порозумітися з поляками, завдала значного удару українському національно-визвольному рухові.

Натомість, задля забезпечення територіальних інтересів Польщі на західноукраїнських землях і через величезні втрати польського війська у війні з Червоною армією, Ю. Пілсудський пішов на сепаратні переговори з більшовиками для примирення. Їх наслідком стало підписання Ризького договору 18 травня 1921 р., за яким польський уряд визнавав УСРР як єдиного і законного виразника волі українського народу. Це суперечило умовам Варшавського договору і автоматично означало про його денонсацію й розрив союзницьких відносин між УНР і Польською державою. Ризький мир відтоді надовго відвернув українські симпатії від Польщі та остаточно розвінчав привабливий міф про неї, як борця «за нашу і вашу свободу». Він розколов українські політичні сили та посіяв зневіру. Частина політичних діячів українського національно-визвольного руху перейшла на антипольські та антипетлюрівські позиції. Інша продовжила співпрацю з Польщею, але вважала її тактичним засобом, оскільки не бачила іншого виходу в надзвичайно складній ситуації. Польський уряд, як справедливо зазначають українські дослідники, зрадив свого союзника, уклавши з багатовіковим ворогом обох народів – Росією сепаратний мир [5.184, с. 130].

Після Ризького договору, яким завершилася російсько-польська війна українсько-польські відносини змінили свій статус: з питання

міждержавних відносин вони перетворились в українське питання Польської держави. Як зазначають польські дослідники, з позицій міжнародного права територія Польщі, а також етнічні землі українців на яких вони віками масово проживали, була законною. Як польська влада, так і польська державність на західноукраїнських землях була визнана міжнародними договорами [5.157, с. 35]. Проте, природа цієї законності мала сумнівний характер і, очевидно, суперечила державотворчим прагненням найбільшої кількісно і територіально європейської української нації.

У політичному житті Польщі домінували два погляди на вирішення українського питання в державі, що зрештою відбилося на національній політиці польської влади щодо українського народу. Провідною концепцією була інкорпораційна, головним гаслом якої була – «Польща для поляків». Вона була розроблена Польською націонал-демократичною партією (ПНДП) на чолі з Р. Дмовським. Українці, як самостійна нація, згідно з ідеологією інкорпораційної концепції, не існували, вони трактувались як наслідок інтриги австрійської і німецької сторін, заперечувалась їхня історія і етнічна самобутність. Саме тому в своїй політиці ПНДП не бажала йти на перемовини з українською стороною, а тим паче на будь-які компроміси. На думку її лідерів, Польща має історичне право на західноукраїнські землі, які вона загарбала наприкінці XIV ст. Польські націонал-демократи стверджували, що українське населення – це етнічна маса, яка через свою відсталість в політичній, економічній та культурній сфері немає можливості стати незалежною нацією, а також, що самі українці етнічно, культурно-історично пов'язані більше з Польщею, ніж з представниками Наддніпрянської України, Росії чи Білорусі [5.349, с. 7-8]. Посол сейму Вагнер звинувачував українське населення у зраді: «Ви українці, хочете бути і ви є зряддям чужих агентур» [1.11, Спр. 78, Арк. 6]. Головним завданням національної політики Польщі було створення мононаціональної держави шляхом асиміляції непольського населення, й першочергово українського [5.273, с. 12].

Польські ліві партії, а саме, Польська партія соціалістична і Польське стронніцтво людове «Визволене», а також Ю. Пілсудський після російсько-польської війни, опинившись між своїми споконвічними ворогами Німеччиною і Росією, усвідомлювали, що відродити Польщу у кордонах «від моря до моря» їм не судилося. Проте, ідеологи відновлення Речі Посполитої вважали, що тереном експансивної великодержавної політики мала стати Східна Європа. «Українська справа ..., наполягали реакційні політики, ... має бути точкою виходу і тереном, який отпирає нам ворота Сходу». Натомість, стверджували вони, Ю. Пілсудський і його прихильники при владі не змогли реалізувати зусилля польського народу в цьому напрямі й занедбали «українське знаряддя, значення якого оцінили вже в 1920 р.» [1.11, Спр. 78, Арк. 6-7]. Ю. Пілсудський і вище названі політичні партії були прихильниками, так званої федералістської концепції [5.252, с. 42]. Вона передбачала, що на території між Росією та Польщею будуть створені незалежні національні держави, які об'єднаються з Польщею на засадах федерації. Мова йшла про відновлення Польської держави схожої на ту, що була до її поділів. Національні держави, які мали б стати частиною й буфером федерації, повинні були сприяти захисту Польщі від агресії з боку Росії. Серед них, вони бачили Україну, Литву і Білорусь. Для Ю. Пілсудського федерація виступала вагомим чинником відновлення великодержавного статусу Польщі, яка повинна була постати як могутня держава і відігравати одну з провідних ролей в політиці країн Східної Європи [5.251, с. 121].

В офіційній політичній доктрині Польщі переважала саме інкорпораційна концепція ПНДП. Насамперед, це проявилось в окупації Східної Галичини і Західної Волині в 1919 р., а також після подій 14 березня 1923 р., коли Радою Послів Ліги Націй, без плебісциту, Східна Галичина була передана під владу Польщі за умови, що дана територія має отримати автономні права. Проте, польський уряд відверто ігнорував рішення про надання автономії Галичині, а натомість проводив культурну, зокрема освітню, дискримінацію корінного українського населення. Влада у

повоєнний період, ще задовго до рішення Ради послів, діяла так, ніби західноукраїнські землі вже були цілком підконтрольні полякам [5.184, с. 178]. Уряд доклав значних зусиль для підпорядкування своїй владі політичного, економічного і культурного життя українства. У січні 1920 р. в західноукраїнських землях, зокрема в Галичині, були скасовані всі органи місцевого самоврядування – сейм і його виконавчий орган – крайовий комітет, громадські та повітові ради. Влада перейшла до рук командуючого військами та генерального делегата від польського уряду, а на місцях її утримували – урядові комісари. У вересні 1921 р. на території Західної Волині й Східної Галичини, як і всієї Польщі, була проведена адміністративна реформа і західноукраїнські землі було поділено на воєводства: Львівське, Станіславівське, Тернопільське і Волинське. Для східногалицьких воєводств було прийнято термін Малопольська Східна. Волинське і Поліське воєводства отримали назву – Східні Креси. Малопольська Східна і Східні Креси разом називалися Східними землями Польщі. Польський уряд впродовж 1924–1925 рр. проводив послідовну політику щодо ліквідації органів місцевого самоврядування в Східній Галичині і вже до січня 1926 р. були розпущені 80% сільських і майже всі повітові та гмінні ради [5.349, с. 11-12].

Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) створене в Польщі 1925 р. в звіті про внутрішнє становище українського населення повідомляло, що «положення українців у Польщі є дуже важке й загрозливе». Влада з 1926 р. взяла курс «на перебудову держави, що утруднює, а то й припиняє розвиток українського народу в її межах». Польським сеймом ухвалені десятки законів, які щораз більше обмежують національне життя українців. Зокрема, закон про вибори заборонив їм обирати до сенату незалежне українське представництво, а до сейму, їх значно ускладнив [1.11, Спр. 56, Арк. 3-4].

Польська влада для посилення окупаційної політики краю вдалася до дискримінаційних заходів щодо українського населення в господарській та економічній діяльності, полонізуючи державний адміністративний апарат, звільняючи під різними вигаданими

приводами з роботи службовців і робітників української національності. Етнічних українців не допускали до державної та самоуправної служби. Їх звільняли з посад, насамперед, у галузі залізничних перевезень, на пошті та телеграфі. Внаслідок цієї акції частка робітників українців у Галичині становила лише 15,6% від загальної їх чисельності, робітників на транспорті – 27,1% у промисловості – 30,2% в аграрному секторі – 63,8%. Через відмову скласти присягу понад 6 тис. українських службовців було звільнено з роботи [5.349, с. 12].

Польський уряд не приділяв уваги розвитку економіки краю, не виділяв кошти на розвиток підприємництва, регуляцію рік, меліорацію земель, не залучав місцеве населення на будівництво державних доріг і публічних робіт, використовуючи польських робітників із центральних і західних районів держави. Новий кооперативний закон позбавив підприємців кредитів державних банків і встановив низку перепон адміністративного порядку в їх діяльності. Зокрема, Ревізійний союз українських кооперативів був підпорядкований державній владі, чим обмежили його територіальне поле діяльності, а кооперативи українців Лемківщини, Волині, Полісся та Холмщини підлягали польським союзам. «Звідсіля, ... наголошувалося у звіті УНДО, ... походить убогість, відсталість тих земель, страшне безробіття, а в деяких районах періодичний голод» [1.11, Спр. 56, Арк. 3-4].

Одне з чільних місць в національній інкорпораційній політиці ПНДП займала колонізація західноукраїнських земель, тобто переселення у Східну Галичину і Західну Волинь польських, як цивільних, так і військових колоністів для створення осадницьких господарств [5.349, с. 23]. У червні 1919 р. уряд І. Падаревського (був прем'єр-міністром впродовж 18 січня – 13 листопада 1919 р.) запропонував для обговорення у сеймі проект земельної реформи, який передбачав парцеляцію (передачу у приватну власність колоністів) земель, що перейшли у державну власність і нерентабельних маєтків. Малоземельне польське селянство шляхом колонізації земель Східної Галичини і Західної Волині мало отримати в аренду українські землі, що повинно було сприяти

значному збільшенню там польського населення [1.11, Спр. 56, Арк. 4; 5.373, с. 186] 10 липня 1919 р. польський сейм прийняв відповідну постанову більшістю в один голос. Через її критику суспільства і правих політичних партій вона не отримала статусу закону, а тому не була обов'язкова до виконання [5.213, с. 449].

Сеймом Польщі 15 липня 1920 р. було прийнято аграрний закон – виконавчі правила до «Основ земельної реформи 10 липня 1919 р.», згідно якого передбачалося щорічне парцелювання з боку уряду до 200 тисяч га земель держави, військових спекулянтів, занедбаних маєтків і поміщицьких господарств. Земля понад норму підлягала викупу і була призначена на парцеляцію та осадництво. Проте аграрна реформа, яку здійснював уряд Польщі, майже повністю оминула українських селян, оскільки вся земля, що підлягала парцеляції, потрапляла до рук польських колоністів, які прибували з інших регіонів Польщі для реалізації інкорпоративної програми націонал-демократів. Головним завданням реформи було змінити національно-демографічну ситуацію в Східній Галичині і Волині, де поляки становили меншість і перетворити їх на національну більшість, що мало сприяти подальшій полонізації українського населення. [5.349, с. 14-15].

Дослідники відзначають у політиці польського осадництва 1920-х рр. два етапи. Перший тривав впродовж 1920–1923 рр., а другий у 1924–1928 рр. У першому передбачалося, що весь земельний фонд буде розподілений польським осадникам. На другому етапі аграрної реформи, влада, аби не допустити акцій протесту з боку українських селян, мала наділити землею місцеве українське населення [5.349, с. 50].

Слід зазначити, вперше українське питання у процесі проведення земельної реформи висунув прем'єр-міністр польського уряду В. Сікорський в березні 1923 р. Він прагнув заручитися підтримкою українських послів сейму у питанні голосування за ухвалення бюджету і обіцяв представникам Української парламентарної репрезентації, що при проведенні земельної реформи будуть враховані інтереси українських селян. Проте, В. Сікорський не виконав своїх обіцянок, що спричинило 16 травня

1923 р. відставку голови української парламентської репрезентації А. Васильчука. Після цих подій УПР остаточно перейшла в опозицію. Натомість, прем'єр-міністр ставився до українського населення, зокрема Волині, як до політично і національно незрілого, яке було заклопотане своїм соціально-економічним становищем, і тому пропонував довіритись політиці уряду і заручитись підтримкою саме польської нації [5.349, с. 17].

Полонізація українців Польщі шляхом осадництва набула більш інтенсивного і рішучого змісту та характеру після 17 травня 1923 р., коли між правими партіями був підписаний Лянцкоронський пакт, який передбачав створення блоку, куди увійшли Християнський союз Національної єдності («Хени»), і Польська народна партія «П'яст» [5.349, с. 17]. В українському питанні цей блок постійно обстоював зміцнення позицій поляків на західноукраїнських землях шляхом проведення подальшої політики осадництва і полонізації в сфері освіти, релігії тощо. Партії блоку постійно вимагали максимального обмеження присутності українців в органах місцевого самоврядування і заповнення поляками державних адміністрацій [5.373, с. 196].

Польський уряд впродовж усього періоду між світовими війнами здійснював переселення на територію Волинського воєводства цивільних осадників й військових колоністів. Останні ставали резервом для своїх полків. Вони повинні були виконувати військову повинність з власним конем, зброєю, амуніцією, яка залишилася у них. Загальна кількість військових та цивільних осадників на Волині у 1934 р. досягла близько 8,5 тис. чоловік із них 99% були католиками [5.349, с. 47]. У Волинському воєводстві влада вдалася до витіснення українців з органів влади, підприємств і культури, проте місцеве українське населення не чинило потужного спротиву, який мав місце у Східній Галичині. На думку окремих дослідників, відсутність спротиву пов'язана з політичною аморфністю місцевого українського населення, що мало місце в імперські часи. Щоб не допустити піднесення української національної свідомості в Західній Волині був встановлений з 1920 р., так званий «сокальський кордон», що відмежовував

українське населення Волині від Галичини й узаконив національну політику, яку проводив уряд у краї, що відрізнялася від національної політики в Галичині. Головною метою було не допущення поширення періодичних видань, газет і журналів із Східної Галичини, поширення відомостей про діяльність галицьких партій чи організацій [5.373, с. 260-261].

Натомість, УНДО створене 1925 р. вже впродовж 5 років діяльності мало значний вплив на українців Польщі. У 1930 р. воно отримало 17 місць у польському сеймі, контролювало діяльність Ревізійного Союзу українських кооперативів (РУСК), яких у 1934 р. нараховувалося 3261 з понад 448 тис. членів. УНДО видавало щоденну газету «Діло», політичні тижневики «Свобода», «Неділя» й «Шлях нації». Вплив на українське населення Східної Галичини мала Українська соціал-демократична партія, а Волині Українська соціал-радикальна партія від якої до Польського сейму в 1930р. було обрано три депутати. Вона видавала також дві газети «Громадський голос» і «Голос Покуття» [5.314, с. 302-329]. Українські громадські організації і політичні партії також видавали газети «Новий час», «Наш прапор» і «Нова зоря», «Народна справа», «Нове село», «Хліборобський шлях», «Мета», «Правда», «Український Бескид», «Стрийська думка», «Готові», «Комар», та інші. Окреме місце в національно-культурному житті українців займала преса. У 1932 р. в Польщі налічувалось 1381 видання серед них на західноукраїнських землях 64 українських видань, які виходили накладом 60 тис. екземплярів для 6 млн. українців, 17 польських видань з накладом в 300 тис. екземплярів для 2 млн. 110 тис. поляків, 16 німецьких видань для 1 млн. 128 тис. німців. В районі нараховувалось 3000 українських читалень «Просвіти», 1500 гуртків кооперативів «Сільський господар», 100 – «Соколів» і «Лугів», які об'єднували сотні й тисячі українців. Внаслідок спротиву польської влади виникла проблема поширення української преси в містах, тому її майже не читали українці [1.11, Спр. 78, Арк. 2, 5].

Польська влада жорстоко переслідувала організації і учасників національно-культурного руху українства. У кінці 1919 – на початку 1920 рр. в концентраційні табори Домб'я, Вадовиців, Пикуличів,

---

Ланцута, Стшалкова, Ялівця, казематів Модліна, Берестя, Варшави було відправлено біля 100 тис. українців, серед них тисячі українських священиків православних парафій. Лише у Львівській в'язниці їх перебувало 612. Тисячі українців помирало в таборах для ув'язнених та інтернованих від хвороб, голоду, тортур [5.213, с. 468].

Політика польського уряду на західноукраїнських землях носила яскраво виражений антиукраїнський характер. За даними УНДО «у Польщі, натомість, переслідуються українці за те, що вони є українцями. Українці, які живуть в Польщі перейняті сильним національним почуттям ... одним з найсильніших, які існують в Європі. Вони вже напевно бажають незалежності» [1.11, Спр. 78, Арк. 19]. У березні 1920 р. було заборонено офіційно вживати назви «Галичина», «Україна», «українець». Їм на зміну запроваджувалися «Малопольська Всьходня», «русин», «русинський». Українська мова була заборонена в урядових установах, а тепер польська ставала мовою діловодства. У навчальних закладах ліквідовувались українські кафедри, заборонено вивчення історії й загалом культури українців [5.213, с. 468].

Важливим елементом національної політики польської влади була антиукраїнська політика в усіх сферах життя, незважаючи на трактат про захист меншин між Польщею, з одного боку, США, Великою Британією, Францією, Італією та Японією – з другого, від 28 червня 1919 р., що в Конституції від 17 грудня 1921 р. було гарантовано захист прав і свобод, майна незалежно від походження, національності, мови чи віросповідання, на Женевську конвенцію від 15 травня 1922 р., де закріплювалося право створення за власний кошт шкіл та добротинних організацій, навчання рідною мовою, держава ігнорувала національні права українців в освіті. Про це красномовно свідчать дані, за якими станом на 1918 р. в Галичині налічувалося 3662 українські школи, а вже в 1921 р. їх залишилося близько 2500 [5.373, с. 173]. В освітній політиці дедалі виразніше проглядалася ідея полонізації українського населення. Одним із виконавців цієї політики засобами шкільного навчання був міністр освіти С. Грабський, який був ініціатором й автором закону від 31 липня 1924 р., згідно з яким було запроваджено

двомовну, так звану «утраквістичну» школу. Мова навчання в ній визначалася шляхом проведення плебісциту. Перевага в чисельності польського населення спричинила витіснення української мови з освіти. За наказом міністра освіти від 18 липня 1925 р. кураторію Львівського шкільного округу, зобов'язали, починаючи з перших класів, поступово об'єднати українські гімназії у Перемишлі, Тернополі і Львові з польськими. У новостворених закладах українською мовою повинні були викладати лише українську та латинську мови, малювання і гімнастику [5.373, с. 174]. Освітні реформи мали яскраво виражений антиукраїнський характер. Нові шкільні закони, на думку українців, «кладуть вагу на державне виховання молоді й утруднюють розвиток українського приватного шкільництва та намагаються цілком зліквідувати український національний дух навіть в українських приватних школах» [1.11, Спр. 78, Арк. 3].

Наслідком такої політики в освіті стало те, що на всій території Польщі у 1938 р. існувало лише 461 школа з українською мовою навчання, чимало з них було приватними закладами, а також 24 гімназії з українською мовою навчання, з них 19 приватних. У Західній Україні залишилось лише біля 200 українських шкіл [5.373, с. 176].

Реакційна освітня політика зачепила й заклади виховання дітей дошкільного віку. Вагомими складовими було перетворення усіх дошкільних чи опікунських закладів у постійно діючі виховні установи, а також розширення їх мережі для виховання дітей віком від 5 до 7 років у польському національному дусі, що посилювало полонізацію західноукраїнських земель [5.373, с. 207]. Влада масово створювала у селах і містах громадські організації «Світлиця», що несли загрозу діяльності української «Просвіти» [1.11, Спр. 56, Арк. 5]

Релігійне питання в Польській державі завжди поставало важливою складовою національної політики, а тому його вирішення було однією з нагальних потреб. У міжвоєнний період влада розробила два основні напрямки політики щодо Православної Церкви. Першочергово, вона прагнула максимально обмежити її

духовний вплив на українців та власність. Для цього Церкву позбавляли багатьох храмів і майна, а також адміністративно обмежували кількість парафій. Діяльність держави щодо впорядкування становища та організації Православної Церкви була спрямована на те, аби вона могла діяти в нових обставинах, натомість, залишаючись залежною від держави. Очевидно, що влада прагнула полонізувати Православну Церкву та її вірян, як вона це робила в історичному минулому [5.270, с. 10].

Особливо жорстокий і послідовний був наступ на Православну Церкву на Холмщині та Підляшші, які у міжвоєнний період були в складі Люблінського воєводства. Значний відсоток їх мешканців складало автохтонне населення, яке усвідомлювало себе українцями або було українського походження. Натомість, польська влада і суспільство вважали Холмщину і Підляшшя корінними польськими землями, що входили до центральної частини держави і мали стратегічно-мілітарне значення. Місцеве українське населення в роки Великої війни 1914–1918 рр. перебувало на стадії формування масової модерної української національної ідентичності і цей процес продовжувався весь міжвоєнний період, що було вагомою причиною, яка стимулювала польську владу протидіяти перетворенню спокійних «русинів» у національно свідомих українців [5.270, с. 66].

На 1921 р. Холмщина та Підляшшя займали територію 14.419 кв. км., де проживало 540,3 тис. римо-католиків і 150,2 тис. – православних та діяло 386 церков. Внаслідок колонізаційних утисків польської влади впродовж російсько-польської війни 1920–1921 рр. у Холмській православної єпархії було зруйновано 79, переобладнано на римо-католицькі костели 149, а 111 церков було зачинено. Уряд, забираючи у православних храми, заявляв, що повертає майно, відібране колись у греко-католиків Російською імперською православною церквою. Проте слід зауважити, що з названої кількості церков, 98 ніколи не належали до Греко-Католицької Церкви [5.373, с. 251]. Впродовж першого десятиліття незалежної Польщі, за даними Варшавської православної митрополії, лише 67 церков на Холмщині й Південному Підляшші

залишилися чинними православними храмами, 165 висвячено на римо-католицькі костели, 96 зачинено, 24 спалено, 25 розібрано, 4 перебудовано на школи, а одну переобладнано під житловий будинок. Натомість у 1928 р. було римо-католиків 642 тис., яких обслуговувало 243 костели. На території Волинської єпархії у 1921 р. мешкало 1438 тис. населення, серед них 1067 тис. – православні, 167 тис. – римо-католики. У 1929 р. православного населення налічувалось 1238 тис. осіб та 797 православних церков, а римо-католиків 192 тис. і 114 костелів. На території Поліської єпархії в 1921 р. проживало 697 тис. православного населення та 69 тисяч римо-католиків. У 1930 р. на Поліссі влада планувала забрати (ревіндикувати) 250 церков, а також 20795 га землі і 2916 десятин церковної землі [1.11, Спр. 78, Арк. 1-2, 9-10, 43-44].

Аналіз вище наведених даних переконує, що влада усвідомлювала роль православ'я, як одного із важливих духовних чинників самобутності й окремішності місцевого українського населення, а з іншого боку, була переконана, що українська мовно-культурна й національна ідентичність є перепорою для зміни віросповідання на римо-католицьке. У 1925 р. польський уряд очолюваний В. Грабським підписав конкордат (угоду) з Ватиканом, за якою католицька церква отримувала значні свободи і привілеї, зберігала за собою нерухоме майно і звільнялася від податків. На думку польського уряду, це повинно було сприяти посиленню ролі католицької церкви в суспільстві, зокрема, полонізаційній політиці значної частини населення непольського походження, в той час як православна і греко-католицька церква таких привілеїв не мали [5.199, с. 488]. Православні і греко-католицькі священники обкладалися різними штрафами. «Адміністраційна влада й інстанції наклали на цілу низку священників адміністраційні кари і стягнення коштів від 50 до 300 злотих ... за відправу богослужень за душі поляглих у війні українських героїв, вважаючи ці відправи демонструванням своєї нехиті до польської держави» [1.11, Спр. 78, Арк. 1].

Напрямами ідейних перетворень правлячого табору в уряді в цей період стали націоналізм та католицизм. Генеральний інспектор збройних сил Е. Ридза-Смігла, разом з міністром

військових справ Т. Каспжицьким, розробив так звану політику «зміцнення польськості» у Східній Галичині й Волині. Стратегію і тактику цієї політики було розроблено на конференції у Любліні 31 січня 1935 р., де командувачі прикордонних округів, прикриваючись заявами про зміцнення обороноздатності держави, задля досягнення переважання тут польського населення, висловилися за зміну етнічної структури західноукраїнських земель. Для реалізації цієї політики був створений Надзвичайний секретаріат польських громадських організацій, створені координаційні комітети в Любліні та Львові на чолі з військовими. Їх завданням було недопущення на Волині впливу націоналістів Галичини шляхом зміцнення національної ідентичності місцевих поляків; підтримки регіоналізму лемків, бойків, гуцулів, виселення з прикордонних територій українських елементів, зокрема лісників, працівників пошти та комунікацій, домагання збільшення польського населення в східних воєводствах за рахунок осадницької колонізації [5.270, с. 66]. На конференції в Любліні було також вирішено розпочати реалізацію політики «зміцнення польськості» у Східній Галичині й Волині з території Холмщини і Південного Підляшся, адже український етнос на цих територіях був уже послаблений і частково асимільований польською етнічною спільнотою, внаслідок чого українці перестали складати більшість населення в обох районах [5.270, с. 69].

У грудні 1935 р. було створено Комітет з національних питань, куди входили прем'єр-міністр та міністри основних відомств й схвалено «Тези» – нові принципи державної політики стосовно Православ'я. Відповідно до них Православна Церква мала забезпечити поширення польської культури в суспільстві, а польська мова поширюватися в церковному житті. Церковнослов'янська мова богослужіння ще залишалася, проте до літургійного життя за всіх нагод вводилась польська й водночас обмежувалося поширення української. Для досягнення єдності суспільства офіційна влада акцентувала увагу на потребі досягнення релігійної єдності. Особливу роль у вирішенні цієї проблеми було відведено Римо-Католицькій Церкві, адже

вважалось, що найбільш певним способом полонізації, а в результаті – інтеграції суспільства, є прийняття всіма громадянами Польщі католицизму в латинському обряді [5.270, с. 78]. Уряд також підтримував створення за допомогою методів державної асиміляції ідейного полонофільського руху українського населення Галичини і Волині. До населення Холмщини, Підляшшя, Лемківщини і Полісся рекомендувалося застосувати політику національної асиміляції. У Люблинському воєводстві, натомість, наприкінці 1936 р. розпочалася підготовка полонізаційно-ревіндикаційної програми [5.270, с. 28-30]. Ревіндикаційна акція тривала з початку травня до 16 липня 1938 р. У ході її реалізації у Любліні 1938 р. було знесено 127 православних храмів, серед них 91 церква, 10 каплиць, 26 молитовних будинків. Чотири церкви та чотири каплиці були передані католицькій церкві. Влада зруйнувала храми у Бялі-Підляшці (1582 р. побудови), Замощі (1589 р.), Кольниці (1578 р.), церкви, збудовані до 1596 р. у Хелмі, Ярославці та Модрині. Не залишили навіть церкву збудовану в 1184 р. в Щебжешині, а також 20 церков, збудованих після закінчення Великої війни [5.399].

У 1926 р. внаслідок травневого військового державного перевороту, який очолив Ю. Пілсудський, подав у відставку президент С. Войцеховський і прем'єр-міністр В. Вітос. Була встановлена диктатура Ю. Пілсудського в руках якого опинилась вся повнота влади. 31 травня Національні збори Польщі обрали його президентом, проте він відмовився і залишився міністром оборони Польщі, а президентом за рекомендацією Ю. Пілсудського було обрано І. Мосціцького. Новими лідерами було проголошено політику санації, тобто оздоровлення, де передбачалось обмежити демократичні свободи задля зміцнення державності й досягнення процвітання країни. З цього часу почався новий етап в національній політиці польського уряду, зокрема в польсько-українських відносинах [5.251, с. 124]. Головною зміною в національній політиці стала відмова від полонізації українців та представників інших народів, тобто пропагувалась повага до прав національних меншин, натомість від них вимагалось лояльне ставлення до

польської держави. 15 травня 1926 р. було встановлено новий уряд на чолі К. Бартлем і одразу намітилися позитивні зрушення для можливого поліпшення польсько-українських відносин. Прем'єр-міністр визнавав, що державна політика, яку пропагували і здійснювали націонал-демократи щодо українського питання, була помилковою, що політика примусової колонізації не лише не дає необхідних результатів, а навпаки пробуджує ненависть до Польщі та її уряду, гуртує українські національні сили, а тому слід велику вагу приділяти соціально-економічним і культурно-освітнім потребам українського народу [5.213, с. 469].

Для втілення у життя нового політичного курсу у національному питанні, на посаду волинського воєводи у липні 1927 р. було призначено Г. Юзефського, одного з найближчих соратників Ю. Пілсудського, який в одному зі своїх виступів стверджував, що проблема національних меншин може бути вирішена шляхом забезпечення умов, в яких представники непольського населення будуть почувати себе комфортно, що сприятиме посиленню їх лояльності до Польської держави [5.349, с. 63]. Саме Г. Юзевський був ініціатором проведення, так званого «Волинського експерименту», який на тлі колонізаторської політики поляків на українських етнічних землях, зокрема в роки Другої світової війни, спричинив криваве протистояння поляків і українців у боротьбі за відродження своїх держав.

Національна політика Польщі щодо українців відбувалася на тлі складних й суперечливих польсько-українських міжнародних відносин 1920–1930-х рр. Польська влада, ігноруючи міжнародні договори щодо захисту національних меншин, не вважала за потрібне рахуватись з місцевим українським населенням і здійснювала його відкриту примусову й приховану асиміляцію. Тому не дивно, що досить швидко така політика викликала опір з боку українців. Українські селяни, починаючи з кінця 1919 р., здійснювали акти непокори та саботажу проти колонізації їх етнічних земель [5.213, с. 470]. Доходило до збройних сутичок між представниками українського селянства і польськими осадниками. Цілеспрямована колонізаторська політика польського уряду

сприяла виникненню нової форми селянського руху – виступів селян проти осадництва. Таким чином осадницький рух, який повинен був вирішити українське питання і шляхом полонізації створити лояльне до влади українське суспільство, мав діаметрально протилежні наслідки, а саме сприяв розвитку національної та політичної свідомості українців у процесі боротьби проти польської асиміляційної політики. Крім того, місцеве українське населення ставилося вороже до осадників ще й тому, що, на їхню думку, земля, яку займали колоністи, мала б належати їм безплатно [5.349, с. 89].

Агресивна й жорстока політика Польщі на українських етнічних землях викликала спротив, який набув певних організаційних форм. Дестабілізацію в регіоні, що був у зоні стратегічних інтересів польської держави, вносила діяльність Української військової організації (УВО), створеної 1920 р. Набував широкого розвитку партизанський рух, представники якого здійснювали акції саботажу і диверсії. У вересні 1921 р. було скоєно замах на Ю. Пілсудського, який здійснив українець Степан Федак у Львові. Прем'єр-міністр Польщі В. Грабський повідомляв у сеймі, що у 1922 р. в українських і білоруських землях було здійснено 873 виступи проти польського режиму, діяли 19 партизанських загонів, які здійснили підпал близько 2300 польських маєтків. Загалом, на західноукраїнських землях у 1923 р. було зафіксовано підпали 551 господарства польських колоністів [5.213, с. 471]. У 1924 р. в чотирьох воєводствах – Львівське, Тернопільське, Станіславське і Волинське, було зафіксовано близько 5,5 тис. конфліктів [5.349, с. 82-85]. Це яскраво демонструє спротив українського населення політиці, яку проводив польський уряд в земельному і національному питаннях. Польські колоністи-переселенці, у відповідь, заручившись підтримкою місцевої адміністрації, намагалися самотійно владнати ситуацію в регіоні і придушити опір українського населення. Польські осадники, спортивні організації і інституції вдавалися до акцій упокорення, для чого влада видала їм зброю. Таким чином, створювались своєрідні групи самооборони, які були не менш радикально

налаштовані проти українського населення, що спричинило на західноукраїнських землях поширення терору.

Діяльність «санаційного» режиму Ю. Пілсудського посилила напруження у стосунках між українцями і польськими осадниками. Авторитарний режим, хоч і мав власне бачення національної політики, проте нічого не змінив у ставленні до українців. Відтак, продовжувалася дискримінаційна політика, спрямована на забезпечення провідного становища поляків у Східній Галичині [5.251, с. 125].

Уряд, захищаючи на селі інтереси польських власників та колоністів, проводив політику жорстокого терору і репресій проти українського селянства. Яскравим прикладом того був судовий процес над групою місцевих селян, наприкінці 1926 – на початку 1927 рр. у Володимир-Волинському, яких звинуватили у підготовці збройного повстання проти польської влади [5.213, с. 476].

Створення в 1929 р. Організації українських націоналістів (ОУН) та діяльність її підпільних організацій ще більш загостило національну проблему для польської влади. У середині липня 1930 р. селами Галичини прокотилася хвиля пожеж маєтків польських землевласників та колоністів-осадників, вчинених українськими націоналістами. Найбільше пожеж спалахнуло саме в тих районах, де активно функціонували духовні осередки українського національно-визвольного руху, це перш за все гімназії, культурні та спортивні організації: «Просвіта», «Луг», «Сокіл», «Пласт». Головною метою даної акції було примусити польських осадників покинути свої господарства і повертатись на захід звідки приїхали [5.349, с. 88-89]. Основними об'єктами нападів залишалися маєтки польських поміщиків та осадників. Впродовж серпня – жовтня 1930 р. на території Східної Галичини було здійснено 218 підпалів, серед них маєтки польських поміщиків становили 53%, осадників і представників місцевої влади – 27% [5.373, с. 225].

Уряд Ю. Пілсудського у 1930 р. відповів на рух опору з боку українських селян і оунівців політикою «пацифікації» (умиротворення). Для координації каральних операцій проти

українців, що проживали на Східних кресах, до Львова було направлено представників Міністерства внутрішніх справ Польщі Б. Перацького і Г. Сухенек-Сухецького [5.373, с. 227]. Пацифікації передувала підготовка громадської думки через засоби масової інформації, які вели «завзяту компанію за самооборону» поляків на «кресах», робили шум і галас з приводу шкоди від саботажів, насичували атмосферу нещасної землі галицької бацилами ненависті до всього українського і, на кінець, жонгливали погромницькими кличами [5.213, с. 490].

Влада впродовж 31 липня – 30 листопада 1930 р. охопила політикою «пацифікації» 221 село у Львівському, 121 – Тернопільському і 89 сіл у Станіславському воєводствах. Масові арешти проводились тоді, коли вже інтенсивність протестів українського населення пішла на спад, тобто в жовтні-листопаді. Загалом у цих трьох воєводствах було заарештовано 1739 осіб, з яких 1143 були віддані під суд [5.178, с. 83]. Проте довести співучасть у протестаційних акціях вдалося лише щодо 58 осіб. Таємні спецслужби Польщі зазначали, що якби акції саботажу повторювались, то ставлення до сіл та гмін, які мали бути піддані ревізії, повинно бути ще рішучішим і безогляднішим, оскільки лише така система приносить позитивні й найкращі результати. Восени 1930 р. до 16 повітів Львівського, Тернопільського і Станіславського воєводств, найбільш охоплених селянськими заворушеннями, уряд кинув 5 полків уланів, каральні загони поліції, прикордонної охорони і жандармерії. Польська влада вирішила застосовувати військо для придушення опору українських селян [5.213, с.491].

Друга фаза політики «умиротворення» розпочалася 27 вересня 1930 р. одночасним введенням підрозділів кавалерії у села Рогатинського, Станіславського, Підгаєцького, Бучацького, Городоцького, Бібрського, Яворівського, Львівського, Жовківського і Сокальського повітів [5.178, с. 83]. Ставлення до українських селян було жорстоке, масові фізичні розправи над українцями набували характеру політичного терору. Влада, застосовуючи принцип колективної відповідальності всього

населення за акції протесту, вдавалася до репресивних заходів у 30 повітах Галичини, де проживало біля 5 млн. людей [5.251, с. 123]. Поліція і військова кіннота громили українські культурні і господарські установи, будинки, конфісковували майно селян і продукти. У ході «пацифікації» було заарештовано понад дві тисячі українців. У процесі на території трьох воєводств розпустили 28 осередків спортивно-пожежного товариства «Луг», 21 – гімназійного товариства «Сокіл», 21 філію «Просвіти». Водночас органи безпеки чинили сильний тиск на місцеві відділення цих товариств, спонукаючи їх до самоліквідації. Репресії й інші методи впливу дали свої наслідки і ще 17 осередків «Лугу», 19 – «Сокола», 25 – «Просвіти», 7 кооперативів оголосили про саморозпуск [5.349, с. 90]. Пацифікація поширилася й на українські політичні опозиційні сили в Польській державі, зокрема на найбільшу українську політичну партію в Галичині й Польщі – Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), усіх членів президії якої на чолі з Д. Левицьким наприкінці жовтня – на початку листопада 1930 р. було ув'язнено [5.373, с. 288].

Політика «пацифікації» привернула увагу світової спільноти, головню через скарги 17 українських послів і сенаторів на польський уряд до Ліги Націй щодо справи масового погрому українства. У Лізі Націй українським питанням зайнявся Комітет Трьох. Натомість, міжнародна спільнота не хотіла втручатись у внутрішні справи Польщі. Адміністративна комісія 20 січня 1931 р. розглядала питання «пацифікації» й ухвалила рішення, що дії, здійснювані польським урядом справедливі, тому немає потреби виносити його на засідання Ліги Націй [5.251, с. 126].

Польська влада вкотре проігнорувала інтереси українського населення, що були автохтонами на своїй землі. Вона не стільки хотіла покарати винуватців акцій саботажів, скільки придушити український національний рух на західноукраїнських землях засобами масових репресій і терору українців. На підтвердження цього висновку служать каральні акції в селах, де не було ніяких підпалів чи будь-яких інших антипольських вчинків, проте польські каральні експедиції все одно їх не обминули, зокрема, така доля

спіткала с. Чернелів-Руський Тернопільського повіту, с. Швейків Тернопільського повіту та багато інших [5.349, с. 93].

Проте, політика пацифікації не досягла своєї головної цілі і боротьба ОУН у відповідь на утиски українців за національною ознакою продовжувалась. 15 червня 1934 р. члени ОУН вбили міністра внутрішніх справ Польщі Б. Перацького. У відповідь польський уряд створив сумнозвісний концентраційний табір Береза-Картузька, куди запроторив тисячі учасників українського національно-визвольного руху [5.213, с. 492].

Станом на другу половину 30-х років внутрішньополітична ситуація для 7 млн. українців в Польщі залишалась складною. Тому лідери українських політичних партій вирішили піти на компроміс з польською владою для припинення репресій українського народу. 5 лютого 1935 р. від імені УНДО й УПР в сеймі Польщі виступив їх голова Дмитро Левицький, який запропонував урядові надати автономію для українців Польщі, а також висловився за польсько-українське порозуміння на базі спільної антирадянської платформи. Сутність його полягала в тому, що політика СРСР щодо українського народу, на відміну від політики польського уряду, була набагато жорсткіша і кривавіша. Голодомори і репресії, які здійснював радянський уряд викликали жах у представників українського національного руху й населення західноукраїнських земель [5.208]. 29 травня відбулася зустріч між українськими послами В. Мудрим, В. Целевичем і О. Луцьким з одного боку, і міністром М. Косцялковським – з іншого, де було розглянуто низку справ господарського і культурного життя українців. Фактично, ця зустріч і започаткувала період в українсько-польських відносинах, який отримав назву «нормалізації». Ними була підписана угода, яка передбачала виборчий компроміс, за яким у кожному з 15-ти виборчих округів Східної Галичини повинен бути обраний один українець і один поляк. Даний компроміс призвів до того, що на виборах українці отримали 14 посад у сеймі і 15 мандатів в сенаті, а В. Мудрий був обраний віце-маршалом сейму. Проте дана виборча угода мала й негативні сторони, зокрема, її діяльність обмежувалася виключно лише Східною Галичиною, а влада

залишала за собою право затверджувати або відкидати українські кандидатури [5.370, с. 298; 5.373, с. 240].

Політика нормалізації, хоча й існувала здебільшого у вигляді декларацій, теж тривала відносно не довго. Після смерті 12 травня 1935 р. фактичного керівника країни, міністра оборони Польщі Ю. Пілсудського й завершення боротьби за владу у її вищих ешалонах перемогою Генерального інспектора збройних сил Е. Ридза-Смігли, який у своїх поглядах дотримувався концепції ПНДП у розв'язанні українського питання. Натомість, національна політика Польщі щодо українського народу знову набула усіх ознак до періоду нормалізації.

Влада посилила ревіндикаційні заходи (з польської мови – «повернення майна»), що, по суті, були продовженням полонізації українців й представників інших націй, землі яких після Великої війни 1914–1918 рр. відійшли до Польщі. Для реалізації полонізаційно-ревіндикаційної програми на території Холмщини 11 грудня 1936 р. було створено Координаційний комітет при Командуванні Округу корпусу II, який був аналогом відповідного органу Міністерства військових справ. Координаційні комітети були створені також в інших регіонах [5.270, с. 79].

Внаслідок російсько-польської війни на західноукраїнських землях була остаточно утверджена польська влада, яка з перших років почала реалізовувати інкорпораційну політику ПНДП щодо полонізації усіх сфер життя українського суспільства. Асиміляція українського населення в польському середовищі сприяла руйнуванню громадсько-політичного життя, господарської діяльності, національно-культурної сфери, зокрема освітня реформа Грабського, яка передбачала створення двомовних шкіл з подальшим їх переведенням на польську мову навчання, виховання в дошкільних закладах дітей в дусі польської національної ідеї. Вагомим чинником колонізації західноукраїнських земель була політика цивільного та військового осадництва, що супроводжувалася репресіями й адміністративними покараннями каральних органів. Значних переслідувань та утисків зазнавала Православна церква. Ревіндикаційні акції призвели до послаблення

Православ'я, як вагової духовної опори українського народу . У ході їх реалізації було знищено сотні церков, що завдало українській православній церкві на західноукраїнських землях потужного удару.

Впродовж міжвоєнних років польська влада перейшла від політики адміністративних перетворень до неприкритого жорстокого руйнування українського національно-культурного руху і національної ідентичності українців. Розуміючи безперспективність швидкої та остаточної асиміляції й колонізації місцевого українського населення шляхом поступових змін, польська адміністрація вдалася до тотального етноциду українців. Польсько-українські відносини 1920–1930-х рр. стали критичним етапом у розвитку відносин між двома народами, та передумовою Волинської трагедії доби Другої світової війни й операції «Вісла» 1947 р., коли на тлі посилення експансії імперського тоталітарного режиму СРСР, замість спроб примирення двох народів продовжувалася національна ворожнеча між ними.

3.4. Церковно-релігійне життя в Україні 1920–1930 років

Православна церква після жовтневого перевороту 1917 р. в Росії була, мабуть, чи не єдиною легальною організацією в Україні, тому не дивно, що своєю діяльністю вона зовсім не вписувалася в комуністичну ідеологію і тоталітарну систему влади. Більшовицький уряд, на чолі з Леніним, спрямував усі зусилля на розбудову так званого соціалістичного ладу з новою системою цінностей і розпочав боротьбу як ідеологічну, так і фізичну, з церквою та релігією, що була названа «опіумом для народу». Лідер більшовиків неодноразово підкреслював, що релігія є засобом закабалення робітничих мас, вона завжди захищає інтереси експлуататорів. «Усі сучасні релігії і церкви, – писав він у статті «Про ставлення робітничої партії до релігії» в 1909 р., – й усілякі релігійні організації марксизм розглядає завжди, як органи

буржуазної реакції, що слугують захисту експлуатації і одурманенню робітничого класу» [2.58, с. 389-399].

Політика московської комуністичної влади щодо релігії громадян являла собою всеохоплюючу систему репресивних заходів, тому 1920–1930-ті рр. увійшли в історію як один з найтрагічніших періодів існування Української православної церкви. Варто зазначити, що в роки воєнного комунізму вплив релігії на суспільство не вдалося суттєво зменшити і представники державної влади були змушені шукати нові форми боротьби з церквою. Відтак комуністичний режим перейшов до розгортання масової антирелігійної пропаганди.

На українське суспільство поширювалася дія всіх радянських законів, директив і постанов. Ключове місце у антирелігійній політиці належало прийнятому 19 січня 1919 р. «Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», що мав за мету знищити економічні підвалини функціонування церкви, адже все майно церковних і релігійних громад було проголошено народною власністю. Виконання декрету започаткувало новий трагічний період в історії Православної Церкви України і стало одним із тактичних ходів більшовицької влади, яка мала за мету підірвати авторитет церкви, а згодом і знищити її, адже якщо нові покоління «будівників комунізму» позбавити релігійного виховання, то згодом церква зникне взагалі [5.306].

Для початку 20-х років ХХ ст. характерною була стрімка розбудова радянського держапарату, розширення і становлення керівних структур, які здійснювали визначені партією і урядом директиви, зокрема й щодо релігії і церкви. Принципові ухвали державної антицерковної політики приймали першочергово ЦК РКП(б) (згодом – ЦК ВКП(б)) і його структурні підрозділи (Політбюро, Оргбюро, Секретаріат). Важлива роль відводилася створеному в червні 1921 р. у складі Народного комісаріату юстиції УСРР відділу з відокремлення церкви від держави, якому було надано досить широкі повноваження: розробка проектів відповідних законів і підзаконних актів – директив, інструкцій, положень; здійснення контролю за дотриманням чинного

законодавства про культу; регулювання відносин державних інституцій і Церкви; надання консультативної допомоги з цих питань тощо [5.331, с. 230]. Головним напрямком діяльності цього відділу був широкомасштабний збір інформації про різні сторони релігійного життя населення республіки. На виконання рішень центральних партійних органів, саме завдяки його діяльності, було організовано масові закриття храмів різних конфесій, проведення масових кампанії по вилученню церковних цінностей у 1922 р.

Таким чином, втручання радянської адміністрації у церковні справи періоду російсько-українських війн 1918–1920 рр., невдовзі по їх завершенні, трансформувалося у 1921–1922 рр. у побудову й структурування спеціального апарату регулювання державно-церковних відносин. Початок наступу на церкву дав поштовх і новій хвилі репресій проти духовенства, що проходила під гаслом допомоги голодним Поволжя та була пов'язана з вилученням церковних коштовностей 1922 р. Важливим документом, що підтверджує наміри більшовиків підпорядкувати православну церкву режиму і знищити її вплив на населення, є лист Леніна членам політбюро ЦК РСР(б) від 19 березня 1922 р., у якому, посилаючись на нелегальну відозву патріарха Тихона, зазначалося, що «... це загалом єдиний момент, коли ми маємо 99 із 100 шансів на повний успіх розбити противника... Тепер величезна більшість селянської маси буде не в змозі підтримати хоч як-небудь рішуче ту жменьку чорносотенного духовенства і реакційного міщанства, які можуть і хочуть випробувувати політику насильницького опору радянського декрету» [5.310, с. 40]. Окрім того, у листі визначалася мета вилучення церковних цінностей, зокрема «забезпечити собі фонд на кілька сотень мільйонів золотих карбованців... А зробити це з успіхом можна тільки тепер... бо ніякий інший момент, крім відчайдушного голоду, не дасть нам такого настрою широких селянських мас, який би забезпечував нам співчуття цих мас» [5.310, с. 41].

Широкомасштабне вилучення церковних коштовностей мало на меті не лише знищити церкву як духовну структуру, а саме за її рахунок значно поліпшити економічне становище радянської

держави. У прийнятих директивах вказувалось на необхідності створити в центрі і губерніях секретні керівні комісії по вилученню коштовностей, на рівні з секретними мають діяти офіційні комісії допомоги голодуючим для формального приймання коштовностей, також призначалися неофіційні тижні агітації, одночасно з цими діями важливо було внести розкол у духовенство, беручи під захист державної влади лояльних священників [5.310, с. 40].

Дослідники схильні до думки, що турбота про голодуючих мала другорядне значення при проведенні кампанії, адже заборонялося замість коштовностей вносити їх вартість грошима чи продовольством. Комуно-російський режим тільки з України станом на 24 червня 1922 р. вилучив 3 пуди 2 фунти 28 золотників чистого золота; 2850 пудів 30 фунтів 5 золотників срібла, чималу кількість коштовного каміння й інші цінні речі [5.392, с. 99]. Загалом, станом на 1 квітня 1923 р. в СРСР було вилучено: золота 26 пудів 8 фунтів 36 золотників, срібла 24565 пудів 9 фунтів, золотої монети 6185 крб., срібної монети 229 пудів 34 фунти, діамантів та іншого коштовного каміння 1 пуд 34 фунти [5.310, с. 51]. Більшовики розстріляли понад 140 тис. представників духовенства і віруючих, а прибуток від пограбування церковного майна склав 2,5 млрд. золотих руб. [5.176, с. 126]. Більшовицьке керівництво вирішило скористатися надзвичайною ситуацією з продовольчим забезпеченням для переможного завершення «війни з релігією». Влада не відмовилася від свого антирелігійного курсу, було змінено лише механізм впливу на церкву і принципи його реалізації, що не передбачали відмови від штурмових методів боротьби.

Усі наступні роки одна за одною спалахували кампанії по закриттю храмів, конфіскувалося церковне майно, розкривалися мощі. Проте у період НЕПу комуністичний режим намагався надати цим акціям юридично обґрунтованого вигляду. Арешти священнослужителів тривали, але їх уже не запроторювали за ґрати без суду й слідства. Влада прагнула звинуватити їх відповідно до кримінально-процесуального й кримінального кодексів. Найчастіше священники потрапляли на лаву підсудних за статтею

«контрреволюційні злочини», що передбачало покарання – засудження до максимального в той час терміну ув'язнення 10 років, або навіть до «вищого заходу соціальної оборони» – розстрілу. У 1925 р. було заборонено будь-які релігійні обряди й церковні служби поза церковними стінами без спеціального письмового дозволу місцевої влади в кожному конкретному випадку [2.53, с. 129].

Непересічною подією середини 20-х років припадає створення і діяльність Спілки войовничих безвірників. Саме в цей період з переліку офіційних свят та вихідних днів почали викреслювати релігійні свята й забороняти їх відзначення. Дивне словосполучення – «релігійний фронт» – із резолюцій партійних нарад перекочувало на газетні шпальти, налаштовуючи суспільство на безкомпромісну боротьбу [5.331, с. 233].

Більшість українських дослідників наголошують, що розкольніцька діяльність серед духовенства та вірян, знищення матеріальної бази церкви, постійні переслідування та репресії – це три основні вектори боротьби радянського комуністичного режиму з церквою протягом 1920 – 1930-х рр.

У жовтні 1921 р. на I Всеукраїнському православному соборі офіційно проголошено створення Української Автокефальної православної церкви (УАПЦ). Спочатку радянська влада не перешкоджала утворенню парафій УАПЦ, сподіваючись на розкол у церковному середовищі. Проте вже у 1922 р. керівництво ЦК КП(б)У змінює позицію, адже на його думку «прихильники Української автокефалії внаслідок своїх спроб примирення з українськими масами, шкідливіші і небезпечніші як провідники у селянську масу національно-демократичних буржуазних ідей» [5.315, с. 304]. Згідно з політичними настановами ЦК КП(б) щодо неї, органи ДПУ розпочали в середині 1920-х рр. акцію, подібну до тієї, яку скоїли щодо тихонівців (ієрархів, духовенства, яке залишалося вірним Російському Патріархові Тихону). Увесь подальший перебіг подій в історії з розколом Автокефальної церкви фактично повторив основні прийоми, які застосовувало ДПУ в боротьбі з РПЦ.

Органами державної безпеки послідовно викорінювалася національно орієнтована, незалежна від РПЦ Українська автокефальна православна церква, яка, здобувши підтримку народу, на початку 1920-х рр. стрімко розвивала власні структури і нарощувала чисельність духовенства: восени 1921 р. за два місяці після Першого Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ її єпископи лише у Києві висвятили 200 священників і стільки ж дияконів, а за рік по тому кількість парафій на Київщині перевищила 700. У 1924 р. церква мала в Україні 30 єпископів, близько 1500 священників і дяків, понад 1200 парафій [5.274, с. 69, 76]. На церкву, яка «будувалась на національному ґрунті, підносила національну свідомість свого народу» [5.274, с. 151], було покладено тягар політичних обвинувачень в українському націоналізмі і контрреволюції, її священнослужителів було названо ворогами радянської влади – в минулому петлюрівцями, денікінцями, чорносотенцями, жандармами, членами націоналістичних партій, а український церковний рух тавровано як «липківщину», «самосвятство» тощо.

Перші арешти духовенства і світських діячів автокефального руху відбулися вже в 1922 р., а надалі внаслідок ескалації репресивних і заборонних заходів, кампаній по дискредитації і розколу УАПЦ було ув'язнено в тюрмах і таборах, відправлено у заслання, знищено й деморалізовано весь її єпископат і значну частину рядових священнослужителів та їх родин, доведено до стану глибокого занепаду і руїни внутрішній устрій церкви [5.167, с. 252-258]. Зокрема, влада відмовила в реєстрації статуту УАПЦ, а єпископа Оксіюка і професора Гаєвського, який був світським діячем автокефалії, вислали до Архангельської губернії, заарештували голову Всеукраїнського вищого церковного управління М. Мороза. Діячів УАПЦ заарештовували каральні органи радянської влади з самого початку її встановлення в Україні. Проте якщо на початку 1920-х рр. арешти не мали планомірного характеру, то з другої половини 1920-х рр. ситуація кардинально змінюється. Восени 1925 р. репресії проти УАПЦ посилилися. Вони

стали також наслідком намагання влади тримати під жорстким контролем національно-опозиційні кола [5.218, с. 256].

Для дискредитації діяльності УАПЦ політбюро ЦК КП(б)У ухвалило пропозиції про репресії щодо керівників автокефальної церкви. У ході роботи Другого Всеукраїнського Церковного Собору (жовтень 1927 р.) В Липківський неодноразово заявляв про лояльність церкви до влади, але ці заяви не змінили рішення радянського партійного керівництва. Митрополит під тиском ДПУ був усунутий від управління, а його наступники були арештовані й ув'язнені. Фактично з цього моменту більшовики розпочали ліквідацію УАПЦ. Переговори В. Чехівського з владою у справі В. Липківського для збереження УАПЦ не принесли результатів.

30 червня 1928 р. вийшла резолюція ЦК КП(б)У «Про релігійний рух і антирелігійну пропаганду», в якій наголошувалося, що слід посилити наступ проти релігії. Проте остаточно система антирелігійного законодавства в Україні склалася після набуття чинності Постанови ВУЦВК і РНК РСФРР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання». Згідно з нею, релігійним громадам дозволялося лише «відправлення культів» у храмах та молитовних будинках, а просвітництво і добротність категорично заборонялися. Духовенство позбавлялося права участі у господарських і фінансових справах громади. Набуття релігійних знань, дозволене Декретом 1918 р. про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, тепер могло існувати тільки як право батьків навчати своїх дітей [2.73, с. 105-117]. Цей документ суттєво змінив антирелігійне законодавство й формально закріпив посилення тиску на релігію.

Варто відзначити, що антирелігійна кампанія в Україні, що набрала нових обертів у 1928–1929 рр., була тісно пов'язана з руйнуванням українського села, традиційної системи господарювання та «розкуркуленням». Радянська влада розглядала закриття церков, переслідування духовенства та вірян як невід'ємну частину побудови соціалізму на селі. За неповними даними, в Україні 1929 р. було закрито 136, 1930 р. – 234, а на кінець 1932 р. – 1000 молитовних будинків [5.195, с. 278], заборонено друковані

релігійні видання, зокрема журнал УАПЦ «Церква і життя» та видання оновленців (представників руху за оновлення православної церкви) «Український православний благовісник». Радянська влада робила все, щоб позбавити церкву її сакрального значення: руйнувала будівлі, скидала хрести, дзвони, у приміщеннях влаштовувала тюрми, колонії, комори, стайні, клуби, спортивні зали та школи. Все це відбувалося для наруги, осквернення святого місця, приниження релігійних почуттів вірян [5.304, с. 179].

Справжнє винищення автокефалістів розпочалося у 1929 р. після завершення справи «Самостійники», за якою Полтавський відділ ДПУ заарештував 13 мешканців с. Новорощанки зі священником Жовницьким. Вони звинувачувалися у домаганні «групування українців для роботи над створенням незалежної України». Жовницький не приховував під час слідства, що є українським націоналістом і його ідеал – незалежна Україна і народовладдя. Свідки по справі, під загрозою репресій, запевняли, що священник на церковних зборах закликав створити політичні організації, спроможні виступити в момент війни з СРСР на боці інтервентів [5.315, с. 311].

Опір віруючих підтвердив авторитет священників і посилив переконання влади покінчити з УАПЦ. Підготовка процесу над Спілкою визволення України (СВУ) і була приводом до масових арештів священників. Фабрикація саме цієї справи мала, на думку її організаторів, поставити крапку в історії УАПЦ, остаточно морально і фізично її знищити. В одному із документів, підготовлених ДПУ в грудні 1929 р., докладно планувалося, що саме інкримінувати діячам УАПЦ. Насамперед це «атеїзм більшості автокефального духовенства», «петлюрівське минуле більшості автокефалістів», використання СВУ УАПЦ як «знаряддя антирадянського впливу на широкі маси для ведення підпільної роботи», «українізація церкви та релігії – засіб для здійснення мети СВУ» [5.320, с. 61].

Звинувачення УАПЦ у контрреволюційності були необхідними для організації 29-30 січня 1930 р. надзвичайного Собору, що був

плановою акцією ДПУ УСРР і мав засвідчити її крах. За словами одного із сучасників цей «собор» з кількох недобитих єпископів «нагадував собою акт насильства над українською ієрархією, вчинений царем Петром I 19 листопада 1708 року, коли до царської ставки у Глухові... було привезено під військовим караулом зв'язаного митрополита Київського Йоасафа Кроковського, покликано Чернігівського й Переяславського єпископів та ще кількох з ближчих російських єпархій для проголошення анафemi над гетьманом Іваном Мазепою. Як тепер, так і тоді всесильно діяла московська деспотія, лише тоді «священному» Соборові єпископів під загрозою «лишення живота» було наказано проклясти як «зрадників» Мазепу та його сподвижників, а тепер проголошено «зрадником» увесь православний український народ» [5.320, с. 63]. Тож 40 єпископів ухвалили рішення про саморозпуск УАПЦ і ліквідацію Всеукраїнської православної церковної ради.

Після прийнятих рішень суд над церквою у процесі «СВУ» перетворився на фарс, на лаві підсудних опинилися В. Чехівський, М. Чехівський, В. Дурдуківський, К. Товкач, які звинувачувалися в тому, що наказували священникам проводити серед селян агітацію проти радянської влади, залучати церкву до планів підготовки збройного повстання [5.195, с. 277].

Завдяки використанню репресивних заходів, радянський комуністичний режим у 1930 р. припинив діяльність УАПЦ. Проте вже у грудні цього ж року надзвичайний Собор РПЦ схвалив продовження діяльності церкви, але в офіційній її назві вже не вживалося визначення «автокефальна». Автокефальні парафії визнали над собою зверхність Російської православної церкви [5.195, с. 278].

У червні 1935 р. було закрито останній храм УАПЦ в столиці УРСР, що поклало край легальним проявам національно орієнтованого релігійного життя українців [5.167, с. 257]. Остаточна ліквідація національної церкви почалася у травні 1936 р., коли було заарештовано митрополита Івана Павловського й тих єпископів і священників, які ще залишалися на окремих парафіях – Ю. Міхновського, В. Самборського, О. Червінського,

---

В. Бржосньовського та інших. Слідом слідувала хвиля арештів тих, хто зрікся священства і працював у державних закладах та установах. Їх викривали як «колишніх», і так само гнали у Сибір, на Соловки, Біломорканал, Казахстан. Цим було завершено ліквідацію ієрархії церкви.

У 1937–1938 рр. в існуванні УАПЦ було поставлено крапку, адже у вересні 1937 р. ЦК ВКП(б) прийняв спеціальне рішення, що проголосило «безбожну п'ятирічку» – до кінця поточного року в СРСР мали бути ліквідовано всі релігійні конфесії й навіть зовнішні прояви релігійності. Наприкінці 1937 р. митрополитів української церкви було страчено – Василя Липківського у Києві і Івана Павловського у Белгороді, а Микола Борецький після тривалих поневірянь помер у таборі. Чекісти використали накопичену інформацію про «цілеспрямовану антирадянську контрреволюційну діяльність» духовенства та віруючих різних конфесій у момент проведення «великої чистки» 1937–1938 рр.

Сучасні дослідження показують, що антирелігійні кампанії більшовицької партії, хоч і були масовими та жорстокими, не дали очікуваних радянською владою результатів. Це можна пояснити передовсім тим, що в 1920–1930-х рр. рівень довіри до церкви традиційно був достатньо високим, адже велика частина духовенства була віддана парафіянам і намагалася захистити їх від негараздів, які принесло встановлення радянського комуністичного режиму в Україні. Можемо стверджувати, що протидія антирелігійній політиці радянської влади стала одним із видів загального опору сталінському тоталітарному режимові.

3.5. Етнонаціональний чинник національної політики радянської влади щодо поляків

Формування національної політики СРСР щодо поляків відбувалося в умовах становлення комуністичного режиму і розвитку політико-ідеологічної бази правлячої партії. Ставлення лідерів більшовиків до національного питання як до політичної

проблеми сформувалося не одразу і мало суперечливий характер, адже проголошене більшовиками право націй на самовизначення носило декларативний, тактичний характер й цілком суперечило їх ідеї «єднання трудящих». Тому вони намагалися всіляко завадити утворенню нових держав на землях колишньої Російської імперії, а національне питання відсувалося ними на другий план і використовувалося лише для встановлення своєї влади на теренах колонізованих народів поваленої імперії.

Національна політика радянського комуністичного режиму базувалась на ідеологічних уявленнях, що витікали з базисних положень марксизму-ленінізму. Одними з ключових були тези про другорядність національного питання відносно класового та історичну обумовленість, отже тимчасовість, такої категорії як нація. За одним з «класиків марксизму-ленінізму» Ф. Енгельсом національні риси народів «неминуче будуть змішуватися і таким чином зникнуть так само, як відпадуть всілякі станові і класові відмінності внаслідок знищення їх основи – приватної власності» [2.61, с. 360]. Національні суперечності і національний гніт трактувалися як неминучий наслідок класових антагонізмів в експлуататорському суспільстві. «Маніфест Комуністичної партії» – перший програмний документ наукового комунізму, наголошував, що національне питання породжене буржуазним суспільством і буде розв'язане лише тоді, коли буде знищена експлуатація людини людиною. З ліквідацією класових антагонізмів всередині націй зникне міжнаціональна ворожість [2.60, с. 419-459]. Більшовики, озброєні марксистським ученням, підхопивши ідею «злиття націй», як одну з цілей світової соціалістичної революції, у перспективі бачили повну ліквідацію міжнаціональних відмінностей і злиття націй та народностей в єдину комуністичну спільність людей.

Однак, за потреб мобілізації людських ресурсів для комуністичного будівництва, з огляду на несподіваний для них розвій національно-культурного життя уярмлених Російською імперією народів, активізацію національно-визвольних рухів за національну незалежність, розвиток національної культури і мови,

---

більшовики вимушено й тимчасово визнали потребу мінімального врахування настроїв населення. Тому, у 1920-х роках в Радянському Союзі було узят курс на коренізацію, що вимушено, за умов «м'якої» прихованої диктатури, стала одним з ключових елементів національної політики російського комуністичного режиму.

Нова національна політика, проголошена X з'їздом РКП (б) у березні 1921 р., спонукала Політбюро ЦК КП (б) ухвалити 23 квітня 1921 р. постанову про утворення Відділу національних меншин при Народному комісаріаті внутрішніх справ (НКВС). Формальною метою створення Відділу стало «забезпечення мирного будівництва і братерського співробітництва національностей, ...розвитку національних меншин, враховуючи особливості побуту, культури та економічного розвитку, – а насправді – ...нагляд за втіленням в життя національної політики радянської влади». При відділі національних меншостей НКВС було створено підвідділи, з поміж яких й польський. Другою структурою здійснення національної політики режимом стала створена у квітні 1924 р. при Всеукраїнському центральному виконавчому комітеті (ВУЦВК) Центральна комісія у справах національних меншостей (ЦКНМ), що діяла до початку Другої світової війни [5.231, с. 105-106].

Політика коренізації здійснювалась з першої половини 1920-х років стосовно національних меншин України одночасно з українізацією українського населення республіки. Коренізація загалом дала потужний імпульс розвитку культури й національної самосвідомості представників некорінних націй УСРР. Проте, ініційовані партійно-радянською верхівкою СРСР процеси мали перебіг в межах тодішньої офіційної ідеології, з притаманними міцніючому комуністичному тоталітаризмові догматизмом й нетерпимістю, суцільним контролем і регламентацією.

Незважаючи на загалом антипольську упередженість радянської влади після радянсько-польської війни 1920 р., яка за умов поразки більшовиків і вимушеної Ризької мирної угоди 18 березня 1921 р., не могла не мати негативних наслідків для національної політики комуністичного режиму загалом і для польської етнічної меншини

зокрема, у 1920-ті роки репресії щодо поляків не набували характеру масових акцій. Нечисленні арешти силовими структурами представників польської нацменшини були спрямовані головно на обмін їх на засуджених польськими судами за антидержавну діяльність членів Компартії. Сприяла цьому підписана у лютому 1923 р. угода між СРСР та Польщею про обмін політичних в'язнів, що налагоджувала механізм таких операцій [5.279].

Одним з ключових напрямів національної політики СРСР щодо нацменшин було створення національних районів. Стратегія світової революції потребувала національної тактики її забезпечення. Утворення у вигляді національних районів повинні були слугувати підготовчими полігонами для нових комуністичних країн в Європі, ідеологічними взірцями успіхів «нового ладу», своєрідними локомотивами експорту світової революції. Рішення про створення польського національного району було ухвалено постановою РНК УСРР від 29 серпня 1924 р. «Про виділення національних районів і сільрад», згідно з якою визначалася норма для національного району – 10 тис. осіб. Перед реалізацією проекту була проведена велика підготовча робота, обстежено 150 населених пунктів у Житомирській окрузі, де переважало польське населення. Для реалізації ідеї створення польського національного району понад 30 тис. польських родин було переселено з Росії у Волинську губернію і розселено на землях колишніх польських маєтків [5.209, с. 203]. Слід зазначити, що станом на 1933 р. у Мархлевському районі проживало понад 54 тис. осіб, переважно представників польської етнічної меншини, а площа району перевищила 856 км. кв. [5.255, с. 85].

Рішення про створення польської національної адміністративно-територіальні одиниці викликало на початку певний ентузіазм у представників четвертої за чисельністю в Україні польської етнічної меншини, яка, згідно з переписом 1926 р., становила 476.435 осіб [2.28]. Але невдовзі ентузіазм переріс у розчарування, фундаментальним наслідком якого стала неможливість реалізації будь-якої національної ініціативи в межах існуючого радянського ладу і комуністичної ідеології, природня

несумісність національного з офіційною ідеологією партійно-державного режиму СРСР, який саму національну політику розглядав як один з механізмів формування нової історичної спільноти людей – «радянського народу», звичайно на основі «великого російського народу». Уся міць державно-бюрократичного, партійного та репресивного апарату радянської влади була спрямована на досягнення цієї мети. І не дивно, що за таких умов «поряд з етнічною і національною... ідентичністю, а подекуди на їхньому місці... формувалася ідентичність радянська – до певної міри деетнізована, але з домінуванням російсько-культурної компоненти» [5.301, с. 489].

У духовній сфері в польському національному районі радянська влада намагалася привити населенню пролетарську культуру: замість християнської віри полякам насаджувався войовничий атеїзм. На початку радянський режим з тактичних міркувань, не бажаючи загострювати політичну ситуацію, деякий час не чинив відвертих перепон віруючим у їх прагненні реалізувати свої духовні запити. Згодом, об'єднані у 15 релігійних общин мешканці району зіткнулися з закриттям низки католицьких костьолів. За даними польського дослідника Г. Стронського, лише на самому початку 1930 р. було заграбовано 49 католицьких священиків – майже половину усіх ксьондзів [5.357, с. 98]. І хоча кілька костьолів і капличок попервах продовжували функціонувати, для поляків, які традиційно були прихильниками католицизму і складала 55% усіх римо-католиків УСРР, стала зрозуміла сутність нового порядку [5.414, с. 122]. Приховане невдоволення і опір мешканців Мархлевського району також викликала політика колективізації, яка сприймалася ними як повернення до кріпацтва. Показовим є відсоток колективізації польського населення у Мархлевському районі, що становив лише 20% [5.330].

Яскравим свідченням провалу національної політики радянського комуністичного режиму є розгортання з кінця 1920-х років еміграційного руху представників польської етнічної меншини з України до Польщі, що отримав ідеологічну кваліфікацію влади як «антирадянський». Здебільшого відповіддю

на заяви на виїзд була відмова. Репресивними органами радянського режиму всі потенційні емігранти бралися на особливий облік, внаслідок чого потік офіційних заяв зменшився [5.209, с. 213]. Однак з 1929 р., тобто від початку масової колективізації, набули масового характеру нелегальні втечі до Польщі цілими родинами, як поляків, так і українців. Режим на кордоні з радянського боку було відчутно зміцнено. Але це не могло цілковито затримати чи створити перешкоди голодуючому населенню. У травні 1933 р. наплив до Польщі втікачів від голодної смерті з радянської України значно збільшився [5.357, с. 126-127].

На початку 1930-х років, на тлі загострення зовнішньополітичної обстановки та наростання загрози війни, за умов суттєвого зміцнення сталінського тоталітарного режиму, ліквідації будь-якої офіційної опозиції всередині країни, національна політика комуністичної влади зазнає кардинальних змін. Погіршення зовнішньополітичної ситуації для СРСР, зокрема, прихід до влади у Німеччині А. Гітлера та польсько-німецьке зближення на антирадянській основі, спричинили практично синхронне розгортання у 1933–1934 рр. репресій проти польської меншини в УСРР. Пропагандистські гасла 1920-х років із закликами до «світової пролетарської революції» переформулюються, тоталітарний режим Сталіна фактично відходить від учорашнього інтернаціоналізму. На внутрішню політичну авансцену виходить ледь підфарбований інтернаціоналістською риторикою колишній імперський, великодержавницький російський шовінізм. Вчорашня політика коренізації як наслідок – оголошується «націоналістичним збоченням», самогубство 7 липня 1933 р. М. Скрипника, який опікувався національно-культурним будівництвом нацменшин України, наглядно демонструє «великий перелом» у національній політиці радянського комуністичного режиму [5.330].

Наділений необмеженою владою Сталін відроджує старий великодержавний принцип спирання на «державотворчий народ», роль якого в Російській імперії традиційно відводилася росіянам. У 1934 р. на XVII партійному з'їзді тиран заявив про більшу

небезпеку націоналістичних ухилів окремих національних груп порівняно з російським націоналізмом. Далі, спочатку у 1935 р. було оголошено про остаточне зникнення в СРСР недовіри неросіян до росіян, а у 1936 р. росіяни стали «першим серед рівних» народів [5.191, с. 183]. Так, завуалювавши видозмінену ідеологему панславізму часів царату про безумовну першість росіян як великодержавного (державотворчого, а насправді імперського) етносу, Сталін продовжив імперську, антиетнонаціональну основу етнічної політики Російської імперії й імплементував її в національну політику комуністичної імперії СРСР, надавши їй жорстокого, нелюдського характеру й змісту.

Але ще до остаточної метаморфози ідеологічних поглядів і дефініцій радянських комуністів, зокрема з 1933 р., відбуваються кардинальні зміни у долі польської етнічної меншини в УСРР, яка, не оговтавшись після років розкуркулення, примусової колективізації, голоду [5.357, с. 100-127], практично одразу зазнає масових репресій. Теза про небезпеку націоналістичних ухилів окремих національних груп знаходить відображення в переході національної політики сталінського режиму на репресивний, каральний принцип.

Репресії комуністичного режиму, безумовно, зачепили представників усіх національностей, які не поділяли ідеалів нової влади або висловлювали будь-яке невдоволення. Жорстоких репресій з трагічними наслідками із самого початку становлення комуністичного режиму на українських землях зазнали представники титульної нації УРСР – українці [5.368]. Два нищівних для української нації Голодомори 1921–1923 та 1932–1933 років стали одним із нелюдських та антигуманних засобів пришвидшення реалізації завдань національної політики тоталітарного режиму СРСР.

Натомість, поляки, як представники т. зв. «нелояльних націй», одними з перших потрапили під каральний прес органів НКВС у 1930-х роках, а на приєднаних до СРСР у вересні 1939 р. західноукраїнських землях з понад дев'ятимільйонним населенням були першими, на кого поширилися репресії режиму [5.205, с. 86-

---

87]. Підтверджує твердження перебіг кампанії більшовиків проти католицької церкви та польських католицьких релігійних товариств «терціярів» та «ружанця». Маховик масових репресій проти поляків було запущено після директиви Політбюро ЦК ВКП(б) 25 лютого 1929 р. про боротьбу з терціярськими організаціями як однієї з «головних опор польського куркульства й агентів польського фашизму» [5.205, с. 28]. З 1933 р. відбувається наростання репресій тоталітарного режиму Сталіна щодо польської етнічної меншини, щонайперше, справою «Польської військової організації» [5.361, с. 69]. Тому явно тенденційним є зроблене на початку 1990-х років дослідником з Польщі означення поляків як першого покараного народу СРСР [5.414].

Репресивно-каральні заходи тоталітарного режиму супроводжувалися інституційними змінами і рішеннями, що мали остаточно виправити «перекоси» у національному питанні і створити для їх здійснення ідеолого-правове підґрунтя. Восени 1935 р. було ухвалено низку рішень Політбюро ЦК КП(б)У щодо поляків: 17 серпня постанову «Про Мархлевський і Пулинський райони», згідно з якою польський Мархлевський район Київської області розформували; Київський й Вінницький обкоми компартії мали спільно з НКВД здійснити «чистку» польських сільрад від «націоналістів» та інших «антирадянських елементів», під приводом чого польські сільради реорганізували в українські; 20 вересня за того, що «польські націоналісти штучно створили низку польських шкіл у районах із переважаючим українським населенням або людьми, які розмовляють переважно українською мовою», було реорганізовано «штучно створені» польські школи й переведення їх на українську мову навчання; 4 листопада було схвалено ініціативу Вінницького обкому КП(б)У щодо відселення з прикордонної смуги «неблагонадійних» з політичного погляду 1,5 тис. польських родин і вже наступного року, згідно «таємної» постанови РНК СРСР від 28 квітня 1936 р. «Щодо виселення з УРСР й господарського облаштування у Карагандинській області Казахської РСР», з 800-метрової прикордонної радянсько-польської смуги виселили 15 тис. господарств – загалом близько 45 тис. осіб,

---

з них майже 36 тис. поляків. Репресії проти польського населення України набули масового характеру після «Оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485» від 11 серпня 1937 р. за підписом Генерального комісара держбезпеки М. Єжова й долученого до нього закритого листа «Про фашистсько-повстанську, шпигунську, диверсійну, пораженську й терористичну діяльність польської розвідки в СРСР» [5.362, с. 15-16]. Вище зазначене, окрім антипольського характеру, виявляє очевидне протиставлення українців полякам, що узгоджується з традиційною російською імперською політикою свідомого протиставлення одних націй іншим як елементу національної політики. Власне й політика українізації часто проводилася під антипольськими гаслами [5.194, с. 88], а політика коренізації супроводжувалася критикою існуючого ладу та соціально-економічних умов в Польщі.

Польське населення не переставало почуватися спорідненою частиною всього польського народу, наскільки могло підтримувало та залишалося вірним національним традиціям, католицькій вірі, симпатизувало польській державі, що згодом стане ключовим фактором розгортання широкомасштабних репресій проти поляків в період Великого терору 1937–1938 рр. і підставою для так званої «польської операції» НКВС [5.357, с. 122]. Першими жертвами репресій тоталітарного режиму Сталіна стали колишні урядовці, офіцери, поміщики, громадсько-політичні та релігійні діячі, також освітяни, осадники, працівники поліційних структур, представники підпілля, досвідчені робітники й інженерно –технічний персонал підприємств. Знищення польської еліти – опонентів радянської влади, розглядалося більшовиками як важлива умова реалізації планів експорту комуністичного устрою в сусідню Польщу, а Мархлевський район, образно названий «польською республікою рад», був лише своєрідним полігоном для здійснення експерименту советизації польського населення [5.209, с. 217]. Структури впровадження національної політики, як і національні райони, стали своєрідними осередками, що виявляли людей з надто буквальною розумінням політики коренізації, які у майбутньому

могли стати ворогами радянської влади. Комуністичний режим репресіями 1930-х років періодично «чистив» нацменшини, зокрема й поляків, саме від таких людей.

Наявна статистика політичних репресій щодо польського етносу УРСР 1937–1938 рр. засвідчує, що етнічні поляки (44.467 осіб) становили 78,7% усього загалу репресованих по «польській лінії». Слід зазначити, що решту репресованих по цій категорії (21,3%) становили переважно українці [5.362, с. 16].

Досить дивно, але разом з тим і показово, що незважаючи на запусканий тоталітарним режимом СРСР маховик масових репресій проти поляків у другій половині 1930-х років, на пам'ять про числені репресії й жорстоке придушення польських національно-визвольних змагань впродовж ХІХ – початку ХХ століть, в польських друкованих органах за межами України висловлювалися запопадливі думки про кінець російської держави вразі відокремлення України від Росії. На що сучасник тих подій В. Студніцькі, у відповідь на одну з таких публікацій, резонно запитував: відколи «поляки бажають зберегти російську державу таку, яку витворила історія? Чи пішли вже в непам'ять наші вікові кривди від тієї держави...»? [1.12, Спр. 79, Арк. 184].

Після юридичного включення в листопаді 1939 р. Західної України до складу СРСР істотно змінився статус населення краю, зокрема, поляки з титульної, державотворчої нації Речі Посполитої перетворилися на національну меншину УРСР, натомість українці навпаки позбулися статусу нацменшини і стали складовою титульної нації республіки. За цими змінами національних статусів стояли глибокі соціально-політичні перетворення, пов'язані з насильницькою радянізацією краю та насадженням тоталітарного режиму, з масовими репресіями та депортаціями, які поширилися й на поляків. Ставлення радянської влади до поляків Західної України визначалося імперською політикою Кремля, за якою Польщу бачили лише підлеглою Москві, без територій на схід від Бугу і Сяну, що мали бути приєднані до СРСР під гаслом повернення етнічних земель УРСР [5.225, с. 200-206].

Про жорсткий і репресивний радянський тоталітарний режим на західноукраїнських землях опосередковано свідчать ціла низка справ у фондах Державного архіву Львівської області (ДАЛО), присвячених біженцям з Польщі з вересня по грудень 1939 р. (14 справ (Спр. 23-35) у фонді Р-300 і 9 справ (Спр. 13-17, 627-630) у фонді Р-6), що тікали від німецької окупації у окупований «советами» Львів, але осягнувши його нелюдську сутність, вже до грудня 1939 р. висловили бажання повернутися на попередні місця проживання або за кордон (6 справ (Спр. 37-42) у фонді Р-300 і 2 справи (Спр.11-12) у фонді Р-6). [1.10; 1.9]. Натомість, нам не вдалося на основі аналізу вищенаведених справ підрахувати і подати кількість біженців обох категорій через очевидну необ'єктивність, недостовірність і неповність тих списків.

У грудні 1939 р., під гаслом очищення міста і села від «ворожих елементів, осадників», почалися масові репресії проти цивільного населення, передусім поляків, яке було депортовано до Сибіру, Комі АРСР, Казахстану, Донецької області України. Чотири хвилі депортацій, зокрема, в лютому, квітні й червні 1940 р. і у червні 1941 р., охопили понад 550 тис. осіб у Західній Україні та Західній Білорусі. Частина їх направлялася до таборів «Гулагу», інша – на поселення. Жахи депортації, суворі кліматичні умови і виснажливу працю не пережили десятки тисяч. Найтрагічніша доля спіткала засланих на рудниках Колими й Чукотки: з близько 10 тис. осіб живими повернулися лише 170. Трагічною також була доля польських військовополонених, захоплених у вересневій кампанії 1939 р., а також заарештованих органами НКВС у Західній Україні та Білорусі. Після проведеної в концтаборах селекції близько 50 тис. військових рядового та старшинського складу було відпущено, інших скеровано до таборів «Гулагу», а біля 15 тис. офіцерів, працівників поліції, політичних діячів, у тім числі українського походження, зосереджених в таборах в Козельську, Старобельську і Осташкові, за рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) за підписом Й. Сталіна, К. Ворошилова, Л. Берії і А. Мікояна, протягом квітня-травня 1940 р. було розстріляно як «контрреволюційні елементи». Саме могили 4253 розстріляних

ув'язнених табору Козельська було віднайдено у 1943 р. німцями в Катинському лісі біля Смоленська. Місце знаходження замордованих з двох інших таборів було виявлено лише 1991 р. біля Харкова і російської Твері, поховання заарештованих з вересня 1939 р. близько 7 тис. осіб досі невідоме [5.213, с. 514; 5.199, с. 144-145; 5.197, с. 780-783].

У меморандумі Міністерства закордонних справ уряду Польщі в Лондоні стверджується, що за період 1939–1941 рр. в СРСР було депортовано 1250 тис. поляків, щоправда включно з тими, хто добровільно виїхали в СРСР в пошуках роботи, були призвані до лав Червоної армії, утримувались в таборах для військовополонених після вересневої кампанії 1939 р., але з них близько 900 тис. осіб було вивезено на Схід, з яких близько половини у якості загратованих з кінцевим пунктом призначення до трудового табору, а половина з них як депортовані [2.23, с. 22]. О. Калакура наводить дані, згідно з якими з вересня 1939 р. до середини червня 1941 р. із західноукраїнських областей було виселено, переселено, депортовано і примусово направлено на роботи на Донбас, Урал, до Сибіру і в Казахстан 1173 тис. осіб, з них близько 500 тис. поляків [5.237, с. 301]. Таких висновків дотримуються й інші українські вчені.

У другій половині 1940 р., під впливом зовнішньополітичних чинників, зокрема, розгрому гітлерівською Німеччиною Франції, що було для Сталіна сигналом для підготовки майбутнього «експорту соціалістичної революції» на захід, для реалізації якої підходили поляки, національна політика СРСР стосовно поляків зазнала змін. Восени 1940 р. група польської інтелігенції, включно з колишнім прем'єром К. Бартеєм, була запрошена до Москви на таємні переговори про можливий майбутній «прорадянський» уряд Польщі. Майже одночасно по всьому СРСР пройшло урочисте відзначення 85-ї річниці смерті А. Міцкевича, вціліла польська професура і літератори зі Львова здійснили подорожі до Москви та інших міст СРСР. Про зміну політики більшовиків свідчать прізвища відомих польських учених і діячів культури у списках кандидатів на виборах до верховних і місцевих рад депутатів

трудящих і те, що до складу місцевої ради Львова було «обрано» половину поляків від числа українців – 274 українця, 140 поляків, 73 особи інших національностей [5.213, с. 515].

Після нападу Німеччини на Радянський Союз, у контексті мобілізаційних заходів влади, були зміщені пропагандистські акценти, наслідком чого було визнання національних почуттів усіх народів СРСР. В інтересах збереження російської імперії радянського зразка більшовики почали звертатися до історичного минулого польського народу, згадувати військові подвиги видатних поляків, створювати військові підрозділи на національній основі. Спочатку було створено Польську армію на чолі з визволенням з в'язниці НКВД генералом В. Андерсом, яка через упереджене ставлення Сталіна не брала участі в боях на радянсько-німецькому фронті. Також, створеній в середині 1943 р. 1-й піхотній дивізії дали ім'я Т. Косцюшка, а 2-й та 3-й піхотним дивізіям відповідно імена Я. Домбровського та Р. Траугутта, 1-му танковому полку – Героїв Вестерплатте, 1-му винищувальному авіаційному полку – Варшава. У другій половині 1943 р. на основі цих частин було сформовано 1-й корпус польських збройних сил, який на початку весни 1944 р. реорганізовано у Першу армію Війська Польського на чолі з лояльним полковником З. Берлінгом [5.199, с. 146-148]. Прокомуністична 1-а армія Війська Польського згодом відіграла відведену їй Сталіним політичну роль в подіях періоду Варшавського повстання 1944 р., яке через очевидні політичні мотиви зупинення радянського наступу на початку серпня 1944 р. на варшавському напрямку, в основі чого були політичні задуми Кремля про комуністичне майбутнє Польщі, зазнало жахливої поразки.

Окремо слід наголосити, що пом'якшення радянської політики щодо поляків під впливом зовнішнього фактору корелюється з подібною практикою в Російській імперії періоду царату.

Тенденційно, що після виходу Червоної армії до західних кордонів СРСР наприкінці Другої світової війни в національній політиці сталінського режиму відбувся черговий поворот, позначений масовими репресіями і депортаціями десятків тисяч

поляків, зокрема, нелояльних до комуністичного режиму СРСР представників польського підпілля, інтелігенції, вояків Армії Крайової, мирного населення. [5.237; 5.220, с. 536] Лише після смерті Сталіна масові репресії, депортації і примусові переселення як засіб «вирішення» національного питання в СРСР припинилися. Підсумком національної, антипольської за характером, політики радянського комуністичного режиму стало скорочення чисельності поляків в УРСР за даними перепису 1959 р. до 363297 осіб [2.30].

3.6. Етнічний фактор у національно-культурній політиці комуністичного режиму щодо польської меншини в Україні 1920–1930 років

В імперській Росії не існувало спеціального органу з національних питань, вони входили до компетенції міністерства внутрішніх справ. Не створив його і Тимчасовий уряд після Лютневої 1917 р. революції. Натомість більшовики, захопивши владу, створили у січні 1918 р. Народний комісаріат у справах національностей на чолі з Й. Сталіним. Вони, встановлюючи війною і терором радянську владу в Україні, перенесли аналогічну схему і на структуру Ради народних комісарів (Раднаркому) УСРР, створивши Народний секретаріат міжнаціональних справ (НСМС), який очолив спочатку С. Бакинський (Л. Бернгейм), а пізніше М. Піонтковський та І. Кулик. Ідея створення окремого наркомату національних меншин не отримала підтримки, оскільки відповідні повноваження були надані Народному комісаріату внутрішніх справ (НКВС), однойменний відділ якого очолював А. Гольд, а пізніше – Я. Саулевич [1.3, Спр. 2236, Арк. 81].

Встановлення більшовицької влади у різних краях України відбувалося з врахуванням їхнього національного і соціального складу. Проте насправді, здебільшого, робилася ставка не на українців, яких переслідували й репресували, звинувачуючи у сепаратизмі, націоналізмі та петлюрівщині, а на представників

інших національностей переважно росіян і євреїв, вдаючись водночас до протиставлення різних етносів. ЦК РКП(б), виконавчі органи влади пильно слідкували за життям представників національних меншин.

Поляки серед неукраїнського населення за чисельністю поступалися лише росіянам і євреям, що вимагало від влади особливої уваги до них. Польське населення проживало компактними групами на Волині, Поділлі, Київщині, а також у дрібношляхетських мазурських селах. Полякам належала досить велика питома вага у структурі населення республіки, особливо на Правобережжі. За даними неповного перепису 1920–1921 рр. їх налічувалося 309,8 тис. осіб, з яких понад 53% мешкали у Волинській губернії. За переписом 1924 р., що проводився здебільшого у містах УСРР мешкали 239,4 тис. поляків [1.6, Спр. 6, Арк. 88].

В УСРР на початку 20-х років проживало 48% від загальної чисельності поляків СРСР. За даними перепису 1926 р. у Радянському Союзі налічувалося близько 770 тис. поляків, з них у РСФРР – 197 тис., Білорусі – 97 тис., УСРР – понад 476,4 тис. (1,46% всього населення), з яких 80,3% (377,7 тис.) мешкали у сільській місцевості, а 19,7% (98,4 тис.) – у містах. Поляки в Україні за чисельністю представників національних меншин були третіми. Поряд із 23,2 млн. осіб корінної нації проживало 2,7 млн. росіян, багато з яких були направлені в Україну протягом 1917–1926 рр., 1,6 млн. євреїв, 393,9 тис. німців, а також представники інших національностей [5.188, с. 434; 5.257, с. 13, 16-17; 5.205, с. 9-10]. Польське населення переважно мешкало у західних областях: Волинській окрузі – 86 тис., Шепетівській – 60,2, Проскурівській – 58,5, Бердичівській – 48,4 тис. осіб [5.257, с. 13, 20].

Польські історики вважають, не без підстав, вказану чисельність поляків в УСРР цього періоду тенденційно заниженою. На думку дослідника Я. Купчака, існують достовірніші джерела, зокрема римо-католицьких костелів, що дозволяють окреслити чисельність поляків у межах 650-700 тис. осіб [5.425, с. 222]. Твердження істориків Польщі мають під собою реальну основу. Навіть урядові джерела УСРР подають чисельність поляків зі

значними розходженнями. Польське населення республіки за даними Польського бюро при наркоматі освіти у 1922 р. становило 681,5 тис. осіб. Проте, у доповіді Центрального комітету національних меншин (ЦКНМ) «Про проведену роботу з обслуговування нацменів в УСРР» у січні 1926 р. їх налічувалося лише 362,9 тис. [5.387, с. 46]. На нашу думку це було обумовлено низкою причин, а саме: відсутністю наукових і об'єктивних методик проведення переписів населення, репатріацією значної частини польського населення до Польщі відповідно до умов Ризького договору 1921 р., добровільним виїздом до Польщі значної частини інтелігенції, депортаціями польського населення з прикордонної смуги у східні регіони Росії й України, а також приховуванням багатьма поляками своєї національності у зв'язку з репресіями та нагнітанням антипольських настроїв і виношування владою перспективного плану асиміляції його, як і українців, в панівному народі радянської імперії – російському.

Число поляків, які проживали в УСРР, було невизначеним ще й тому, що офіційно досить значна група населення визнавала себе українцями і водночас католиками у віросповіданні. Всеросійський перепис населення 1897 р. зафіксував на Правобережній Україні 583 801 католика, серед яких поляки становили 220 195 осіб, або 39,5% [5.415, с. 9]. Такі результати виявилися наслідком того, що чиновники імперії брали до уваги лише віросповідання та рідну мову, а вже на основі цього визначали ту або іншу національність людей. До того ж, репресивна антипольська політика більшовиків у перші десятиріччя ХХ ст. значною мірою штовхала польське населення приховувати своє походження, називаючи себе «українцями-католиками».

Враховуючи той факт, що на території УСРР проживала порівняно значна кількість представників інших націй, ЦК РКП(б) доручив місцевим органам створити у складі губернських і міських комітетів партії національні партійні групи та національні секції, що мали стати політичним авангардом у будівництві так званого соціалізму й майбутній світовій революції. У 1919 р. на теренах України діяло 30 національних секцій і груп, зокрема п'ять

польських організацій, сформованих на Правобережжі, Поліссі та Волині. Поляків активно залучали й до діяльності в революційних органах. У січні до військово-революційного комітету Житомира серед інших увійшли А. Гілінський, В. Ястржемський, а С. Косіор очолив Київський губком КП(б)У, згодом Зафронтове бюро ЦК КП(б)У, створене у липні. У 1921 р. він став генеральним секретарем ЦК КП(б)У. Окрім того, в Україні у різний час працювали такі діячі РКП(б) польського походження, як Ф. Кон, А. Менжинський, Б. Скарбек, С. Конарський, С. Реденс та ін. [5.237, с. 166-167]. Залучення поляків-більшовиків до політичного життя зумовлювалося як їхньою революційною ненавистю до російського царизму та вагомим місцем серед населення України, Білорусі й Росії, так і спробою опертися на польську людність у встановленні більшовицького режиму в Польщі.

З 1920 р. більшовики охопили в Україні радянським експериментом всі верстви населення та всі національні групи. Їх головна мета полягала у побудові суспільства з новим так званим соціалістичним політичним, економічним і державним устроєм, диктатурою комуністичної партії, вихованням нової людини на основі утопічної комуністичної ідеології.

Керівництво РКП(б) розробило також нову тактику вирішення національних проблем. Її сутність полягала у завоюванні прихильності пригноблених царизмом народів через задоволення їхніх вимог щодо використання у суспільному житті рідної мови. На думку московських більшовиків, якщо у державних установах використовуватиметься мова національних меншин, вони не почуватимуться пригнобленими в радянській імперії, навіть якщо не матимуть власної державності.

Польське бюро при ЦК РКП(б) у складі Ф. Дзержинського (голова), Ю. Мархлевського, Ф. Кона, І. Уншліхта, Е. Прухняка (секретар) створене у 1920 р. розгорнуло видання та розповсюдження листівок, газет «Голос комуніста», «Трибуна», журналу «Польський воїн». Невдовзі воно було перетворено на Польський тимчасовий революційний комітет (ПТРК) на чолі з Ю. Мархлевським, що після загарбання радянською Росією Польщі

мав стати тимчасовим радянським урядом Польщі. В Україні діяли паралельно Польське бюро Правобережжя, затверджене ЦК РКП(б) і створене у 1921 р. ЦК КП(б)У такий же орган у Харкові. У січні 1922 р. їх було об'єднано і переведено до Києва, оскільки тут проживала досить чисельна польська громада. Станом на 1924 р. кількість штатних працівників Польського бюро при ЦК КПБУ становила 107 осіб, окрім того, 30 посадовців виділялися для окружних комітетів партії [1.8, Спр. 40, Арк. 113, 114 звор]. У 1921 р. на території України діяло 6 губернських: у Волинській, Подільській, Київській, Одеській, Катеринославській Харківській та 16 районних польських бюро підпорядкованих ЦК РКП(б) [5.425, с. 105].

Поразка Росії у радянсько-польській війні та вимушене підписання 18 березня 1921 р. Ризького договору завершилася окупацією Польщею західних земель України та 54,2% території Волинської губернії (зараз це Волинська та Рівненська області). Натомість, Польща визнала більшовицький уряд в Україні [5.237, с. 168]. Це посилювало ненависть радянської влади як до польської національної меншини, так і до українського народу. Ленін і його соратники – Л. Троцький, Й. Сталін та інші були невдоволені результатами війни та як і раніше недовіряли польському населенню.

ЦК РКП(б) керував безпосередньо усією роботою серед польської меншини в Україні У листопаді 1921 р. у Москві проходила третя Всеросійська конференція комуністів-поляків, що ухвалила рішення направити до України групу комуністів, а також осіб, які володіють польською мовою, для проведення комуністичної пропаганди серед польського населення. Польське бюро ЦК КП(б)У у своїх звітах про роботу серед поляків у 1922 р. визначило основним завданням «проникнення партійного впливу в товщу польського трудового населення» [5.383, с. 47]. Лише протягом року з Москви за рішенням ЦК РКП(б) до України прибуло 44 особи. Вони зайняли провідні посади у польських секціях губернських комітетів КП(б)У, що значно посилювало діяльність польських партійних органів у республіці і роль

Польського бюро при ЦК КП(б)У на чолі з Б. Скарбеком. У складі його були також Ф. Матушевський, Й. Мархлевський, Е. Свіонтек, Б. Рапорт, І. Лонштейн та інші [5.237, с. 169].

Національна політика РКП(б) в Україні залежала від конкретних історичних обставин та зазнала трансформацій відповідно до її завдань. ВКП(б), прагнучи зміцнити свою владу, запровадила рішенням XII з'їзду 17-25 квітня 1923 р. політику коренізації, що стала досить ефективним тактичним, переважно пропагандистським й, зокрема, організаційним заходом більшовиків для збереження влади, а не сприяння розвитку національних культур, як це декларувалося в офіційних документах. Московський комуністичний режим прагнув передовсім пристосуватися до місцевих умов, укорінення, зміцнення й тотального домінування шляхом завоювання прихильності серед неросійського населення, а згодом знищення джерел і вогнищ національно-визвольної боротьби поневолених народів.

Процес проникнення комуністичної ідеології в національне середовище отримав назву «радянська націоналізація національних меншин». Коренізація була лише інструментом для впровадження у життя соціально-економічних програм московського уряду. Історія запровадження коренізації в УСРР засвідчує, що захід, котрий розглядався більшовиками як допоміжний, у боротьбі за владу перетворився на самодостатню програму, що протягом 1923–1932 рр. стала частиною цілісної системи соціально-економічних, суспільно-політичних і культурних перетворень, засобом перебудови основ суспільства як з позитивними так і трагічними наслідками для українського народу.

В Україні коренізація отримала назву політики «українізації», що мала стати інструментом приборкання більшовиками українського визвольного руху, послаблення національно-демократичних сил, а згодом їх знищення для утвердження радянської влади й комуністичної ідеології, засобом промосковської кадрової політики в усіх сферах життя.

ЦК КП(б)У в 1923 р. ухвалив постанову про проведення політики українізації в середовищі корінної нації та національно-культурного розвитку національних меншин. Президія Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету (ВУЦВК) у травні 1921 р. прийняла рішення про створення при НКВС Відділу національних меншин з єврейським, польським і німецьким відділеннями. У зв'язку з подальшим зростанням обсягу його роботи функції відділу були передані ВУЦВК. У квітні 1924 р. при ньому було створено Центральну комісію у справах національних меншин (ЦКНМ) з відповідними структурами на місцях, яка стала організаційним чинником здійснення політики коренізації. За її участю у 1924–1929 рр. було проведено виокремлення національних адміністративно-територіальних одиниць, у тому числі польських сільських і селищних рад, створено Мархлевський польський район тощо.

Польське бюро у 1924 р. провело загальну конференцію, де заявило про успіхи в роботі серед поляків, що «досягнуто значних результатів по радянзації». Партійне комуністичне керівництво, ставлячись з великою підозрою до поляків, вимагало від Польського бюро та його місцевих підрозділів стежити за поведінкою поляків та повідомляти про «всілякі контрреволюційні прояви на місцях». Спеціальні комісії контролювали їх національно-культурне життя, робили дослідження з різних проблемних питань, зокрема історії поселення в Україні. У 1925 р. партійна комісія, вивчаючи життєдіяльність поляків правобережної частини республіки, констатувала, що за походженням польське населення можна поділити на три групи: перша – найчисельніша, нащадки тих, хто переселився на українські землі до 1772 р. (шляхта і селяни); друга група – сільські робітники, привезені землевласниками для роботи у власних маєтках, дехто з них з часом отримав землю; третя група – селяни – переселенці, які приїхали наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. з території Росії та Польщі й спочатку масово переходили до православ'я, а у 1917–1920 рр. почали повертатися до католицизму [1.8, Спр. 40, Арк. 113, 114 звор].

Керівництво ЦКНМ і завідувачі національних секцій були незадоволені темпами проведення радянзації серед різних етнічних меншин у республіці, зокрема і поляків, а тому 22 квітня 1925 р. було ухвалено провести черговий статистичний перепис етнічних поляків в усіх українських областях, а також вимогу активізувати агітаційно-пропагандистську й культурно-масову, зокрема ідеологічну й просвітницьку роботу на місцях. На засіданні комісії, що проходило 13 травня 1925 р., за присутності працівників польських секцій з Одеського, Катеринославського, Херсонського, Запорізького та інших округів, було підтримано і схвалено звернення делегатів ІХ Всеукраїнського з'їзду Рад до польського населення республіки з роз'ясненням національної політики радянської влади, а також закликало їх до активної участі у будівництві соціалізму [5.393, с. 92-93, 113].

Керівництво політбюро ЦК КП(б)У у роботі з польською національною меншиною, а особливо з селянами, які були вороже налаштовані до радянської влади, публічно пропагувало проводити політику повної рівноправності всіх етносів і віросповідань, домагаючись прискорення його радянзації. Одним із методів такої роботи було скликання спеціальних конференцій польських селян одночасно із загальними зібраннями, де переважно розглядалися культурно-просвітницькі та земельні питання. У південних округах, де важко було провести окремі конференції, на загальних зібраннях селян виділяли польські секції, що обговорювали важливі питання господарського, суспільного та матеріально-побутового життя для унеможливлення створення враження, що інтереси поляків ігноруються [5.393, с. 144].

Чільне місце у роботі партійних і радянських органів з польським населенням займала боротьба проти костьолу – Римо-Католицької церкви (РКЦ). До неї і царська Росія проявляла негативне ставлення, оскільки за умов польської бездержавності, а згодом і серед поляків СРСР, РКЦ відігравала не лише духовну об'єднуючу, а й політичну роль, виступала вагомим чинником захисту й збереження їх національної ідентичності. Саме тому РКЦ однією з перших відчула на собі войовничий атеїзм, який активно й

агресивно культивував більшовизм, переважно репресивними методами. Костьоли оголошувалися базою антирадянської агітації, мракобісся, а ксьондзи – ідеологами контрреволюції, і внаслідок цього потрапили під перші хвилі арештів і депортацій.

Декретом тимчасового робітничо-селянського уряду України від 19 січня 1919 р. церква була відокремлена від держави, а школа від церкви, усі релігійні установи і громади позбавлялися права власності і права юридичної особи, а їхнє майно оголошувалося державною власністю [2.53, с. 28-30]. У 1924 р. за даними польського бюро ЦК КП(б)У на Волині, Поділлі та Київщині діяло 190 костьолів, у яких відправляли службу 89 ксьондзів.

Завдання антирелігійної пропаганди були визначені у низці документів союзних і республіканських партійних і радянських органів, у яких вказувалося на деякі особливості атеїстичної роботи серед національних меншин. У тезах прийнятих пленумом ЦК КП(б)У 22 червня 1923 р. щодо антирелігійної пропаганди польського населення зазначалося: «Антирелігійну пропаганду серед поляків, які проживають на кордоні України з Польщею, необхідно провадити дуже обережно, особливо щодо закриття костелів, що може бути витлумачено як національне переслідування і чим можуть скористатися шпигуни польського уряду, яких дуже багато в прикордонних місцевостях, для того, щоб налаштувати поляків-селян проти Радянської Росії» [5.303, с. 205, 5.383, с. 48].

Агітаційні відділи партійних комітетів, а також газети та журнали розгорнули масову, жорстку кампанію проти Римо-Католицької церкви та духовенства, називаючи ксьондзів «наймитами ворожих класів, агентурою буржуазно-поміщицької Польщі», ворогами радянської влади. Вони налагодили видання численних листівок, плакатів, брошур, читання лекцій на антирелігійну тематику, проводили атеїстичні вечори, конференції, створювалися товариства безбожників. У 1926 р. серед 460 тис. членів товариства «Безбожник» налічувалося 5 тис. поляків. Проте, незважаючи на заборони, репресії і провокації, релігійне життя у місцях компактного проживання поляків, а також у Києві, Харкові, Житомирі, Полтаві та в інших містах не припинялося. У 1925 р. в

УСРР нараховувалося 317 римо-католицьких громад, що об'єднували 116 324 парафіян. Ці дані Всеукраїнської атеїстичної комісії (ВАК), створеної при ЦК КП(б)У, далекі від істинних, адже за інформацією Подільського губкому партії лише у цій губернії нараховувалося 240 тис. католиків, з яких поляків – 70 тис., у релігійних громадах працювали 65 ксьондзів [5.383, с. 49].

Войовничий атеїзм набув апогею доби суцільної колективізації, коли небажання польського населення вступати до колгоспів оцінювалося як наслідок ворожих контрреволюційних дій костелу. Насадження безбожництва, нищення культових споруд і пам'яток стало частиною репресивної політики влади. Газета «Серп» дійшла до того, що назвала Великдень «куркульсько-фашистським святом», а саме святкування оцінила як «наступ куркулів» і дії «фашистської агентури» [4.153]. Польськомовна газета «Голос молоді» завела навіть рубрику «Боротьба з релігією – боротьба за соціалізм», друкуючи рекомендації щодо проведення антивеликодньої кампанії [4.152]. Автор С. Худяков у статті «Геть буржуазно-куркульський великдень» доводив, що це «свято гнобителів», що «потрібне куркулям, антирадянським елементам, ворогам трудящих» [4.150].

Цілеспрямована та широкомасштабна жорстока боротьба з католицькою церквою, усна і друкована антирелігійна пропаганда супроводжувалися атеїзацією освіти, науки, культури, побуту, державним стимулюванням безбожництва, репресивними заходами, насильницьким закриттям і зняттям з реєстрації парафій. Партійні органи домоглися, що до кінця 1930-х років кількість громад РКЦ зменшилася втриє, число осіб, які відвідували костел і публічно дотримувалися релігійних обрядів – учетверо [5.237, с. 207]. Однак кількісні показники, що фігурували у матеріалах агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У, не можна вважати об'єктивними та реальними. Для основного загалу поляків християнська мораль і віра в Бога залишалася визначальною ознакою їхньої духовності.

Комуністичний експеримент над польським населенням в Україні проводився цілеспрямовано й значно інтенсивніше у

порівнянні з іншими республіками СРСР. Влада призначала на релігійні свята Різдво Христове та Великдень «воскресники», дні оголошувалися робочими, у школах серед дітей проводилися атеїстичні акції, що ганьбили й ображали почуття віруючих.

Більшовицький режим прагнув сформувати у поляків комуністичну свідомість засобами пропаганди й виховання ненависті до Польщі, релігії її народу, а також усієї культури загалом. Радянська пропаганда протягом 1920-30 років носила войовничий антипольський характер. Натомість, слід зазначити, що поляки протиставляли агресивній національній політиці влади свою високу національну свідомість. Представники польської громади масово ставали на захист ксьондзів, протестували проти закриття храмів.

Для вирішення проблеми мови корінної нації і національних меншин РНК УСРР постановою «Положення про забезпечення рівноправності мов та про сприяння розвитку української культури» від 6 липня 1927 р. визначила правила вживання мов у національно-територіальних структурах. У ній передбачалося, що органи влади мають вживати для офіційних зносин мову корінної нації, а службовці повинні володіти також мовою представників етнічної меншини. Законодавчі акти УСРР, розпорядження органів влади, печатки, штампи, вивіски, свідоцтва повинні складатися українською мовою та мовою національної більшості, тією ж мовою повинно вестися діловодство. Для польського населення адміністративно-територіальних структур у правоохоронних органах вводилися посади помічників прокурорів, слідчих, судових виконавців, які знали особливості побуту поляків і володіли польською мовою [2.69, с. 139-143].

Комуністичне і радянське керівництво, залучаючи польське населення до державного будівництва та політичного життя, на чільне місце ставили завдання збільшення партійного прошарку серед поляків, прийом молоді до лав комсомолу як помічника та резерву більшовицької партії, активізацію роботи профспілок та інших громадських організацій. Партійним організаціям, польським бюро та відділам парткомів відводилася ключова роль у роботі з

представниками польської нації. Збільшуючи лави РКП(б) за рахунок поляків, вони мали посилити через них вплив комуністичної ідеології на все польське населення, і водночас формувати кадри для майбутньої соціалістичної революції в Польщі. Провідниками цієї роботи виступали комуністи-поляки, які приймали участь у революційному русі, окремі військовополонені, члени Комуністичної партії Польщі, що працювали в Комуністичному інтернаціоналі або емігрували до СРСР.

Московське керівництво постійно наголошувало на неприпустимості побудови партійних організацій за національною ознакою, оскільки боялося зростання національної та політичної самосвідомості комуністів та їх консолідації. У 1920 р. ЦК КП(б)У попередив Бахмутський партком, що національних комуністичних союзів в партії бути не може, мають діяти лише секції агітації і пропаганди, створені з дозволу губернських партійних комітетів. Інтернаціональні партійні організації повинні були паралізувати будь-який сепаратизм державних національно-територіальних структур. Архівні матеріали свідчать, що влада була стурбована згуртуванням національних меншин навколо ідеї національного єднання, а особливо наприкінці 1920-х років. Саме тому було критично розцінено виступ заступника голови ЦКНМ Я. Саулевича, який відстоював ідею створення «єдиного фронту національних меншостей» [1.6, Спр. 368, Арк. 14].

Невдала спроба встановити комуністичний режим у Польщі, згасання революційного руху в країні та загострення радянсько-польських відносин і критика Комуністичної партії Польщі призвели до прийняття Комінтерном у 1938 р. рішення про її розпуск, що посилювало недовіру радянської влади до поляків. Так як питома вага робітників серед польського населення була незначною, а саме їм надавалися пріоритети у поповненні партії, то інші соціальні верстви нації порівняно з іншими меншинами (євреї, німці, росіяни), у своєму загалі не виявляли зацікавленості у вступі до РКП(б), оскільки не бачили перспектив своєї політичної кар'єри за умов комуністичного режиму. Проте, з утвердженням влади більшовиків, ряди партії зростають в Україні за рахунок осіб

польського походження. За даними Всеросійського перепису членів РКП(б) 1922 р., чисельність комуністів в УСРР збільшилася в 5 разів і становила 54 386 членів і 13 418 кандидатів у члени партії. Серед них поляки склали 1 241 (2,6%), 541 з них розмовляли польською мовою [5.383, с. 50].

Проте, згідно зі звітом Польського бюро, лише 10% поляків – членів партії підтримували діяльність губернських польських відділів. А кількість поляків-комуністів була далеко не пропорційною до загалу польського населення України, особливо у південно-східних краях. В Одеській губернії у 1920 р. з 1277 комуністів було 34 поляки (2,6%), тоді як польське населення цієї губернії становило менше одного відсотка [1.6, Спр. 253, Арк. 87-88]. Це пояснюється зосередженням у містах значної частини поляків – учасників революційного руху, колишніх членів РСДРП і польської соціал-демократії.

У районах більш компактного розселення поляків партійний про шарок був нижчим за пересічний в краю. Наприклад, у Волинській окрузі у 1927 р. поляки-комуністи становили 5% від складу окружної організації, члени ЛКСМУ – 0,6%, у 1929 р. відповідно – 7,6 % і 4,5 %, а частка поляків у населенні округи становила 13,5% [1.7, Спр. 468, Арк. 9]. Загалом в Україні кількість комуністів-поляків зросла у 1927 р. до 3 042 осіб [4.154].

Поляків-комуністів втягували у внутрішньопартійну боротьбу в РКП(б) і КП(б)У, різноманітні дискусії, фракційну діяльність. У період підготовки до X з'їзду РКП(б) частина з них підтримувала «робітничу опозицію», «децистів», «троцькістів» та ін. У Жмеринці, Вінниці, Брацлавському й Ольгопільському повітах поляки-більшовики були використані для боротьби проти осередків Української комуністичної партії, «боротьбістів», звинувачуваних у націоналізмі, сепаратизмі та контрреволюції.

Натомість, сталінський режим, зміцнивши свої позиції, на початку 1930-х років розпочинає чистку партійних рядів від так званих «чужих елементів». У 1933 р. чистка охопила насамперед Вінницьку, Одеську та Київську області, де переважно діяли численні польські партійні групи. Із партії виключали поляків за

пасивність – 20,9%, за «переродження і зрощування з буржуазними елементами» – 15,8%, «класово чужі та ворожі елементи» – 15,5%, за «дворушництво» – 5,9% [5.237, с. 177].

Протягом 1931–1933 рр. чистку партійних рядів провели у польському національному Мархлевському районі Волинської округи, до складу якого входило 107 сіл, де мешкало 41 тис. людей із яких 73% становили поляки, 17% – українці, 8% – німці, 2% – євреї [5.302, с. 52-53]. До партійної відповідальності було притягнуто 124 члени та кандидати в члени партії (42,6%), з них 42 особи були виключені з партії (14,4%). За «очищенням» лав партії розпочалися репресії. Цю роботу на Житомирщині у червні-грудні 1935 р. очолював член ЦК ВКП(б) Д. Мануїльський. Сталінських репресій зазнали секретарі Мархлевського райкому партії Я. Струсінський, Й. Юшкевич, Б. Марчевський, Е. Завадський та інші партійні функціонери [5.237, с. 178].

Комуністична влада значну увагу приділяла залученню поляків до комсомолу. У ЦК ЛКСМУ за зразком партійних органів функціонували бюро національних секцій, у тому числі й польські, що мали відповідні структури при губкомах і волосних комітетах. До 1921 р. діяли відділи по роботі серед молоді національних меншин. Склад польської національної секції формувався з комсомольців, які володіли рідною мовою [5.383, с. 50].

Головним завданням комсомольських організацій партія вважала на перших порах боротьбу з дрібнобуржуазними настроями та шовінізмом серед польської молоді, нейтралізацію національних молодіжних організацій, а з другої половини 1920-х років поряд з ідеологічним питанням пріоритетними стають пропаганда колективних форм господарювання, мобілізація молоді на спорудження промислових підприємств тощо. Проте, багато комсомольських осередків у польських селах були нечисленними й організаційно слабкими, то відповідно серйозного впливу на стан справ вони не мали. В УСРР на початку 1924 р. було лише 649 комсомольців-поляків, що становило 0,9% від їхньої загальної чисельності. Станом на липень 1926 р. ця кількість зросла у 5 разів і становила 3 874 (1,1%).

Керівник НСМС Я. Саулевич на II Всеукраїнській нараді з роботи національних меншин (липень 1928 р.) зазначав, що «у польських селах 3-4 роки тому не можна було зустріти не лише комуніста, а й навіть комсомольця. Нині в 130 польських сільрадах є 11 осередків КП(б)У, 10 кандидатських груп та 37 осередків ЛКСМУ» [1.6, Спр. 368, Арк. 14-15]. Молодь польської національної меншини в абсолютній більшості не сприймала комуністичної ідеології, тому прийом до комсомолу нерідко носив примусовий характер. Комсомольці, писала газета «Голос молоді», «потрапили під вплив класового ворога і католицького костьолу» [4.151].

Намагання влади залучити поляків до радянського профспілкового руху також не мало успіху. Профспілки, працюючи під керівництвом і контролем партії, мали пряму директиву проводити організаційну та виховну роботу серед національних меншин, у тому числі й поляків, спрямовану на залучення їх до «революційних» перетворень. Польбюро ЦК КП(б)У у циркулярному листі від 9 червня 1922 р. наголошувало на необхідності зміцнення контактів місцевих польських бюро з відділами культури профспілок для посилення комуністичної пропаганди серед широких верств польського населення [5.383, с. 50-51].

ЦК і губкоми КП(б)У на виконання директив X з'їзду РПК(б) 1921 р. значно посилили свій вплив на профспілковий рух. Вони направляли значну кількість комуністів із партійного та державного апарату для роботи у профспілках. Всеросійська конференція поляків-комуністів, що проходила у лютому 1922 р., запропонувала запровадити для політпросвітницької роботи інститут «довірених осіб» на підприємствах, де працювали поляки. «Довірені особи» підпорядковувалися фабрично-заводським профспілкам і польському бюро. У червні рішенням Польського бюро ЦК КП(б)У інститут «довірених осіб» запроваджувався в профорганізаціях України, членами яких були поляки. До його функцій входило розповсюдження профспілкової преси польською мовою, участь у виконанні всіх завдань, що стояли перед партійними та державними органами, а також вивчення і аналіз громадської думки.

Радянська влада вбачала своєю опорою на селі профспілкові організації працівників сільського та лісового господарства (Робземлісу), що на кінець 1920 р., зокрема на Київщині охоплювали 1200 осіб [5.237, с. 182]. За нової економічної політики вони заохочували селян вивозити хліб і сировину на ринок. Поляки були представлені також у профспілках працівників хімічної, паперової, цукрової промисловості. Вони відвідували збори, сплачували внески, сподіваючись таким чином на захист своїх інтересів. Чисельність поляків у профспілках збільшилася з 19 тис. у 1926 р. до 30 тис. осіб у 1929 р. [2.70, с. 177, 5.383, с. 51]. Натомість, серед членів профспілок загалом панувала пасивність та інертність, що зумовлювалося деформаціями самого статусу профспілок. В умовах наростання тоталітаризму вони дедалі більше відходили від своїх безпосередніх функцій – захисту інтересів трудящих. Партійне керівництво нав'язувало їм суто виробничі обов'язки: боротьбу за зростання продуктивності праці, виконання планів, розгортання соціалістичного змагання, ударництво тощо. Схвалення у поляків викликала та сфера діяльності профспілок, що стосувалася культурно-побутових питань, відпочинку та дозвілля, розвитку художньої самодіяльності, а також фізичної культури і спорту. Проте ці питання посідали другорядне місце у їхній роботі.

Профспілкова робота з національними меншинами, зазначалося в резолюції секретаріату ЦК КП(б)У від 15 липня 1925 р., мала характерні недоліки: робота з національними меншинами проводилася російською мовою, відсутність підготовки профспілкових працівників для національних меншин, обліку кількісного зростання робітників різних національностей і дієвої масово-політичної роботи серед робітників та наймитів-поляків, говорилося у резолюції, також «невикорінення впливу клерикалізму на значні прошарки польських робітників» [1.8, Спр. 49, Арк. 112-113]. У 1932 р., не зважаючи на ці проблеми, серед робітників України представники національних меншин становили 40%, із них 50 тис. поляків [5.237, с. 184].

Натомість наростання централізації та бюрократизації усіх сфер суспільно-політичного життя торкнулося і профспілок,

---

зачепивши інтереси частини польської національної меншини в Україні. Будь-які спроби протидіяти курсу на одержавлення профспілок кваліфікувалися як антирадянська, контрреволюційна діяльність і переслідувалася карально-репресивними органами.

У 1930-х роках сталінський режим розпочав агресивний наступ так званого соціалізму по всьому фронту. З 1932 р. робота серед національних меншин, у тому числі і польської, почала згортатися. Політика сприяння національно-культурному розвитку втратила для влади свою самоцінність і перетворилася на додаткове знаряддя антинародної соціальної боротьби. Фактично політика коренізації зводилася до адміністративної і культурно-просвітницької роботи, до дерусифікації суспільного життя у національних республіках, щоб остаточно завершити процес встановлення радянської влади і знищити український національно-визвольний рух. Радянська влада використала коренізацію як знаряддя кадрової політики. Згодом, Комуністична партія, перетворившись на потужну політичну силу в країні, відмовилася від тимчасових поступок «націоналам» і засобами жорстокого насильства й терору приступила до нищення національних культур, взяла курс на встановлення тоталітарного режиму влади.

У серпні 1931 р. були ліквідовані всі національні бюро і секції при ЦК КП(б)У. Постановою ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 14 грудня 1932 р. політика українізації була припинена і оголошувалася націоналістичною контрреволюцією. Сталін оголосив місцевий націоналізм, особливо український, основною небезпекою. Відповідно змінилася політика правлячої партії стосовно польської національної меншини. Навесні 1933 р. почалися масові репресії в КП(б)У, як українських, так і польських комуністів. Із партії виключили близько 15 тис. членів, які обіймали відповідальні посади. На листопадовому пленумі ЦК КП(б)У 1933 р. П. Постишев повідомив, що «майже всіх звільнених людей заарештовано та розстріляно летючими загонами або заслано» [5.259, с. 189]. Загалом у 1933–1934 рр. КП(б)У втратила майже 100 тис. членів. У Польському інституті культури були репресовані всі за винятком одного, комуністи [5.425, с. 229].

Національно-культурна політика радянської влади набуває жорстокого репресивного змісту й характеру. Сталінський режим розпочав підготовку до війни з Польщею депортацією поляків з прикордонних територій. ЦК КП(б)У 20 грудня 1934 р. прийняв постанову «Про переселення із прикордонних районів німецького і польського населення». У січні 1935 р. почалася масова депортація поляків із прикордонних із Польщею областей України до Сибіру. Було переселено 9470 родин в яких налічувалося 40 тис. осіб. 16 жовтня Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило постанову «Про переселення 1500 польських родин з прикордонних районів Вінницької області». РНК СРСР 28 квітня видала постанову про повторну депортацію поляків та німців з України. Поляки Житомирської області й Поділля чисельністю понад 36 тис. осіб були депортовані до Казахської РСР [5.205, с. 62-64; 5.302, с. 53].

Масові депортації поляків та українців із Західної України і Західної Білорусі розпочав сталінський режим після нападу на Польщу 17 вересня 1939 р. У лютому 1940 р. із цих земель були депортовані на Схід 26 790 родин, у яких налічувалося 149794 особи. Серед них більшість – 81,7% – становили поляки. У квітні із західних районів України та Білорусі було депортовано до Казахської РСР 60 667 членів родин польських офіцерів, які потрапили до радянського полону. Діти віком до 14 років становили серед депортованих 35,02% [5.248, с. 344].

Сталінський режим депортацією поляків зірвав їх з місця проживання, перемішав і розділив родини, багато членів сімей, зокрема дітей, загинули за нелюдських умов проживання і насильства влади. Московська влада сподівалася на те, що, перемішуючи народи, вона розчинить їх в росіянах, створить із цієї мішанини єдиний радянський народ, з російською мовою спілкування і відповідним культурним середовищем.

Національно-культурна політика комуністичного режиму в Україні ставила за мету схилити національні меншини, зокрема й поляків, на бік радянської влади та заручитися їхньою підтримкою для утвердження радянської влади, в основі якої була диктатура правлячої партії.

Коренізація стала для радянської влади об'єктивною необхідністю для зміцнення основ відроджуваної російської імперії на засадах формального федералізму, тому що нехтування етнічного й національного чинника, особливо в Україні, несло загрозу поразки московському більшовизму.

Вона явно суперечила принципам інтернаціоналізму, уніфікації і централізму, що втілювали більшовики у процесі боротьби за владу й побудову так званого соціалізму. Лідери російського більшовизму так і не засвоїли уроки історії людства, які показали, що денаціоналізація пройнята ідеями світової революції, «інтернаціональної цивілізації, інтернаціонального людства – що найчисніша порожнеча, небуття. Жоден народ не може розвиватися вбік, вростаючи в чужий шлях, чужий поступ», стверджував киянин, росіянин за походженням видатний філософ М. Бердяєв [5.163, с. 156-157].

Процеси національно-культурного відродження української нації і польської етнічної меншини налякали сталінський режим і вони знову взялися до залякування, терору, насильства й організації трьох голодоморів українців протягом 1920–1947 років.

Коренізація й українізація показали, що національна єдність глибша від єдності класів, партій й інших історичних утворень, тому що кожна нація, народ борються «за свою культуру і за життя в атмосфері національної кругової поруки. І великий самообман – прагнути творити будь-що поза національністю» [5.163, с. 155-156].

РОЗДІЛ IV

НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА СРСР НАПЕРЕДОДНІ ТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

4.1. Етнічний чинник у національному питанні наприкінці 30-х – початку Другої світової війни

Національна політика ВКП(б) виявилася однією з найбільш утопічних серед усіх політичних етнонаціональних проєктів спрямованих на створення поліетнічної, а в перспективі мононаціональної і тоталітарної держави, які здійснювало радянське керівництво. На вершині цієї піраміди, що складалася із понад 200 націй і народностей напередодні краху імперії, стояв російський народ, який розглядався комуністичним режимом як своєрідний цемент, державна титульна нація, чиї інтереси збігаються з інтересами всієї держави. Саме на теорії «старшого брата» трималося надалі все національно-державне будівництво.

Більшовики прагнули перетворити «відсталу» багатонаціональну імперію в культурно однорідну зону й ідеї соціалізму не суперечили проєкту сучасності, цілком навпаки, вони вважалися його справжнім втіленням.

Люди, натомість можуть спокійно уживатися з відмінностями, доки вони шанують світогляд інших, як свій власний, навіть якщо його сформовано інакше. Однак там, де піддають сумніву саму можливість правоти іншого, вже не має шляху до бодай якогось компромісу. Більшовики не визнавали жодних рівноправних світоглядних можливостей, для них існувало лише одне тлумачення, яке давали вони. Саме у цьому полягають причини

кримінального переслідування інакодумства та цькування всього того, що не підпадало під більшовицьку схему суспільного ладу.

Для встановлення однозначності треба було усунути «ворогів», котрі протиставляли себе суспільному проекту більшовиків. А там, де спротив все ж поставав, це були «дії ворогів», які переважно належали до соціальних та етнічних спільнот, до класів або до націй. Завданням комуністичного режиму було знищення цього колективного ворога. Це був їх образ світу, за якого прагнення до однозначності набуло безпрецедентного радикалізму.

Більшовицькі наміри підкорити та змінити етнічні спільноти імперії були несподіваними. Їх можна було здійснити лише у винятковий спосіб, тому що їхньому суспільному проекту чинився спротив, а конкурентні тлумачення дійсності закривали їм доступ до свідомості підлеглих громадян, того, за що російські комуністи не могли досягти послуху підкорених народів. Комуністичний терор, не в останню чергу, був відповіддю на неспроможність влади реалізувати свої тотальні претензії. Дійшло до того, що насильство застосовували навіть до тих, хто доносив більшовицький проект до свідомості громадян: державних і партійних функціонерів. Сталінізм, очевидно став можливий лише там, де занадто високі сподівання розбивалися об похмурі реалії [5.222, с. 246].

Національна політика в Радянському Союзі протягом 1920–1930 рр. була зведена до класового розуміння інтернаціоналізму. СРСР розглядався, як плацдарм для подальшого розгортання «світової соціалістичної революції». Натомість, вже з початком «будівництва соціалізму в одній країні», сталінський режим взяв курс на форсовану асиміляцію етносів в єдину соціалістичну спільноту, виховання радянського патріотизму, революційної рішучості й готовності перейти до нищівного наступу на «ворога». Проте, комуністичній владі у міжвоєнний період не вдалося сформувати суспільство з єдиною радянською ідентичністю, примат класового, інтернаціонального домінував над національним у державному будівництві й національній політиці, зокрема.

Головною проблемою з якою зіткнулося компартійне керівництво СРСР у національній політиці, стало питання національно-культурного розвитку народів союзних республік і етнічних меншин. Характерною особливістю національної політики у визначений період було намагання влади встановити контроль над національно-культурним життям представників радянських республік, нав'язати їм свої ідеали і уявлення про майбутнє. Сталінський режим поступово згорнув політику коренізації, яка була проголошена XII з'їздом РКП (б) у квітні 1923 р. і взяв курс на зміну ставлення до ролі росіян, їх мови і культури загалом у зміцненні державної влади в Радянському Союзі. Сталін, намагаючись пояснити політику влади у вирішенні національних проблем у праці «Національне питання і лєнінізм» визначив три етапи процесу злиття націй. Після ліквідації опору більшовізації і встановлення необмеженої влади в радянських республіках, зокрема в Україні, та в період загострення ситуації на політичній арені для СРСР, диктатор вирішує, що перший «етап росту і розквіту раніше пригноблених націй» закінчено. Наступає другий, на якому згідно з його теорією, виникає необхідність, поряд з мовою різних етнічних спільнот, мати одну загальну міжнаціональну мову. У ролі такої, звичайно, мала виступати російська. За його теорією згодом вся російська нація повинна стати керівною, «передовою», основною силою соціалістичного будівництва [2.91, с. 333-355.].

Ідеї про керівну роль «старшого брата», що подавалися з Москви впродовж 30-40-х рр., насправді майже не сприймалися. У 1936 р. російському народу офіційно був повернутий статус «великої і передової нації», присвоєні титули «старший брат в сім'ї радянських народів» і «перший серед рівних» [5.182, с. 3]. Натомість, керівники республіканського масштабу поділяли ідеї інтернаціоналізму й рівноправності націй. Зрозумівши, що інтернаціоналізм не допоможе остаточно уніфікувати національно-культурне життя, влада згортає коренізацію, як загрозу комунізму, змінює тактику й переходить до русифікації. Оскільки відверта примусова русифікація була неможлива, то висувається ідея

месіанської ролі російського народу як найбільш революційного й передового в усьому світі. Ця ідея подавалась населенню під виглядом «поглибленого» інтернаціоналізму. Тих хто мав інший погляд на суть цієї проблеми, необхідно було знищити.

Вагомим засобом втілення ідей побудови соціалізму з єдиним радянським народом стало переселення і депортації нелояльних народів на простори Росії. Воно мало чітку структуру управління, заходи проводилися системою державних органів влади і першочергово Народним комісаріатом внутрішніх справ СРСР (НКВС). В його структурі з червня 1931 р. до 1940 р. діяв Відділ по спецпоселенням Головного управління виправно-трудових таборів, трудових поселень і місць ув'язнення (ГУТАБу). А пізніше, 24 березня 1944 р. наказом НКВС СРСР № 00332 в його структурі був створений Відділ спецпоселень, який влада зобов'язала встановити суворий режим у місцях поселень, посилити боротьбу з бандитизмом та іншими кримінальними злочинами, організувати в спецпоселеннях чіткий облік, правильне і обов'язкове використання спец поселенців [5.173, с. 11].

РНК СРСР прийняла 28 квітня 1936 р. під гаслом необхідності «проявлення революційної пильності», прийняла постанову № 776-130сс про переселення «як політично неблагонадійних» поляків із Української РСР у Казахську РСР. Громадяни польської національності, які проживали в УРСР стали першими, кого напередодні війни було депортовано до східних регіонів Радянського Союзу. Цей акт поклав початок масовим акціям депортації його народів у 30-40 роках.

Напад гітлерівського і сталінського режиму на Польщу й підписання радянсько-німецького договору від 28 вересня 1939 р., закріпили нові кордони між СРСР та Німеччиною вздовж річок Сян і Буг. На західних землях колишньої Польської держави нацисти утворили Генерал-губернаторство, до складу якого увійшли українські Лемківщина, Посяння, Холмщина і Підляшшя. Комуністичний режим впродовж вересня 1939 р. окупував Галичину і Волинь. У 1940 р. до СРСР були приєднані Бессарабія та Північна Буковина.

У маси впроваджувалася думка, що «де і за яких би умов Червона армія не вела війну, вона буде виходити з інтересів своєї Батьківщини» [1.18, Спр. 28, Арк. 3].

Сталінський режим на приєднаних землях почав їх радянізацію, тобто проведення перетворень у політичній, економічній та культурній сферах, що носили жорстокий, насильницький і суперечливий характер. Адміністративно-командна система, яка була сформована у західних регіонах, повністю ігнорувала інтереси національного, економічного і культурного розвитку народів, вимагала необмеженої централізації влади, уніфікації всіх сторін суспільного життя і що найголовніше засобами терору і насильства. Позитивним було створення розширеної мережі національних навчальних закладів і проведення українізації освіти всіх рівнів, сприяння росту чисельності в них учнів і студентів. У Західній Україні до 1939 р. було лише 139 шкіл з українською мовою навчання, а у 1940 р. кількість початкових шкіл досягла 6,9 тис., з них 6 тис. – українською мовою навчання. У меншій кількості діяли польські школи, факультети в університеті та інститутах з польською мовою навчання. Крім того, для підготовки вчителів відкрили педагогічні технікуми та вчительські інститути [5.271, с. 125].

Проте без врахування сутнісних змін в комуністичній ідеології нової системи освіти, така оцінка неповна. Домінантами за її впровадження, переконані ми, були не національні, а ідеологічні й геополітичні чинники, покликані забезпечити не корінні політичні, економічні й культурні інтереси місцевого, переважно, українського населення, а далекосяжні плани радянського комуністичного режиму, що замінив на цих землях польську владу [5.335, с. 134].

Комуністична влада, вкладаючи певні кошти в розвиток освіти, переслідувала низку цілей: розширення мережі шкіл передбачало охоплення дітей навчанням за радянськими програмами й підручниками, що мали виразне ідеологічне спрямування; підготовка й перепідготовка вчителів з місцевих жителів сприяла зростанню чисельності пропагандистів радянського способу життя; створення розгалуженої мережі шкіл для неписьменних давало можливість охопити ідеологічним впливом місцеве населення;

переведення шкіл з польської мови навчання на українську заклало основи для широкого запровадження й поширення в усі сфери життя, у майбутньому, російської мови [5.335, с. 150-156]. Підпорядкування культурних, наукових і освітніх установ ідеологічним завданням влади супроводжувалося залученням місцевої інтелігенції до роботи у нових наукових закладах, філіалах АН УРСР, створених під керівництвом партії спілок письменників, художників, композиторів, архітекторів тощо, сприянням популяризації їхніх творів і праць. Розширилася мережа бібліотек, музеїв, діяли театри, виставки, стаціонарні та пересувні кіноустановки тощо [1.5, Спр. 458].

Заходи радянських функціонерів, щодо розвитку мережі закладів культури, зокрема бібліотек, музеїв, театрів тощо в національних республіках, особливо Україні і Прибалтиці носили суперечливий характер й викликають неоднозначну оцінку дослідників. У цьому контексті вони справедливо зазначають, що більшість наукових установ, бібліотек, музеїв, які десятиліттями діяли в краї пропагували ідеї національно-культурного відродження і були досить потужними та популярними, після встановлення радянської влади були ліквідовані, їх працівники репресовані, а фонди вилучено й знищено з ідеологічних міркувань. Нові установи працювали вже за принципами комуністичної ідеології [2.54, с. 240].

Визначальною рисою духовного життя суспільства в республіках внаслідок підпорядкування національних культур безпосередньому контролю державно-партійних органів стає одноманітність у порівнянні навіть з далеко не демократичним польським і румунським періодом, не кажучи вже про лібералізм ще не забутого в Галичині панування австрійської монархії. Суворі уніфікація думки встановлена радянською владою у прибалтійських республіках і особливо в Західній Україні, справляла на населення гнітюче враження. Національно-культурний розвиток й особливо українізація стали розглядатися як прояв націоналізму, з яким сталінський режим жорстоко боровся.

Однак комплекс заходів насильницького насаджування на приєднаних територіях норм суспільно-політичного, економічного і культурного життя, що були характерними для тоталітарного СРСР реалізувати повністю не вдалося. Впродовж 1939–1940 рр. для поглиблення інтеграції неросійських народів до нової радянської імперії відбувається проведення потужної компанії русифікації й творення єдиної спільноти – «советский народ», режим проводить політику масового терору й депортацій нелояльних народів на простори Російської Федерації.

Масових репресій й депортації зазнало населення західноукраїнських земель де мешкало понад 7 млн. українців, 1 млн. поляків й представники інших народів. Для депортації поляків РНК СРСР 29 грудня 1939 р. прийняла постанову за № 2122-617 сс і затвердила «Положення про спецпоселення і трудове влаштування осадників, виселених із західних областей УРСР і БРСР» [5.172, с. 12-13].

У сучасному розумінні «осадники» – це назва польських колоністів на західноукраїнських і західнобілоруських землях у 20-30-х рр. ХХ ст. Вони отримали від держави кращі земельні наділи й щедрі фінансові субсидії, їм були передані місцеві органи адміністративної влади. У Західній Україні до 1929 р. 77 тис. осадників отримали 600 тис. га землі [5.230, с. 518], а у Західній Білорусії 8,4 тис. осадників – 143 тис. га [5.228, с. 352].

У 1940–1941 рр. із Західної України та Білорусії було виселено більше ніж 300 тис. поляків – осадників, поміщиків, жандармів, служителів церкви, військовослужбовців, чиновників та членів їх родин, а також майже 100 тис. колишніх громадян Польщі, які втікали з території окупованої фашистами. За польськими джерелами на східних землях довоєнної Польщі проживало не більше 8 тис. польських родин осадників. У 1940 р. фактично було депортовано більше 27 тис., тобто у 3-4 рази більше реального їх числа. Звідси випливає, що термін «осадники» трактувався радянським керівництвом досить широко, охоплюючи інші категорії виселеного сільського населення польського походження. У СРСР вони були об'явлені «найлютішими ворогами трудового

народу» і майже стовідсотково з родинами виселені у східні регіони країни.

Названий контингент переміщувався за суворо встановленими правилами. У спеціальній інструкції зазначалося «при виселенні осадників все нерухоме майно, сільгоспінвентар, домашня худоба залишаються на місці і приймаються по акту місцевими управліннями. Загальна вага речей не повинна перевищувати 500 кг на родину» [5.171, с. 34-35].

Причини переселення, як правило були сфабриковані, зокрема звинувачення у розкраданні соціалістичного майна, бандитизмі, згвалтуванні, контрабанді, зберіганні вогнепальної зброї тощо. Переселення проходило у важких умовах. Щоб зібрати необхідні речі давали дві години, а то і менше. Людей заштовхували у товарні вагони, майже роздягнутих. Відомий факт, коли під депортацію потрапила жінка, яка приїхала до знайомих з сусіднього містечка, в спортивному костюмі з лижами і палицями вона потрапила до Сибіру [5.309, с. 32].

Згідно інструкції відправлення осадників до місця поселення проводили ешелонами з 55 товарних вагонів, в тому числі один класний вагон для охорони і один обладнаний ізолятор. У кожному вагоні розміщували 30 осіб дорослих і дітей з їх речами. Для громіздких речей на кожен ешелон відводили 4 товарних вагони. У холодну зиму 1940 р. нетоплені запломбовані вагони з голодними заарештованими дорослими і дітьми тижнями тяглися «диким степом» у 40 градусний мороз. Високою була смертність. З моменту прибуття до спецпоселень так званих спецпоселенців і до 1 липня 1941 р. народилося 4 211 і померло 12 319 осіб [5.216, с. 119; 5.220, с. 50].

Місцеві органи влади, за наказом московського керівництва, особливо не поспішали з підготовкою умов для прибулих спецпоселенців, нерідко їх виганяли з вагонів у степ. Свідченням цього є доповідь НКВС СРСР Л. Берії, направлена у ЦК ВКП(б) та РНК СРСР, в якій зазначалось: «Після доповіді Вам НКВС СРСР у квітні – липні 1940 р. про недоліки трудового використання осадників та біженців, переселених із західних областей УРСР та БРСР, Наркомліс не вжив необхідних заходів щодо організації

повного використання на роботі цих людей і по створенню хоча б елементарних житлових умов. У Надомському районі Архангельської області із 1549 спецпоселенців, яких використовують на роботі, 737 осіб не мають взуття». До місця виробництва нерідко їм потрібно було йти пішки 10-15 км. В усіх спецпоселеннях Алтайського краю бараки до зими не підготовлені: печі не складені, вікна не засклені. Багато з бараків не освітлюються через відсутність газових ламп. Аналогічне становище було і в спецпоселеннях інших областей [5.172, с. 16-17].

Депортовані були розподілені на найтяжчі роботи, а відсутність інструментів (у спецпоселенні Колос на 5 осіб була одна сокира, у Подосиновському районі на 120 працівників лісопильні лише 10 пилок) призводила до того, що депортовані не могли заробити навіть на харчування [5.309, с. 36-37].

Зафіксовані факти антисанітарії в спецпоселеннях призводили до «захворювань екземою, чесоткою, педікульозом, різними наривами», епідемії спалахували у АРСР Комі, Свердловській, Іркутській та інших областях. Окрім того умови життя поселенців ускладнював ще й моральний гніт, дискримінація: спецпоселенцям не видавали на руки паспорти, свідоцтва про народження і смерть, про одруження. Вони не мали права змінювати прізвище і всиновлювати дітей, призиватися до лав армії.

«Очищення міст і сіл від ворожого елемента» проводилось без урахування позицій, поглядів і бажань кожної окремої людини, а шляхом розповсюдження «заходів» на всі категорії підозрюваного кола осіб, включно на членів їх родин, співчуваючих, або навіть просто знайомих без правових і юридичних підстав, з нехтуванням прав людини і громадянина записаних в конституції СРСР. Ці дії в міжнародному праві згодом названо злочином проти людства.

30 липня 1941 р. між радянською владою і емігрантською владою Польщі була підписана угода про становлення дипломатичних відносин і про створення польської армії на території СРСР. До Угоди був доданий протокол такого змісту: «Радянська влада надає амністію всім польським громадянам, які утримуються в ув'язненні на радянській території в якості

військовополонених» [2.85, с. 208]. У відповідності з цим протоколом 12 серпня був прийнятий Указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію всіх польських громадян [2.85, с. 214].

Для виконання цього рішення всім органам НКВС була направлена директива від 19 серпня 1941 р. Звільненням дозволялось проживати на території СРСР за виключенням прикордонних і заборонених зон, місцевостей що знаходились на військовому стані.

Але практика виконання директив мала особливі доповнення і поправки: у спеціальному листі надісланому за підписом Л. Берії Наркомату внутрішніх справ республік і управлінням НКВС. Їм наказувалося звернути особливу увагу на поляків, які були заарештовані на території Західної України і Західної Білорусії після 19 вересня 1939 р. і до 17 вересня 1940 р. Так як вони, звинувачувалися у виступах проти радянської влади. Дещо пізніше заступник Наркома внутрішніх справ СРСР А. Кабулов вказав, що спецпоселенці із поляків, заарештовані й до 17 вересня 1939 р. дезертири і провокатори, злочинці «звільненню з-під спецпоселення не підлягають».

І все ж заходи по звільненню громадян польської національності проводилися. Амністія принесла свободу близько 400 тис. депортованих поляків. Не були амністовані станом на 1 вересня 1942 р., згідно довідок НКВС, 341 в'язень. Іншим радянським і польським громадянам довелося чекати аж до 1956 р. Без суду і слідства і навіть без письмового звинувачення впродовж 1939–1941 рр. із Західної України та Західної Білорусії було депортовано 1,2 млн. переважно українців і поляків. Загалом за роки війни і до смерті Сталіна з українських земель було депортовано понад 1,5 млн. людей [5.260; 5.224, с. 10].

Сталінський режим впродовж Другої світової війни депортував з споконвічних місць проживання представників 61 народу. Сім народів: німці, карачаївці, чеченці, інгуші, балкарці, калмики, кримські татари були депортовані повністю. Серед депортованих німців – 930 тис. осіб, поляків – понад 550 тис. чеченців – 360717, литовців – 320 тис., інгушів – 82518, карачаївців і балкарців –

209514, Калмиків – 91919, кримських татар, болгар, греків і вірменів – 228392, турків-месхетинців, курдів і хемшінов – 94955, латвійців 57600, естонців – 30 тис. та ін [5.248, с. 376; 5.217, с. 8; 5.173, с. 174].

Депортація народів, в тому числі українського й польського нічого крім ворожнечі у відносинах між народами, мук і страждань, жорстоких поневірянь людям не принесла. Наслідками стали руйнування природного і соціального середовища переселених народів, деградація їх неповторних національних культур, а також взаємні образи і претензії. Депортація народів СРСР віддається відгомонам і нині, створюючи все нові й нові складні проблеми у сфері міжнаціональних відносин, що вимагають свого негайного вирішення.

Становище депортованих («спецпереселенців») на нових місцях проживання було важким. Депортація призвела до різкого погіршення їх матеріально-бутового становища, а відповідно зростання смертності серед репресованих народів. Вони були позбавлені будь-яких прав і соціальних пільг, зокрема: користування надбаннями культури свого народу і приймати участь у її розвитку; навчати дітей рідною мовою; займатися господарською й громадською діяльністю, притаманною їх етносам.

Закономірно, що серед депортованих народів були поширені антирадянські і антиросійські настрої, тенденції до повстань і втечі з місць поселення, переходу на нелегальне становище [1.15, Спр. 170, Арк. 43-44]. Влада для запобігання антирадянській діяльності депортованих проводила агентурну й пропагандистську роботу з метою запобігання повстанських виступів, нелегального повернення на рідні землі, відправляла їх у табори, знищувала [1.15, Спр. 183, Арк. 2 зв, 288].

Підсумовуючи ганебну національну політику сталінського режиму щодо української нації, поляків та інших представників етнічних спільнот слід зазначити, що замість того, щоб залучити їх до боротьби з ворогом, він мобілізував для їх депортацій і репресій понад 227 212 військовослужбовців військ НКВС, а також 98 325 співробітників органів держбезпеки і міліції, величезну кількість залізничних ешелонів, автомобілів й інші ресурси, відібравши їх від забезпечення насущних потреб воєнної доби.

4.2. Концептуальні засади національної політики сталінського режиму в роки німецько-радянської війни 1941–1945

Комуністичний режим готуючись до війни з капіталістичним світом, як плацдарму подальшого розгортання «світової соціалістичної революції» одним із провідних напрямків національної політики визначив зміцнення «радянського патріотизму». Поняття «Батьківщина», з приставкою «радянська», було знову введено до державної термінології [4.126]. Сталін у виступі на XVIII з'їзді ВКП (б) 10 березня 1939 р. підкреслив, що рушійними силами в СРСР є «морально-політична єдність радянського суспільства, дружба народів СРСР, «радянський патріотизм» [4.139]. «Радянський патріотизм» трактувався як «відданість соціалістичній батьківщині, братська солідарність радянського народу з трудовими масами, які ще знаходяться під ярмом капіталу, вірність партії більшовиків, відданість радянській владі, відданість Сталіну, ненависть та непримиренність до ворогів народу» [5.182, с. 3].

Влада для реабілітації провідної ролі російського народу в державі у 1936 р. офіційно повернула йому статус «великої і передової нації», присвоєвши титули «старшого брата в сім'ї радянських народів» і «першого серед рівних» [2.93, с. 3]. Позитивно було оцінено фальсифіковану російською історією діяльність таких діячів як А. Невський, К. Мінін, Д. Пожарський, Петро I і роль низки історичних подій в Російській імперії, зокрема, Вітчизняної війни 1812 р. У травні 1941 р. була опублікована праця Й. Сталіна «Про статтю Енгельса «Зовнішня політика російського царизму», в якій тиран критикував «класика марксизму» за його русофобські висловлювання [3.114, с. 42]. У цьому ж році він у бесіді з Генеральним секретарем Комуністичного інтернаціоналу Г. Дімітровим говорив про необхідність «розвивати ідеї поєднання здорового, правильно зрозумілого націоналізму з пролетарським інтернаціоналізмом. Пролетарський інтернаціоналізм повинен спиратися на цей націоналізм» [3.114, с. 42].

Проте комплекс заходів у межах нового курсу до початку війни реалізувати повністю не вдалося. У доповідній записці Головного політичного управління на ім'я секретаря ЦК ВКП(б) А. Жданова, датованій січнем 1941 р., вказувалося на наявність в масах «шкідливого забобону», «начебто в разі війни населення воюючих з нами країн обов'язково і ледь не поголовно повстане проти своєї буржуазії, а на долю Червоної армії залишиться пройтися країнами супротивника тріумфальним маршем і встановити радянську владу» [1.18, Спр. 28, Арк. 2]. Натомість, керівництво країни спостерігало зміну в негативну сторону сприйняття СРСР у світі після «визвольного походу 1939 р. в Польщу», загарбницької радянсько-фінської війни і приєднання країн Прибалтики в 1939–1940 рр. Як сказав полонений під час німецько-радянської війни фінський офіцер, «якби 10 років тому солдати моєї роти повинні були б воювати проти Червоної армії, вони б усі перейшли на вашу сторону», проте після радянсько-фінської війни 1939–1940 рр. їх настрої змінилися діаметрально [5.307, с. 180].

З початком німецько-радянської війни перед керівництвом Радянського Союзу постало завдання згуртування та мобілізації народів, матеріальних та духовних ресурсів країни. Від своєчасного визначення характеру війни, переконливого ідеологічного обґрунтування необхідності відбиття агресії ворога, від інтенсивності агітаційно-пропагандистської та виховної роботи безпосередньо залежав морально-політичний стан діючої армії і населення в тилу.

У перший же день війни відбувся виступ на радіо заступника Голови РНК СРСР В. Молотова, який підкреслив, що радянський народ вступив у «вітчизняну війну», на захист своєї батьківщини. У той же час, в його словах були відчутні ноти «інтернаціоналістичного підходу»: «Ця війна, – заявив він, – нав'язана нам не німецьким народом, не німецькими робітниками, селянами і інтелігенцією, страждання яких ми добре розуміємо, а клікою кровожерливих фашистських зрадників Німеччини» [4.136]. Такий підхід мав місце в ідеологічній політиці сталінського режиму перших тижнів війни, який не позбувся ілюзій, що «робітничий

клас Німеччини ненавидить фашистську авантюру» і намагається висловити свою «солідарність з трудящими СРСР» аж до актів саботажу у військовій промисловості Німеччини [4.128, с. 2]. Провалилися спроби відокремити німців від гітлерівців, які «перетворили німецький народ в рабів» [4.148, с. 3]. Такий підхід знайшов яскраве відображення у листівках, які випускало Головне політичне управління Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) для солдатів Вермахту і армій сателітів у перші тижні війни: «Вас женуть на несправедливу війну. Вас, робітників і селян, одягнених у солдатські шинелі, змушують воювати з робітниками і селянами Радянського Союзу, які захищають своє праве діло»; «Брати румуни! Навіщо вам вмирати за Гітлера і Антонеску! Навіщо вам воювати з країною, де земля, фабрики і заводи належать народу?». У серпні 1941 р. була випущена листівка у вигляді «Відкритого листа німецьким робітникам від робітників СРСР», в якій радянські пропагандисти соромили солдата Вермахту «перед робітниками всього світу» за те, що він пішов з волі Гітлера «на саму злочинну зі всіх злочинних війн, на війну проти соціалістичної країни» і став «контрреволюційним розбійником і ворогом соціалізму» [1.18, Спр. 35, Арк. 10 об., 12, 20-28].

Проте, такі аспекти пропаганди були не більше ніж відлунням застарілої політики і крім того брехливі за змістом. Сталін 22 червня 1941 р. повідомив Генеральному секретареві Комінтерну Г. Димитрову про необхідність дати нові установки комуністичним партіям, об'єднаним в Комінтерні щодо розгортання руху на захист СРСР, не ставити питання про соціалістичну революцію, а наголошувати на тому, що радянський народ веде Вітчизняну війну проти фашистської Німеччини, яка поневолила низку народів, і прагне поневолити й інші народи» [5.376, с. 34]. Комінтерн тим же днем на підставі цих вказівок, дав компартіям настанову «розгорнути широку кампанію на підтримку Радянського Союзу», виходячи «з того факту, що він веде вітчизняну, справедливую війну» [1.20, Спр. 1335, Арк. За-Зв].

Загрозу самому існуванню сталінського режиму створювало не тільки швидке просування німецької армії, але й антирадянські

настрої частини населення національних республік, країв і областей. Гітлерівська пропаганда того, що Вермахт прийшов щоб звільнити народи СРСР від «єврейсько-більшовицького ярма», зустрічала розуміння серед значної частини населення. За спогадами очевидців у початковий період війни частина населення не вірила «кремлівській пропаганді», часто зустрічаючи гітлерівців «з квітами, як визволителів» [5.261, с. 161.]. Для обмеження впливу на народ ворожої пропаганди, радянський уряд прийняв заходи щодо вилучення у населення радіоприймачів [5.177, с. 123.].

Сталінський режим вбачав вихід із ситуації, яка все більше набирала катастрофічний характер, у посиленні національно-патріотичної пропаганди, основні положення якої прозвучали в радіо зверненні Сталіна до радянського народу 3 липня 1941. Слова його промови були незвичайними з самого початку: «Товариші! Громадяни! Брати і сестри!». Тиран уперше звернувся не лише до однопартійців, а й до всіх поневолених комуністичним режимом людей. Він лукаво дав оцінку меті гітлерівців, пояснивши, що вони несуть пряму загрозу «руйнування національної культури і національної державності» народів Радянського Союзу, які більшовики знищували впродовж 1917–1941 років. Сталін зробив особливий наголос на тому, що СРСР веде «вітчизняну визвольну війну проти фашистських поневолювачів» [4.146], що мовби саме представники понад 200 колонізованих націй і народностей захищають свою Вітчизну.

ЦК ВКП (б) у липні 1941 р. поставив завдання роз'яснювати населенню, що «гітлеризм прагне винищити і поневолити наш народ, знищити нашу державу, нашу культуру» [1.17, Спр. 119, Арк. 8]. Партійні та радянські органи на місцях переорієнтували свою ідеологічну роботу на виховання патріотизму і ненависті до ворога. Одним з головних ідеологічних постулатів стало порівняння радянсько-німецької війни з Вітчизняною війною 1812 р., [4.130], а також з фальсифікованим російською історіографією протистоянням німецьким загарбникам дружини О. Невського в XIII в. і Червоної армії 1918 року [4.124, с. 1]. Таким чином, була підкреслена не класова, а національна основа війни.

Комуністичний режим з кінця 1941 р. продовжуючи прославляти роль росіян, вперше звертає увагу на інші народи. Наприклад, у газетній публікації, присвяченій мітингу білоруського народу, білоруси також іменувалися «великим народом» [4.134]. Проте, лише за росіянами безпідставно визнавалася особлива, «священна» роль нації, яка прийняла на себе головний удар ворога і закрила своїми грудьми інші народи [5.220].

Влада, ідеалізуючи місце і роль росіян в історії, у засобах масової інформації постійно підкреслювала «нерозривний зв'язок російської історії і радянського сьогодення» [4.140]. На відродження традицій старої російської армії зверталася увага при створенні 23 червня 1941 Ставки Головного Командування, введення 8 серпня посади Верховного Головнокомандувача збройними силами СРС та у травні 1942 р. – гвардійських звань [1.16, Спр. 1041, Арк. 23, 69]. Для підняття патріотичного духу, актуалізація патріотично значущих сторінок дореволюційної історії царської Росії отримала широке поширення у викладанні історії в школі, роботі вчених-суспільствознавців і діячів мистецтв [4.141, с. 4]. Важливе значення надавалося популяризації історичних знань як засобу патріотичного виховання. У липні 1941 р. Інститут історії АН СРСР підготував до друку низку пропагандистських з фальсифікованим й брехливим змістом брошур про героїчне минуле, боротьбу з іноземними загарбниками, а також про культуру російського народу [5.291, с. 250]. Сталінські премії з літератури були присуджені суб'єктивним і далеким від істини творам О. Толстого «Петро Перший», В. Янчевецкого (В. Яна) «Чингіз-хан» і С. Сергеева-Ценського «Севастопольська страда» [1.18, Спр. 127, Арк. 49].

У якості інструменту пропаганди були використані імена історичних і культурних діячів царської Росії. Серед них були «справжній російський патріот» Петро I, який «пристрасно любив Русь», «полководець-патріот» А. Суворов, А. Пушкін – один із ідеологів російського імперіалізму, який «гаряче й безмежно любив Росію» [4.133]. Проводилося історичне порівняння князя Невського

з Й. Сталіним як керівників держави, «які дали відсіч німецьким загарбникам» [4.149].

Сталін у промовах 6 і 7 листопада 1941 р. на урочистому засіданні Московської Ради й на параді Червоної армії наголосив про національно-патріотичний характер війни: «І ці люди [гітлерівці], позбавлені совісті й честі, люди з мораллю тварин мають нахабство закликати до знищення великої російської нації, нації Плеханова і Леніна, Белінського, Чернишевського, Пушкіна і Толстого, Глінки і Чайковського, Горького і Чехова, Сеченова та Павлова, Рєпіна й Сурікова, Суворова і Кутузова!» [4.145]. Диктатор благословив радянських солдатів такими словами: «Нехай надихає вас у цій війні мужній образ наших великих предків – Александра Невського, Дмитрія Донського, Кузьми Мініна, Дмитрія Пожарського, Александра Суворова, Михайла Кутузова!». Незмінний у минулому комуністичний заклик «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» у його промові не пролунав [4.147]. Натомість тиран не назвав жодного героя, діяча інших націй колонізованих Росією. Характерно, що в подальшому Сталін часто проголошував тост: «Хай живе наша славна Батьківщина, її свобода, її незалежність!», а тільки потім – комуністична партія [4.142].

Радянське керівництво після початку нового наступу гітлерівців у травні 1942 р., який до липня 1942 р. поставив СРСР на межу катастрофи, прийняло нові заходи щодо посилення російського національного чинника. 12 червня 1942 р. начальником Головного політичного управління Червоної армії був призначений А. Щербаков [1.16, Спр.1044, Арк. 49] замість Л. Мехліса, який пішов у відставку через провал дорученої йому оборони Криму [5.332, с. 163]. Причиною відставки могла бути не лише його бездарність, а й протидія гітлерівській пропаганді, яка оперувала фактом, що головний ідеолог Червоної армії був єврей за національністю, нарікаючи радянським воїнам за те, що ними, як і будівництвом так званого комунізму, «керують євреї».

У розпал відступу Червоної армії, 28 липня 1942 р. був виданий відомий за нелюдською жорстокістю наказ Народного комісаріату оборони (НКО) № 227 «Ні кроку назад!», а наступного дня були

засновані ордени Суворова, Кутузова та Невського [1.16, Спр. 1045, Арк. 2]. Ідейно-політичне обґрунтування даного рішення складалося у визнанні того, що «імена цих великих російських воїнів і патріотів являються дорогими радянському народові» [4.127]. Зокрема, Кутузов був названий «великим сином російського народу», а Суворов – «батьком російської армії», одним з «народжених Росією героїв духу» [4.138]. Заходи з посилення російського національного чинника, ігнорування ролі інших націй у війні, здійснені впродовж липня – жовтня 1942 р., заклали основу для розвитку цього напрямку агітаційно-пропагандистської роботи в період корінного перелому у війні.

Комуністичний режим, віддаючи одне з головних місць в пропаганді посиленню «російського етнічного чинника», усвідомлював, що у багатонаціональному СРСР не можна випускати з уваги роботу щодо популяризації ідеї дружби народів і особливо «бойової дружби радянських народів» [4.137, с. 34-36]. Російський фактор при цьому подавався як запорука не лише дружби, а й успіху в боротьбі з ворогом.

Пропаганда «радянського патріотизму» була тісно пов'язана з темою дружби народів – іншої «великої рушійної сили радянського суспільства». «Радянський патріотизм» представлявся комуністичними ідеологами як явище, хоча й нове, народжене жовтневим більшовицьким переворотом 1917 р., проте таким що сягає корінням «у далеке минуле», що виникло на основі «чудового патріотизму російського народу» [4.143] і як наслідок стало, надбанням усіх народів СРСР. Партійне і радянське керівництво постійно підкреслювало, що війна «показала всю дієву міць радянського патріотизму», який «рухає ... робітниками, піднімає колгоспників працювати не покладаючи рук» [4.133, с. 28]. Воно наголошувало, що у війні «радянський патріотизм все яскравіше-розкриває» свої риси у вигляді «глибокої, незнищенної ненависті до ворогів батьківщини» [4.133, с. 29].

На початок війни, не менше 73% населення СРСР склали представники слов'янських народів [5.300, с. 15]. У Червоній армії на початку 1941 р. слов'янське ядро налічувало 84,7% (росіяни,

---

тобто представники всіх націй які входили до РРФСР – 61%, українці – 19,6%, білоруси – 4,1%) [5.390, с. 11]. Тому особливу увагу в ідеологічній роботі комуністичний режим вимушений був приділяти духовним та історичним зв'язкам слов'янських народів, «їх віковій боротьбі з німецькими загарбниками» [4.125, с. 4]. У рамках зміцнення дружби народів піднімалося питання про так званий історичний зв'язок російського народу з іншими народами колонізованими російською імперією і комуністичним режимом.

Одним з найважливіших засобів зміцнення «радянського патріотизму» стало проведення мітингів представників різних національностей, які закликали свої народи битися разом з «великим російським народом проти фашистських окупантів. Метою проведення мітингів було створення таких умов, за яких передбачалось що «бійці всіх національностей СРСР, де б вони не воювали, пам'ятали, що вони захищають свою велику спільну Батьківщину» [4.129]. Ставилося завдання роз'яснити народам, особливо географічно віддаленим від фронту, що вони повинні «докласти всіх зусиль щоб розгромити ворога настільки далекого». У січні - грудні 1942 р. були проведені мітинги представників білоруського народу та радіомітинг громадських діячів Естонії, 1 травня – литовської молоді в якому взяли участь військовослужбовці Червоної армії, партизани, студенти, у липні - молдавської інтелігенції, у серпні і вересні – представників народів Закавказзя і Північного Кавказу, Української РСР і Якутії [1.18, Спр. 138, Арк. 35; 4.122]. Основною темою цих заходів була пропаганда ідеї «разом з великим братнім російським народом розгромити підлого ворога» [4.122]. Мітинги представників слов'янських народів (10-11 серпня 1941 р. і 4-5 квітня 1942 р. [1.14, Спр. 1, Арк. 1-3] та єврейського народу (24 серпня 1941 р. [4.127] і 24 травня 1942 р. [4.127] слугували ідеологічним впливом на представників цих націй, не стільки в СРСР, скільки за кордоном, виступи і звернення їх учасників, прийняті на них, широко використовувалися агітаційно-пропагандистськими органами. Вони публікувалися в пресі, а також, поширювалися на окупованій території.

Одночасно з посиленням пропаганди «дружби народів» у СРСР, по відношенню до німецького народу відбувався зворотний процес. Антинімецькі мотиви, що з'явилися у закритих пропагандистських матеріалах лише восени 1940 р. [5.303, с. 313], з початком війни були багаторазово посилені. ЦК ВКП (б) у липні 1941 р. поставив завдання «виховувати люту ненависть до ворога» [1.17, Спр. 119, Арк. 9]. Натомість, образ ворога був перенесений з «німецьких імперіалістів» на «німців» – «загарбників», «розбійників», «насильників», «грабіжників», «нелюдів» [4.147]. Комуністична влада після співпраці з Німеччиною, зокрема і з гітлерівським режимом впродовж 1922 – червень 1941 років висловлювала впевненість, що досягти цієї мети вдасться лише при зверненні до історії багатовікового протиборства росіян і німців [4.132, с. 84]. Сталін який спільно з Гітлером розв'язав Другу світову війну у промові 6 листопада 1941 р. закликав «випалити всіх німецьких окупантів до єдиного...», а на параді 7 листопада він заявив «Смерть німецьким окупантам!» [4.127]. За наказом політичного управління від 10 грудня у всіх армійських друкованих виданнях і на знаменах військових частин, було замінене гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» на гасло «Смерть німецьким окупантам!» [2.79, с. 91-96].

Народи країн, які воювали на боці Німеччини (фіни, румуни, італійці, угорці та ін.) розглядалися як «другорядні окупанти», також потрапили під репресивні заходи радянської політичної машини.

Ідеологія ненависті по відношенню до німецьких окупантів поширювалася засобами літератури та публіцистики того періоду: «Я закликаю до ненависті!» (А. Толстой), «Убий його! .. / Якщо німця вбив твій брат, / Якщо німця вбив сусід, – / Це брат і сусід твій мстять, / А тобі виправдань немає» (К. Симонов) [5.347, с. 4].

Окремі пропагандистські матеріали вказували на поголовну провину німецького народу [4.123, с. 3]. Максималізм подібного роду був обґрунтований метою перемогти загарбників за всяку ціну, ворог повинен був викликати почуття ненависті, презирства і позбавити почуття жалю і страху в людей СРСР. Натомість,

---

радянському керівництву, щоб не допустити хвилю шовінізму в питанні ставлення до німецької нації доводилося балансувати. Сталін у промовах 23 лютого і 1 травня 1942 р. уточнив, що у Червоній армії «немає і не може бути расової ненависті до інших народів, зокрема й до німецького народу», так як «гітлери приходять і йдуть, а народ німецький, його держава – залишається», що «для німецького народу все ясніше стає, що єдиним виходом з положення є звільнення Німеччини від авантюристичної кліки Гітлера-Геринга». Тиран, ще напередодні війни, впродовж 1939–1941 років захоплювався ними і заключив угоди про ненапад, співпрацю, дружбу та розподіл Європи.

Катастрофічні поразки Червоної армії впродовж 1941–1942 рр. спричинили прийняття радянським керівництвом рішення відновити в Червоній армії національні військові частини. Висновки військового командування й окремих російських істориків, що основна причина створення таких формувань полягала в тому, що до осені 1941 р. у складі призовних контингентів багатьох союзних і автономних республік виявилось чимало людей, які слабо володіли російською мовою або зовсім не знали її, що ускладнювало їх навчання військовій справі, подовжувало терміни підготовки бойових резервів і тому важливо було налагодити роботу з особовим складом рідною мовою [5.245, с. 117]. На нашу думку, такі висновки є сумнівними і безпідставними.

12 серпня 1941 р. уряди СРСР і Польщі підписали угоду про створення на теренах радянської держави польської армії. Президія Верховної Ради СРСР одночасно ухвалила указ «Про надання амністії польським громадянам, яких утримували в місцях позбавлення волі на території СРСР». Радянсько-польська призовна комісія за участі генерала збройних сил Польщі В. Андерса приступила до формування польської армії із 250 тис. полонених, а також депортованих українців та білорусів, що мешкали до вересня 1939 р. на західноукраїнських та західнобілоруських землях. До листопада поточного року армія налічувала 41,5 тис. солдатів і офіцерів, проте бажаючих стати до її лав було в рази більше.

Після розстрілу у 1940 р. за наказом Сталіна понад 15 тис. офіцерів польської армії в радянських концтаборах, уряд Польщі не дав згоду на воєнні дії армії В. Андерса на радянсько-німецькому фронті. Навесні 1942 р. вона була виведена через Іран в Європу для участі у спільних діях союзників СРСР проти Німеччини [5.355, с. 64-65].

З початком вигнання німецьких військ вермахту з території України в середині 1943 р. була створена 1-ша піхотна дивізія імені Т. Костюшки, а згодом ще дві які були удостоєні імен Я. Домбровського і Р. Траугутта, а також полки: танковий Героїв Вестерплатте і винищувальний авіаційний Варшава. У другій половині 1943 р. на основі цих військових частин було сформовано 1-й корпус польських збройних сил, який на початку весни 1944 р. було реорганізовано у Першу армію Війська Польського на чолі з лояльним полковником З. Берлінгом [5.199, с. 146-148]. Прокомуністична польська армія згодом відіграла відведену їй Сталіним політичну роль в подіях періоду Варшавського повстання 1944 р., яке зазнало жахливої поразки через очевидні наміри Кремля зробити Польщу комуністичною. На початку серпня 1944 р. на варшавському напрямку він зупинив наступ Червоної армії [5.277, с. 446-447].

Чимало репресованих українців воювали в польських дивізіях на німецько-радянському фронті. Серед 15 тис. воїнів чехословацької бригади генерала Людвіка Свободи 11 тис. були українцями. Немало етнічних українців входило до особового складу 4-го гвардійського Кубанського козачого кавалерійського корпусу, а також багатьох сибірських, далекосхідних та алтайських дивізій. У багатьох стрілецьких дивізіях трьох Українських фронтів наприкінці 1943–1944 років українці домінували за кількістю особового складу [5.190, с. 343, 346-347].

Сталінський режим загарбавши впродовж 1939–1940 рр. Литву, Латвію, Естонію, країни Прибалтики розпочав формування військових частин з представників їх народів одними із перших. З серпня 1941 р. була сформована 201-я латишська дивізія, 51% воїнів якої склали етнічні латиші. Дивізія вела успішні бойові дії і в жовтні 1942 р. отримала звання «гвардійської». До осені 1944 р., у

зв'язку з втратами на фронті і вичерпанням призовного контингенту з числа латишів, їх відсоток у дивізії знизився до 36,3%. 3 грудня 1941 р. почалося формування 16-ї литовської стрілецької дивізії, 36,3% воїнів якої склали етнічні литовці. До вересня 1942 р. був сформований 8-й естонський стрілецький корпус, який можна назвати найбільш національним з усіх прибалтійських частин. У листопаді естонці становили 88,5% особового складу корпусу, тобто більше, ніж у довоєнній Естонії (88,1% на 1934 р.). Це співвідношення зберігалось з невеликими змінами всю війну. Мова служби була естонська. Воїни інших національностей, які служили в корпусі також володіли нею [5.313, с. 9, 12, 69, 71, 95, 97, 99, 102-105.]. 13 листопада 1941 р. ДКО СРСР прийняв рішення про формування національних військових з'єднань в республіках Середньої Азії, Казахстані, Башкирії, Кабардино-Балкарії, Калмикії і Чечено-Інгушетії [5.245, с. 120]. Загалом за роки війни було створено з представників не слов'янських народів – 2 стрілецькі корпуси, 21 стрілецьку і 20 кавалерійських дивізій, 15 окремих стрілецьких бригад, 4 стрілецьких полки і батальйони, по одному авіаційному полку і ескадрилії, особовий склад яких становив 770 тис. воїнів [5.226, с. 34].

Проте більшість національних військових формувань Червоної армії проіснувало недовго. У 1942 р. були розформовані 15 національних дивізій і 10 національних бригад [5.245, с. 122]. Основною причиною розформування національних частин влада назвала те, що з освоєнням бійцями військової справи і російської мови потреба в таких частинах відпадала. Насправді була більш вагома причина: нелояльність багатьох представників неросійського походження до режиму і скасування їх призову в армію. 19 вересня 1941 р. Закавказький фронт отримав таке розпорядження щодо аджарців, хевсуров, курдів, сванів і мохевців. Наприкінці березня 1942 р. НКО СРСР видав наказ про звільнення в запас усіх чеченців і інгушів та відправку їх за місцем проживання для наступної депортації. 26 липня 1942 р., згідно з постановою ДКО СРСР, було заборонено мобілізувати до лав діючої армії громадян Чечено-Інгуська Автономна Радянська

Соціалістична Республіка (ЧІАРСР), Кабардино-Балкарська Автономна Радянська Соціалістична Республіка (КБАРСР), Дагестанської АРСР. Ймовірно, таке ж рішення було б ухвалене відносно адигейців, карачаївців і черкесів, якби їх національні утворення не були окуповані до серпня 1942 р. Представники цих народів, які вже були на фронті, залишилися в армії до кінця війни, крім представників репресованих народів.

Причина обмеження призову полягала в недовірі до етнічних спільнот через їх «нелояльність» і ненависть до сталінського режиму. Національна політика щодо військової мобілізації народів СРСР у роки війни була досить суперечлива. Звинувачення в «неефективності» і «нелояльності» національних військових підрозділів обмежили внесок багатьох народів СРСР у загальні зусилля оборони країни.

У концептуальних засадах національної політики радянської влади в означений період можна виділити такі напрями: зміцнення «дружби народів» і виховання «радянського патріотизму»; посилення національно-патріотичної пропаганди, як мобілізаційного фактора, акцентування на провідній ролі російського народу зі статусом «великий» і «перший серед рівних», реабілітація та використання в пропаганді героїчних сторінок його історії. Проте, це не говорить про корінну перебудову державної ідеології. Національні почуття були для комуністичної влади СРСР лише своєрідним «меншим злом», яке вдало і цинічно вона використовувала заради досягнення найбільш ефективного згуртування народів на боротьбу з ворогом і свого збереження.

Незабаром після початку війни «дружба народів» пропагувалася лише у межах держави, втративши продекларований інтернаціональний аспект. А національна політика сталінського режиму по відношенню до інших народів проявилася у жорстоких репресіях, депортаціях і фізичному винищенню значної кількості їх представників.

У СРСР – багатонаціональній державі, національна політика завжди відігравала особливу роль. Значущість і наслідки політики найсильніше проявлялися у періоди соціальних потрясінь, серед

яких одним з найбільш трагічних є Друга світова війна 1939–1945 рр. Екстремальна соціально-політична ситуація, якою була воєнна доба, зробила існуючі в суспільстві національні питання першочерговими, а також створила в національних відносинах низку нових невирішених проблем.

Трагічні результати сталінської національної політики і її послідовників, вселили у свідомість багатьох сучасних українців сумнів у потребі інтегруватись до багатонаціональних спільнот, навіть до більш демократичних і заможніших.

4.3. Поразка Варшавського повстання 1944 р. як прояв антипольської політики сталінського режиму

Боротьба народів за незалежність і самовизначення часто супроводжується подіями або й цілими сторінками історії, про які наступні покоління намагаються забути, замовчати, стримано інтерпретувати. Проте без трагічних сторінок, помилок й поразок в історії народів неможливо уявити собі становлення нації – це є своєрідною ціною за державотворення та її майбутнє. Варшавське повстання 1944 р. є однією з тих надзвичайно трагічних сторінок в історії Польщі, які стали важким «тягарем» процесу польського націєтворення. Але без готовності боротися за свободу за будь-яких умов і жертвувати кращими синами і доньками народу в ім'я майбутнього нації, національної гідності і звитяги не було б успішної сьогоднішньої Польщі. В умовах загострення боротьби українського народу за незалежність і суверенітет проблема Варшавського повстання 1944 р. в контексті його воєнно-політичних передумов, причин та наслідків набуває особливої актуальності.

1 серпня 1944 р. о 17.00 (в годину «W») розпочалася військова операція польських національних збройних формувань по опануванню Варшави, яка була однією з частин операції «Буря». Операція передбачала повстання на окремих польських територіях,

---

з яких відступатиме німецька армія, взяття їх під контроль і легалізацію структур еміграційного уряду С. Миколайчика безпосередньо перед приходом радянських військ. Стратегічною ціллю операції «Буря» було взяття під контроль силами Армії Крайової (АК) довоєнних територій Польщі і, опираючись на факт їх контролю, підтвердження статусу уряду в еміграції та Армія Крайова як повноправних суб'єктів міжнародних відносин, що у перспективі післявоєнного мирного врегулювання мало сприяти поверненню земель, якими міжвоєнна Польща володіла до 1 вересня 1939 р. [2.79, с. 452-455]

За планом повстання у Варшаві Армія Крайова повинна була напередодні вступу у польську столицю радянських військ оволодіти нею впродовж 4-5 днів і встановити політичну владу польського еміграційного уряду. Повстання у Варшаві мало розвиватися за сценарієм, реалізованим спочатку навесні 1944 р. на Волині, а згодом, в липні цього ж року – у Вільнюсі, Львові та деяких менших містах Галичини [5.292].

Важливо зазначити, що після того, як ці міста займали радянські війська, вояків АК роззброювали [2.79, с. 466, 468-470] і чимало з них опинилось в концтаборах СРСР. Лише під Вільно в липні 1944 р. було роззброєно, за різними даними, від 6 до 9 тис. аківців. Загалом близько 50 тис. польських військовослужбовців АК, які брали участь в операції «Буря», склали зброю і були вивезені в радянські табори [5.380, с. 98]. Таку ціну вони заплатили за згоду скласти зброю на ультиматуми командування радянських військ роззброїтися або вступити до промосковського Війська Польського (ВП). Огульні звинувачення аківців у співпраці з німцями, і як наслідок – репресії, невизнання сталінським режимом уряду в еміграції, пропагандистські кліше і таврування членів уряду, воїнів АК і дезінформація населення – все це негативно вплинуло на ставлення до тоталітарного режиму СРСР уряду С. Миколайчика в еміграції, командирів, бійців АК та політичних сил, які підтримували їх. Все це спричинило розробку ними планів уникнення комуністичного ярма, методами політичної й навіть шляхом збройної боротьби проти радянських військ і

промосковської «п'ятої колони» [2.79, с. 455-458, 460-463, 465-468]. Зрозуміло, що Сталін та його оточення були добре обізнані про настрої і задуми своїх політичних опонентів.

Для подальшого об'єктивного дослідження Варшавського повстання 1944 р., причин його настільки катастрофічної й трагічної поразки, слід приділити окрему увагу аналізу передумов цієї історичної події. Після висадки союзників у Нормандії на початку червня 1944 р. Червона армія (ЧА) отримала можливість для широкомасштабного наступу в Білорусії, що завершився розгромом групи армій «Центр» і виходом до території Польщі. Впродовж бойових дій на території Польщі 21 липня 1944 р. у Москві представники лівих польських партій у складі промосковської Крайової Ради Народової, на протипагу визнаному західними союзниками й діючому з 1939 р. у Лондоні уряду Польщі у вигнанні, якому підпорядковувалась більша частина антинімецького спротиву, включаючи АК, утворили другий польський осередок влади – Польський комітет національного визволення (ПКНВ). ПКНВ проголосив себе тимчасовим урядом Польщі і був визнаний Радянським Союзом, який зобов'язався передати йому владу на звільнених польських територіях [5.199, с. 154; 5.275]. СРСР розірвав відносини з урядом в еміграції 25 квітня 1943 р. як відповідь на реакцію польського уряду щодо заяви німецької окупаційної влади про розстріли сталінським режимом польських офіцерів восени 1940 р. поблизу Смоленська [5.451, с. 139]. Таким чином, Польща влітку 1944 р. не лише у форматі геополітичних реалій, вірогідних негласних домовленостей між лідерами Великої Британії, США та СРСР, а й фактично стала частиною оперативної сфери дій радянських військ та сфери політичного впливу і відповідальності СРСР.

Польща була стратегічно важливою як з військово-політичної, так і з ідеологічної точки зору, зокрема, вагомим плацдармом для втілення ідеї світової пролетарської революції, звільнення Варшави відкривало Червоній армії шлях до центральної Європи, Східної Пруссії й Берліна. Незважаючи на те, що у радянській науковій літературі часто оперують політично вмотивованими фразами на

кшталт таких, що Варшава не розглядалася в якості орієнтира для дій радянського війська, аналіз планів його командування свідчить про протилежне. Значною мірою, через необхідність створити передумови для «звільнення» Польщі та її столиці, звісно, не виключаючи й Східної Пруссії та Прибалтики, на центральній ділянці радянсько-німецького фронту і було сплановано та проведено силами 4-х фронтів операцію «Багратіон», здійснення якої вважалося ключовим завданням Червоної армії на літо 1944 р. [5.388, с. 286]

Слід зазначити, що у складі 1-го Прибалтійського, 1, 2, і 3-го Білоруських фронтів було 27 армій, що включали 166 стрілкових дивізій, 12 танкових і механізованих корпусів, та 21 бригаду. Група армій «Центр» ворога, разом зі з'єднаннями сусідніх груп армій, могла протиставити 63 дивізії та 3 піхотні бригади, розвинуту мережу залізничних і шосейних доріг. Загалом, співвідношення сил і засобів сторін до початку операції коливалося від 2:1 в особовому складі, 3,8:1 в гарматах і мінометах, 3,9:1 в бойових літаках, до 5,8:1 в танках і САУ на користь радянських військ [5.229, с. 42-47].

Після розгрому групи армій «Центр» брестсько-люблінська операція 1-го Білоруського фронту передбачала вихід після звільнення Бреста (28 липня) і Любліна (24 липня) широким фронтом до Вісли, захоплення плацдармів з півдня і півночі від Варшави і в Празі – передмісті польської столиці [5.229, с. 55-56, 88]. Директива Ставки Верховного Головнокомандування командуючому військами 1-го Білоруського фронту від 27 липня про наступ на варшавському напрямку передбачала після оволодіння районом Брест і Седльце правим крилом фронту розвивати наступ в загальному напрямку на Варшаву з завданням не пізніше 5-8 серпня оволодіти Прагою [2.79, с. 201]. Саме для захоплення Варшави і мали створюватися плацдарми по центру у її передмісті Прага та на південному і північному напрямках.

29 липня було захоплено південні плацдарми на Віслі південніше Пулав, протягом 28 липня – початку серпня – в районі Магнушев. У цьому районі була надзвичайна перевага у повітрі радянської авіації: впродовж 18-31 липня силами лише однієї 6-ї повітряної армії було

виконано 12 тис. літако-вильотів. Німецька авіація після значних втрат в середині серпня припинила активні дії в цьому районі, де діяла також й 16-а повітряна армія [5.229, с. 60]. Станом на 31 липня 47-а армія і 2-а танкова армія, за підтримки 11-го танкового та 2-го кавалерійського корпусів, захопили Седльце, розташоване за 80 км південніше від Варшави. Тим часом, 2-а танкова армія, звільнивши протягом 30 липня сусідні Отвоцк, Воломін і Радзімін, вийшла до варшавського передмістя Прага вздовж Вісли, перебуваючи від столиці на відстані не більше 10 км. Слід додати до них і діючі на варшавській ділянці фронту 70-у, 28-у, 65-у і 48-у армії, а також 1-у армію Війська Польського (ВП), що з 27 липня розташовувалася між пулавським і мангушевським плацдармами [5.229, с. 60-62; 5.299, с. 88-89].

Таким чином, аналіз воєнних передумов Варшавського повстання, з врахуванням задіяних з'єднань Червоної армії і очевидної переваги її у силах і засобах, після розгрому групи армій «Центр», наштотує на висновок, що станом на початок серпня збройні сили СРСР були цілком здатні у короткостроковій перспективі звільнити Варшаву від німецьких військ. Натомість, їм було наказано розширяти і укріплювати плацдарми південніше Варшави й готуватися до наступу. На початку серпня на варшавському напрямку воєнна обстановка почала характеризуватися стабілізацією фронту, відбиттям нечисленних, хоч в окремих ділянках і доволі масованих, контрударів німецьких військ, підтягуванням підрозділів забезпечення тощо. Артилерія в ніч на 1 серпня замовкла, авіація також припинила діяльність. З ночі «на лінії фронту і у повітрі» за свідченнями високопоставлених очевидців АК і емігрантського уряду запанувала страшна, дивна і не пояснювана нічим тиша [3.122, с. 85].

Пояснює призупинення наступу радянських військ на початку серпня Директива Ставки Верховного Головнокомандування заступнику Верховного Головнокомандуючого, командуючим військами 1-м і 2-м Білоруським, 1-м Українським фронтів від 29 липня про покладення «на заступника Верховного Головнокомандуючого Маршала Радянського Союзу Жукова не лише координування, але й керівництва операціями, що

проводяться військами 1-го Українського фронту, 1-го Білоруського фронту і 2-го Білоруського фронту» [2.79, с. 202]. Результат Директиви не забарився і на Донесення командуючого 2-ю танковою армією командуючому військами 1-го Білоруського фронту про наявність Варшавського укріпленого району та рішенні наступати на передмістя Варшави Прагу від 30 липня 1944 р., К. Рокосовським, який цього ж дня наказував 4-м арміям форсувати Віслу [2.79, с. 202-203], було накладено резолюцію від 30.07.1944 р., що вимагала від командарму 2-ї танкової армії «діяти по обстановці штурма укріпрайонів й довготривалих оборонних споруд уникати...» [2.79, с. 204]. Хоча 2-а танкова армія в цей період, зокрема, станом на 4-е серпня – вже після боїв протягом 1-3 серпня, без врахування 50 танків, 24 гармат і 61 міномета 3-го танкового корпусу, мала лише танків 344 одиниці [2.79, с. 213-214].

У цьому контексті заслуговує особливої критики польський промосковський дослідник Р. Назаревич, який надмірно тенденційно, завуальовуючи дійсні причини зупинки наступу радянських військ на Варшаву напередодні повстання, описує танкові бої 3-го танкового корпусу 2-ї танкової армії з трьома німецькими танковими дивізіями, забуваючи про інші військові з'єднання 2-ї танкової армії, уникає глибокого аналізу дій інших радянських армій на варшавському напрямку [5.299, с. 89, 101]. Подібну заангажовану і необ'єктивну позицію демонструють й переважна більшість сучасних російських істориків і деякі українські історики, що в дусі радянських ідеологем ігнорують реальні не лише військові, а й політичні передумови зупинення наступу Червоної армії на варшавському напрямку на початку серпня 1944 р., аналізуючи за встановленим радянською історичною наукою шаблоном дії 2-ї танкової армії та інших армій на підступах до Варшави, виривають окремі події з загального контексту, не враховують оперативної обстановки у польській столиці напередодні повстання, ігнорують очевидні політичні мотиви.

Натомість, ще наприкінці липня німецькі війська, під тиском Червоної армії, що лише наближалася до Вісли, почали спішно

покидати межі міста, розпочалась гарячкова евакуація складів, владних структур, родин із Варшави [5.197, с. 800; 2.22, с. 4]. Непослідовність і квапливість дій німців у польській столиці була обумовлена стрімким наступом радянських військ і невизначеністю дій німецького командування, яке не одразу опанувало ситуацію після спроби антигітлерівського перевороту і замаху на А. Гітлера 20 липня 1944 р.

Населення Варшави бачило поспішну евакуацію німців і чуло гуркіт канонади з боку лівого берега Вісли. Сприймавши евакуаційні заходи ворога як завершення німецької окупації в столиці, містяни бойкотували накази окупаційної влади виходу 100 тис. осіб до робіт з будови укріплень довкола міста. Відсутність німецьких репресій за непослух було трактовано мешканцями як вияв слабкості гітлерівців і підтвердження очікувань [5.292]. Здавалосьь, що найближчим часом німці залишать Варшаву і невдовзі здадуть Берлін або капітулюють.

Невдовзі ситуація змінилася кардинальним чином. Німецьке командування оговталось після стрімких наступальних дій Червоної армії і Гітлер вирішив утримати польську столицю як стратегічно важливий укріплений вузол запланованого фронту по лінії річок Вісла й Нарев, за всяку ціну. Скориставшись раптовим призупиненням радянського наступу, німецьке командування зосередило у Варшаві авіацію, артилерію, танки й живу силу. Варшав'яни стали свідками прибуття додаткових ворожих частин. Оборона ворога зміцнила позиції на підступах до міста. Отже, замість оперативного простору між радянсько-німецьким фронтом, на який розраховували розробники плану повстання, польська столиця була оточена посиленням угрупованням німецьких військ.

Натомість, повстання після поширення серед підрозділів Армії Крайової наказу її головнокомандувача генерала Т. Коморовського (позивний «Бур») було невідворотнім. Рішення про початок повстання 1 серпня о 17-ій годині, з сумнівами і ваганнями, під впливом просування радянських військ в бік Варшави та евакуації зі столиці німців було ухвалене 31 липня після 17-ї години і впродовж декількох годин наказ про початок повстання було доведено до

аківців Варшави [2.79, с. 236]. Зважаючи на присутність радянських розвідників у столиці Польщі можна впевнено говорити, що Сталін і командування Червоної армії знали про попередні плани керівництва Армії Крайової щодо повстання у столиці, і що ще до настання ночі були поінформовані щодо наказу про початок повстання. Можливо й до 21-ї години 31 серпня, до зустрічі Наркома Іноземних справ В. Молотова з прем'єр-міністром уряду в еміграції С. Миколайчиком, який, повідомивши радянському Наркому про те, що «...Польський уряд обмірковував план генерального повстання у Варшаві й хотів би просити Радянський уряд про бомбардування аеродромів біля Варшави» [2.79, с. 205-206], свідомо чи несвідомо, але підтвердив очевидно наявну у Кремля інформацію. Призупинення наступу радянських військ дивним чином збігається в часі, з врахуванням необхідного часу на ухвалення рішення на рівні Ставки і поінформування уповноважених осіб з радянського військового керівництва, з ухваленим головнокомандувачем АК рішенням про початок повстання у Варшаві. Відмінити наказ у зв'язку зі зміною ситуації і зупиненням радянського наступу в ніч з 31 липня на 1 серпня було неможливо через особливість підпільної організації та структури АК.

Повстання проти окупантів розпочалося після кількогодинної мобілізації за різними оцінками від 25 до 40 тис. бійців Варшавської округи Армії Крайової та містян. З повсталих лише кожен десятий мав зброю, гвинтівку, автомат чи бодай пістолет, приблизно така сама кількість мала який-небудь бойовий досвід [5.421, с. 142-144; 5.199, с. 155].

Протистояли їм добре озброєні німецькі війська, що мали артилерію, авіацію, танки, вдосталь боєприпасів. Регулярні формування вермахту мали підтримку з боку Познанської військової жандармерії, підрозділів дивізії СС "Herman Goering", панцерної дивізії СС "Viking", трьох батальйонів голодних радянських військовополонених з Азербайджану й Туркменістану, "антипартизанської бригади" Оскара Дирлевангера, що складалася лише зі злочинців, яким відклали виконання вироку, і сумнозвісної есесівської бригади РОНА (Русская освободительная народная

армія) [5.197, с. 801]. Загалом кількість гітлерівців, задіяних у придушенні повстання у Варшаві протягом серпня-вересня 1944 р., досягла чисельності корпусу і становила біля 40 тис. військових [5.192, с. 155; 5.299, с. 91]. 9 серпня їх об'єднали в окремий корпус під командою обергрупенфюрера СС фон дем Баха. Дієвими, за руйнівною і смертельною дією засобами боротьби проти повсталих, були: начинені вибухівкою машини, що вибухали за радіосигналом, керовані через дистанційні пристрої спеціальні танкетки "Голіаф", що вибухали під укріпленнями чи барикадами; надважкий танк *Sturmtiger*, вагою 70 тон, з 380 мм. гарматою і 345 кг. стрільної ваги та гігантська гармата (мортира) *Karl* калібром 600 мм і стрільною вагою 1500 кг [5.292].

Незважаючи на несприятливі обставини у перші дні серпня повстанці опанували більшість районів Варшави, зокрема, в сукупності щонайменше третину території міста, включно з правобережним районом Прага, який щоправда було захоплено німцями 3 серпня через невелику кількість учасників повстання [5.292, с. 100; 5.275]. Повстанці взяли під контроль й частину району Чернякув, що давало їм безперешкодний підхід до берега Вісли та оперативні можливості для її форсування з східного берега. Єдиним районом, повністю звільненим від ворога, було Старе Місто. Натомість, звільнені частини районів через німецьку стратегію розчленування осередків повстання і обмеження їх взаємодії, опинилися в оточенні. Повстання відразу переродилося в фактично незалежні ділянки опору. Зв'язок між окремими ділянками опору довелося налагоджувати через «канали» – так у повсякденні називали каналізаційні ходи, 5-6 серпня підземні переходи з'єднали повстанців Мокотова і Середмістя. З 10 серпня почалося організоване риття переходів до каналів та організація повноцінної мережі «підземного сполучення» [5.236].

Населення Варшави з ентузіазмом підтримало повсталих, надихаючи на продовження збройної боротьби. Місто замайоріло національними прапорами, мешканці активно будували барикади, повсюдно читалася преса, лунало радіо. До бійців Армії Крайової приєдналися інші, хоч й нечисленні у столиці, збройні

формування – від комуністичної Армії Людової (АЛ) кількістю 270 бійців до крайньо націоналістичних Національних Збройних Сил (NSZ) 700 бійців відповідно [5.199, с. 155]. Про нечисленність представників інших воєнних організацій на тлі переважної більшості серед повсталих бійців Армії Крайової згадує у спогадах очевидець повстання Л. Биковський [2.22, с. 7].

Натомість нестача озброєння й боєприпасів обмежували можливості повстанців, які зводилися до героїчної оборони окремих ділянок Варшави. Атаки їх на великі військові об'єкти, обидва аеродроми, чотири мости через Віслу, адміністративні будівлі, штаби, військові казарми СС та поліції виявилися провальними і призвели до втрати протягом першого дня близько 2 тис. бійців і більш ніж половини зброї, у той час як німецькі частини втратили в 4 рази менше людей [5.299, с. 92]. Повстанцям вдалося захопити лише Головну пошту та електростанцію. Командування Армії Крайової у ніч проти 2 серпня трактувало перебіг першого дня повстання як крах своїх планів і навіть розглядало можливість припинення бойових дій. Частина підрозділів повстанців, усвідомивши складність і програшність ситуації, навіть покинула місто і перейшла в довколишні ліси [5.292]. Проте в окремих районах повсталим вдалося утримувати ініціативу, оскільки німецьке командування не встигло ще підтягти до столиці додаткову техніку та гармати.

Командування Армії Крайової у Варшаві зверталося за допомогою у питанні постачання зброї, боєприпасів, амуніції, провізії тощо як до польського уряду в Лондоні, так і до радянського командування. 8 серпня командувач округом Варшава АК А. Хрусцель («Нурт») звертався за допомогою до К. Рокосовського. За день до цього радянський офіцер – колишній військовополонений капітан Калугін також повідомляв радянському командуванню про потреби АК і місця бомбардувань з повітря у Варшаві, де зосереджено німецькі війська [2.79, с. 469-470]. Уповноважені особи британського уряду і військової місії в СРСР, посольства Великої Британії декілька разів передавали в Кремль інформацію про потреби повсталих та їх прохання [2.79,

---

с. 210-211, 220-223, 227-228, 231, 246-247]. Голова польського уряду в еміграції С. Миколайчик особисто просив Сталіна 3 серпня під час прийому про допомогу повсталим і, зокрема, про «постачання зброї на пункти, які вони контролюють» [2.108, с. 553-559]. Окрім цього, посольство США зверталось з проханням дозволити американським ВПС використовувати радянські аеродроми для посадки під час виконання операцій з надання допомоги повсталим [2.79, с. 228-229]. Проте Кремль і радянське командування, як видно з документів, на початковому етапі повстання ігнорувало такі звернення, бачачи лише Червону армію визволительською Варшави з далекоглядними політичними наслідками, прикриваючись ідеологічними кліше про авантюру у Варшаві [2.79, с. 231-232, 237, 247-249].

Натомість, німці, хоч і залишили повстанцям значну частину міста, сконцентрували свої сили в ключових, зручних для оборони й для розгортання наступальних операцій об'єктах і районах. Підтягнувши підкріплення, вони почали поступово вибивати повстанців із захоплених ними теренів. Одна за одною захоплювались вулиця за вулицею, польську столицю та її жителів обертали в попіл. Характер операцій нацисти спершу продемонстрували на головній вулиці передмістя Воля, де після відступу Армії Крайової під невпинним вогнем вони стратили 8 тис. жителів міста. Захопивши 11 серпня передмістя Охота, німці вбили 40 тис. осіб. Звичними були підпал лікарень з медперсоналом й пацієнтами, масові розстріли, використання захопленого цивільного населення як прикриття для танків і як захист німецької піхоти [5.197, с. 802]. 13 серпня було здано ще одну ділянку міста – Ставки. Уцілілі оборонці Волі, Охоти та Ставків перебралися у райони Середмістя та Повісля.

Старе Місто на той час уже було повністю оточене і його захисники зіткнулися з постійними акцентованими атаками одночасно з різних боків. Наступи супроводжувалися артилерійським обстрілом та бомбардуванням. Повсталі кілька разів безуспішно намагалися прорватися до лісів Кампіносу та до Середмістя [5.236]. 2 вересня Армія Крайова вийшла зі Старого Міста, близько 40 тис.

жителів якого загинуло через бойові дії, бомбардування і масові розстріли. 1,5 тис. осіб з тих, хто лишився живим, несучи на ношах 500 поранених, пролізли крізь єдиний люк у міську каналізаційну систему і, пройшовши 6 кілометрів по пояс у нечистотах, вирвалися на свободу. 6 вересня впало Повісля по лінії вулиці Новий Свят, що дозволило гітлерівцям почати реалізацію плану з відсічення повстанців від Вісли, щоби перервати можливі контакти з радянськими військами. Ворог спрямував всі сили на ліквідацію останніх осередків повстання у Чернякуві, Жолібожі, Мокотуві та Середмісті, які невдовзі під тиском значно переважаючих сил противника були ліквідовані: 23 вересня впав Чернякув, 26 вересня – Мокотув, 30 вересня – Жолібож [5.197, с. 802].

Сталін лише на етапі очевидної кризи повстання і початку ліквідації його осередків поблизу Вісли, тобто через понад п'ять з половиною тижнів, віддав наказ радянським військам відновити 9 вересня 1944 р. бойові дії на Варшавському напрямі. У наступі на варшавське передмістя Прагу брала участь і 1-а армія Війська Польського під командуванням генерала Берлінга.

Відмова радянського керівництва своєчасно розпочати звільнення Варшави й допомоги повстанцям, надати радянські аеродроми для посадки літаків західних союзників, що мали забезпечити перемогу над окупантом вирішила комуністичне майбутнє польського народу. Спланований сталінським режимом запізнений наступ радянських і польських військ на Варшаву мав за мету не лише звільнення саме Червоною армією польської столиці від німецьких військ, а й усунення політичної конкуренції шляхом знищення Армії Крайової та її прибічників, а в майбутньому залишення Польщі в ареалі соціалістичного табору. Можна погодитися з польською дослідницею Г. Дильонговою, що «Сталін використав свою вирішальну перевагу для знищення керівників АК, повстанців і самого міста, що мало великі традиції конспірації та боротьби за незалежність... Він це робив руками німців, унеможлививши допомогу союзників повсталій столиці та стримавши наступ Червоної армії на всьому польському фронті...»

[5.199, с. 154]. Подібне твердження висловлюють і очевидці тих страшних подій [2.22, с. 5].

Активізація Червоної армії впродовж 10-14 вересня силами 1-го Білоруського фронту під командуванням маршала К. Рокосовського припала на період вже невідвортної поразки повстання. За планом радянського командування, що вдалося реалізувати силами 47-ї і 70-ї армій та 1-ї армії Війська Польського під командуванням генерала З. Берлінга, перекинутої з магнушевського плацдарму, в результаті концентричного наступу було ліквідовано німецький плацдарм і опановано варшавське передмістя Прага [5.299, с. 165-168]. Ідеологеми на кшталт таких, що звільнення передмістя в цей період розглядалося радянським командуванням як операція місцевого значення, є очевидними. З точки зору військової науки, з врахуванням стратегічних завдань радянських військ на цей період, реалізація операції не лише дозволяла створити додатковий плацдарм під Варшавою з можливістю більш дієвого залучення артилерії у перспективі боїв за її звільнення, але й мала далекоглядні політичні наслідки. Саме політичними факторами були продиктовані рішення про направлення підрозділів Війська Польського спочатку на магнушевський плацдарм, а згодом залучення його ж на опанування Праги на лівобережжі Вісли і до захоплення плацдарму на варшавському правому березі Вісли в районі Чернякува на противагу майже розбитій в цей час Армії Крайовій у Варшаві [2.79, 216, 218-219, 221-222, 246, 249-251].

Але форсування Військом Польським 16 вересня Вісли було вже несвоєчасним, надто запізним і невдалим через локалізацію німцями осередків повстання і витіснення повсталих з територій поблизу західного берега Вісли та значне укріплення німецької оборони на цьому напрямку. Додатковими факторами, що призвели до зриву операції з форсування Вісли та захоплення польської столиці, були слабка реалізація плану операції, відсутність досвіду і недостатня кількість задіяних сил та засобів Війська Польського у звільненні Варшави, відсутність своєчасної і належної підтримки підрозділами Червоної армії, що були задіяні головним чином на південному та північному плацдармах. За оцінками самих

представників керівного складу збройних сил СРСР чотири-п'ять дивізій могли забезпечити перемогу повстання й звільнити польську столицю. Але підрозділи Війська Польського, що не пробілися до повсталих, без посилення радянськими військами, важким озброєнням, за умов фактичної бездіяльності їх авіації та артилерії, 22 вересня, ще до падіння Чернякува, Мокотува та Жолібожа, були переправлені на східний берег Вісли [2.79, с. 271-275, 290-293]. Таким чином, трагічна доля Варшавського повстання, як і власне Варшави, була спланована і передбачена заздалегідь стіланським режимом.

Ввечері 2 жовтня генерал Т. Бур-Коморовський підписав акт капітуляції [2.79, с. 451]. Бійцям Армії Крайової дали статус комбатантів і вони потрапили до рук вермахту як військовополонені. За 63 дні повстання АК втратила близько 10 тис. убитими, 6 тис. зниклими без вісті і 15 тис. пораненими; ще 17 тис., включаючи 6 генералів і більше 900 офіцерів, протягом першої декади жовтня здались у полон. Німці, включаючи російські підрозділи, втратили убитими 1570 осіб, 7 тис. зниклими без вісті і 9 тис. пораненими; більшість із 2 тис. німецьких полонених були звільнені за умовами капітуляції. Кількість жертв цивільного населення періоду Варшавського повстання, за різними оцінками, сягнула 150-225 тис. осіб. За час міських боїв у столиці було зруйновано чверть будівель. Ще 35% їх зруйнували спеціальні бригади СС, відповідно до наказу Гітлера «стерти Варшаву з лиця землі», після капітуляції повстанців. Місто залишилося без мешканців: біля 550 тис. їх загнали до транзитного табору в Прушкуві, 150 тис. відправили на примусові роботи до Німеччини і до сумнозвісних концтаборів Маутгаузен, Аушвіц і Равенсбрюк. На 17 січня 1945 р., коли до Варшави – квітучої до війни столиці Польщі з населенням майже 1 млн. 300 тис., увійшли радянські війська, у ній не зруйнованими або непоправно непошкодженими залишилось не більше 10% будинків і проживало біля 20 тис. осіб [5.197, с. 802; 5.348, с. 159; 5.275; 5.292; 5.235].

ВИСНОВКИ

Формування російської імперської етнічної політики щодо українського і польського народів, окреслення її головних засад, відбулося впродовж XVIII – початку XX ст. Її складовими були загарбання земель, нівелювання аж до заперечення національно-культурного розвитку колонізованих народів, нищення будь-яких проявів сепаратистського та автономістського руху, русифікація, а в перспективі національної ідентичності.

Процес вирішення національного питання більшовицьким урядом Росії в зруйнованій царській імперії викликав конфлікт з новим комуністичним правлінням національних держав, а згодом і союзних республік, які прагнули паралельно з будівництвом соціалізму національного самовизначення. Натомість, російський комуністичний режим помилково, догматично й цілеспрямовано керувавсь у національній політиці переліком шаблонних ідей і настанов Маркса та Леніна, що спричинило опір окремих представників влади і народів національних республік.

Диктатура комуністичної партії СРСР, втілена силовими органами, забезпечувала «зміцнення єдності» багатонаціональної держави, що трималась на масовому терорі й репресіях, організації голодоморів, зокрема щодо української нації.

Введення до наукового обігу нових документів і матеріалів управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б), Головного управління боротьби з бандитизмом і Відділу спецпоселень НКВС СРСР, Ради у справах РПЦ та інших дозволили ширше розкрити загальний зміст і характер національної політики комуністичного режиму й проаналізувати її окремі аспекти.

Встановлено, що усталені в радянській історіографії політико-ідеологічні тези про «непорушну дружбу народів СРСР», єдину і спільну для них «соціалістичну батьківщину», «радянський патріотизм», «морально-політичну єдність радянського народу у

роки війни» не відповідали реаліям міжетнічних стосунків. Аналіз широкого кола джерел і наукової літератури засвідчує, що суспільство в Радянському Союзі за соціальним й політичним змістом було неоднорідним, розколотим, а міжнаціональні відносини були складними, суперечливими, конфліктними й нерідко провокувалися самою владою.

Комуністичний режим СРСР продовжив втілення національної політики за основними принципами, напрямками, формами і засобами започаткованими московськими царями і Російською імперією щодо загарбаних народів, зокрема українців та поляків. У критичний початковий період його становлення ключовими елементами національної політики були політика коренізації та створення національних районів як важливих тактичних заходів зміцнення влади більшовиків та ідеологічних взірців успіхів «нового ладу».

На початку 1930-х років, на тлі невиконання планів так званого соціалістичного будівництва й загострення зовнішньополітичного становища, наростання загрози війни, в національній політиці зміцнілого тоталітарного режиму Сталіна засобами масового терору, репресій і голодоморів відбувся «великий перелом», що позначився на зміні статусу росіян на великодержавний (державотворчий, а насправді імперський) етнос й запозиченні імперської, антиетнонаціональної основи етнічної політики Російської імперії. Після Голодомору-геноциду українського народу 1932–1933 рр. національна політика комуністичного режиму щодо українців і поляків набуває репресивного, карального, явного антинародного змісту й характеру. Сталінський режим напередодні й після захоплення у вересні 1939 р. Західної України розпочав новий виток масових репресій та депортацій українців, поляків та представників інших народів Української РСР, вбачаючи у них пряму загрозу існуванню радянської імперії.

Напередодні і в роки Другої світової війни під впливом зовнішньополітичних чинників й у процесі підготовки більшовицьким урядом майбутнього «експорту соціалістичної революції», а також зокрема після нападу Німеччини на Радянський Союз і загрози існуванню радянської імперії, її національна

політика стосовно українців і поляків зазнає корінних змін, що корелюється з подібною практикою в Росії періоду царату. Після вступу СРСР у Другу світову війну, участь в розподілі й ліквідації Польщі, загарбанні Прибалтійських держав і приєднанні західних українських та білоруських земель, їх радянзації комуністичний режим посилює масові репресії, депортації і примусове переселеннями нелояльних до комуністичної влади українців, поляків та окремих корінних народів із своїх земель. Такі засоби «вирішення» національного питання в радянській імперії припинилися лише після смерті тирана Сталіна.

Національна політика СРСР була спрямована лише на культивування національних цінностей задля їхнього синтезу з комуністичними світоглядними пріоритетами та боротьби з етнічним націоналізмом навіть на рівні культурної самобутності. Перспективи національного розвитку народів зводилися комуністичною ідеологією, теорією і практикою до асиміляції етносів на так званому етапі переходу до комунізму в країні та у всесвітньому масштабі.

Аналізуючи національну політику російського комуністичного режиму щодо української нації, слід зазначити, що вона носила найбільш жорстокий нелюдський зміст і характер. Наслідком її були масовий терор і організація трьох Голодоморів, зокрема 1932-33 років, який став найбільшою трагедією України, за всю історію і визнаний геноцидом української нації.

Окрім очевидних людських втрат та величезного морального удару голод завдав непоправної шкоди українському національному життю. Він практично знищив старе українське село з його багатими народними традиціями: працелюбність, любов до землі й рідного краю, релігійність, шана й повага старших тощо. Замість нього з'явилося колгоспне село з мешканцями, які вже ніколи не повставали проти радянської влади. Колективізація приглушила почуття індивідуалізму, яке було основним для ідентичності українського селянина. Голодомор імпантував у свідомість наступних поколінь селянства соціальний страх – страх голоду і смерті, політичну апатію і пасивність. Голодом

призупинили українізацію міст південно-східних країв України, після них поповнення міського населення відбувалося переважно за рахунок організованої владою імміграції населення з Росії.

Масовий терор і голодомори перервали й до них складні процеси тяглості поколінь у розвитку української національної еліти. Виморення цвіту нації, носіїв культури, духовенства й селян – носіїв національного коду, історичні шанси на становлення українських еліт стали мінімальними. До поголовного винищення українців голодом, знищення культури, мови, релігії додалося заселення України неукраїнцями, тривалий процес асиміляції та інтернаціоналізму. Саме на ґрунті, щедро засіяному жертвами Голодомору-геноциду, ретельно культивувалася «уніфікація», про яку наголошував славний українець Є. Сверстюк.

Зважаючи на все вище викладене можна зробити висновок, що голодомори, зокрема й геноцид 1932–1933 рр., це свідомі акції комуністичного режиму СРСР проти українського народу. Дослідження всіх аспектів цієї глобальної трагедії є тематикою подальших праць з даної проблеми.

Національна політика комуністичної влади СРСР впродовж 1920 – першої пол. 1940 років мала декларативний характер, постійне цілеспрямоване маніпулювання національно-патріотичними почуттями, що призвело до загострення стосунків між народами, сепаратистських настроїв і національно-визвольної боротьби, яка з особливим розмахом розгорілася в Україні й країнах Прибалтики.

Її жахливим наслідком були масові репресії і депортації народів за етнічними, політичними, соціальними і релігійними ознаками, що необхідно кваліфікувати як національний терор та геноцид. Комуністичний режим цими злочинами порушив міжнародні й конституційні права народів, основоположне право етнічних спільнот на державотворення й національно-культурний розвиток, деформував їх національну і політичну свідомість, завдав непоправних руйнувань економіці як виселених народів так і СРСР, перервав усталені господарські та культурні зв'язки між ними.

Масові депортації й переселення, терор і репресії разом з русифікацією в національній політиці радянської влади виявилися

найбільш ефективними заходами асиміляції етносів, нищення їх ідентичності й намаганням створити нову історичну спільноту – радянський народ. Перебування депортованих тривалий час у чужому етнічному, цивілізаційному й конфесійному середовищі справило негативний вплив на їх спосіб життя, побут, освітній і культурний рівень, призвело до втрати рідної мови і спричинило зникнення окремих етносів у багатонаціональній радянській імперії. Варварська політика сталінського режиму створила передумови для тривалих кривавих міжнаціональних конфліктів на пострадянському просторі.

Підсумовуючи, слід наголосити, що національна політика радянського комуністичного режиму щодо українського та польського народів у зазначений період, її інтерпретація офіційною історіографією і пропагандою залишили у їх свідомості трагічний слід, зокрема й у вигляді стереотипних уявлень. Вона, як і політика Російської імперії, спровокувала спочатку конфлікти поляків і українців, зокрема в період Другої світової війни, а шляхом пропаганди й конкретних дій поглиблювала суперечливі стосунки між ними шляхом спотвореного уявлень про сусіда. Однак наголосимо, що історична компонента цих уявлень, пов'язана переважно з далеким минулим, часто слугувала вагомим аргументом для імперських інтерпретацій в інтересах Росії, а згодом Радянського Союзу, яким було вигідно підтримувати напружені стосунки між двома сусідніми народами.

Нинішня ситуація в Україні і Польщі створює сприятливий ґрунт для розвитку дружньої та плідної співпраці, подолання старих упереджень. Для українців перспектива такого подолання є в площині позбавлення синдромів «меншовартості», «москвофільства» і «східнослов'янської єдності», усвідомлення себе рівноправним європейським народом. Полякам ще доведеться остаточно розпрощатися з комплексом «малих кресів» та «історичної Польщі». Зрештою, подібні проблеми не є винятково українськими чи польськими. Такі ж проблеми переживали чи переживають також інші народи Європи. Однак це не перешкоджає їм жити у спільному демократичному європейському домі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Архівні джерела

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) м. Київ

Ф. 1 Верховна Рада України, мм. Харків, Київ.

- 1.1. Оп. 1. Постанови ЦВК Рад України та Народного секретаріату УРСР про призначення народних секретарів, делегування повноважних представників до складу мирної делегації РРФСР для участі в мирних переговорах з Німеччиною в Бресті та з інших питань роботи уряду. Протоколи засідань ЦВК Рад України. Чернетки протоколів I Всеукраїнського з'їзду Рад. Посвідчення, мандати, списки делегатів з'їзду. 1918 р. Протоколи засідання Всеукраїнського з'їзду селянських депутатів 20-22 січня, матеріали до нього та анкети делегатів. Записи розмов по прямому провуду членів ЦВК РРФСР з посольством УРСР та листування з ним про повернення на Україну евакуйованих цінностей і відновлення органів Радянської влади на Україні. 1919 р. Декрети та постанови РНК УРСР, ВУЦВК, Всеукрревкому про створення та організацію роботи народних комісаріатів продовольства, земельних справ, охорони здоров'я, соцзабезпечення, пропаганди та ін.; мобілізацію до лав Червоної Армії Закон Всеукрревкому про землю, прийнятий II Всеукраїнським з'їздом Рад у квітні 1918 р. Протоколи та стенограми засідань ВУЦВК. Доповідна записка центральних та районних комісій з розподілу надзвичайного оподаткування. Інструкція, відозви та мандати комісії 50-ти Всеукраїнського з'їзду волосних виконкомів про проведення агітмасової роботи по волостях України . Положення про відділ пропаганди та агітації при ВУЦВК. Мандати посвідчення і автобіографічні анкети членів ВУЦВК. 1920 р. Секретаріат Президії Підвідділ приватної амністії. Внутрішнє управління справами. Загальна канцелярія. Стіл особового складу. Інформаційно-інструкторський відділ управління будинками Рад, Господарський відділ, фінансовий відділ. Бухгалтерія. – Спр. 468.
- 1.2. Оп. 20. Інформаційно-статистичний відділ Секретаріату Президії Верховної Ради УРСР (1939–1959). Відділ з питань роботи Рад та органів місцевого самоврядування (з 04.07.1959 р.). – Спр. 604; Спр. 1317; Спр. 1346; Спр. 1508; Спр. 1772; Спр. 2006; Спр. 2118.

Ф. 5. Народний комісаріат внутрішніх справ Української СРР, м. Київ.

1.3. Оп. 1. 1919 Канцелярія. Відділ місцевого врядування. Статистичний відділ. Комунальний відділ. 1919–1920 Фінансовий відділ 1920 Головне управління громадських робіт і повинностей. 1920–1923 Управління справами. Адміністративно-організаційне управління. Головне управління комунального господарства. 1921 Головне управління суспільно-примусових робіт. 1923–1924 Копії наказів і постанов окрвиконкомів про орендну плату. Анкети про склад земельного фонду. 1921–1923 Колегія. 1922 Центральний виправно-трудоий відділ. Відділ комнезамів. Трійка допомоги голодуючим. Відділ нацменшостей. 1922–1923 Фінансово-кошторисний відділ. Інформаційно-інспекторська частина МІКССТ (міжвідомча комісія у справах спілок і товариств). 1923 Головна інспекція місць позбавлення волі.). – Спр. 137; Спр. 2236.

Ф. 166. Міністерство освіти і науки України, м. Київ.

1.4. Оп. 2. 1921–1922 Секретаріат колегії. 1921 Стіл особистого складу; Інформаційне бюро. 1921–1922 Головне управління політичної освіти (Головполітосвіта). 1921 Загальний відділ. 1922 Секретаріат; відділ пропаганди. 1921 Підвідділ агітпунктів; художній сектор. 1921–1922 Головне управління професійної освіти. 1921 Управління справами. 1922 Загальний відділ. 1921–1922 Організаційно-інструкторський відділ. 1921 Відділ підготовки працівників освіти. 1921–1922 Відділ профтехнічної освіти. 1922 Відділ профосвіти робітничої молоді. 1921–1922 Відділ індустріальної освіти. Відділ соціально-економічної освіти. Відділ художньої освіти. Відділ сільськогосподарської освіти. 1922 Відділ медичної освіти. 1921–1922 Науковий комітет. 1922 Статистичний стіл. Методологічний комітет. 1921–1922 Головний комітет соціального виховання. Загальний відділ. 1921 Інструкторський відділ. 1922 Організаційно-інструкторський відділ. 1921–1922 Науково-педагогічний відділ. Відділ дитячих установ. Відділ соціально-правової охорони дитинства. Відділ охорони дефективного дитинства. 1922 Відділ допомоги дітям. 1921 Відділ статистики. 1922 Статистичний стіл. 1921 Відділ національних меншостей. Центральне управління постачання (ЦУП): Управління справами, відділ заготівель та розподілу, виробничий відділ, паливний відділ. 1922 Центральне управління в справах друку. Комітет в студентських справах. Комісія в справах неповнолітніх. Рада національних меншостей. Фінансово-економічне управління: секретаріат, кошторисно-фінансовий відділ, бюджетна частина. 1921 Стіл особового складу. – Спр. 133.

1.5. Оп. 11. 1933–1934, 1936, 1939–1941 Секретаріат колегії. 1933–1934 Організаційно-інструкторський відділ. Сектор перевірки

виконання. Плановий сектор. Сектор масової комосвіти. Сектор мистецтв. Сектор соціального виховання. Шкільне управління: науково-методичний сектор, сектор статистики, фінансовий сектор, сектор кадрів. 1934 Сектор обліку та статистики. 1936–1941 Управління музеями. 1938, 1940–1941 Управління вищою школою. 1939 Відділ атестації вчителів. 1941 Фінансово-економічне управління – Спр. 458.

Ф. 413. Центральна комісія національних меншин при Всеукраїнському Центральному Виконавчому Комітеті (ЦК НМ), м. Харків.

1.6. Оп. 1. Декрети, постанови, протоколи засідань ВУЦВК, РНК УРСР, УЕН про роботу серед національних меншостей. Протоколи засідань ЦК, окружних бюро національних меншостей і райвиконкомів. Положення про ЦК національних меншостей (1925 р.) Обіжники ЦК про правильне проведення національної політики на місцях, перехід на 3-х ступеневу систему управління, перевибори до рад та ін. Питань Плани роботи ЦК і окрбюро національних меншостей та звіти про їх виконання. Документи про роботу губвиконкомів серед національних меншостей. Листування з ЦК КП(Б)У, РНК УРСР, наркоматами фінансів, юстиції, охорони здоров'я, земельних справ та ін. про розділ коштів серед сільськогосподарських колективів, переселення малоземельних на вільні території, організацію національних сільських рад, адміністративно-територіальний поділ національних районів, видання законодавчих актів і періодичної літератури на національних мовах, забезпечення землею, з питань охорони здоров'я національних меншостей та ін. Статистичні відомості, таблиці про кількість національних рад в губерніях України, шкіл та культурно-освітніх установ, політичний, економічний і культурний стан національних районів УРС. – Спр. 6; Спр. 99; Спр. 253; Спр. 368; Спр. 468.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України) м. Київ

Ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України 1917–1991 рр.

1.7. Оп. 1. Матеріали з'їздів, конференцій і пленумів ЦК Компартії України (1917–1971). – Спр. 290; Спр. 604; Спр. 627.

1.8. Оп. 7. Особливий сектор. Протоколи засідань Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У (1919–1938) – Оп. 10; Оп. 16; Спр. 40; Спр. 49.

Державний архів Львівської області (ДАЛО) м. Львів

- Ф. Р-6. Львовский городской Совет депутатов трудящихся и его исполнительный комитет, г. Львов, Львовской области.
- 1.9. Оп. 1 Дела постоянного хранения за 1939–1941 г.г. – Спр. 1; Спр. 61; Спр. 63; Спр. 216; Спр. 482; Спр. 620.
- Ф. Р-300. – Временное управление города Львова.
- 1.10. Опис 1 – Дела постоянного хранения за сентябрь–декабрь 1939 года. – Спр. 11; Спр. 12; Спр. 13; Спр. 14; Спр. 15; Спр. 16; Спр. 17.

Центральний державний історичний архів України (ЦДА), м. Львів

- Ф. 344 т. – «Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО) м. Львів».
- 1.11. Оп. 1 Звіт про внутрішнє становище українського населення.– Спр. 56; Спр. 78.
- 1.12. Оп. 1 т. Статті та повідомлення Барана Степана, Великановича Дмитра та ін. авторів про політичне і соціально-економічне становище українського населення під час панування буржуазної Польщі, вміщені в газеті «Національна політика». – Спр. 79.

Державний архів Російської федерації (ДАРФ) м. Москва

- Ф. 6646. Всеславянский антифашистский комитет.
- 1.13. Оп. 1. Дела Славянского комитета СССР. 1941–1962. – Спр. 1. Протоколы заседания Пленума Всеславянского комитета СССР; Спр. 28. Отчет о работе Всеславянского комитета на период с 1 января 1943 г. по 1 января 1944 г.
- 1.14. Оп. 4. Дела постоянного хранения Всеславянского Комитета, Общеславянского Комитета и Славянского Комитета СССР, сформированные из документов личного фонда А. С. Гундорова (Ф. Р-9564), председателя Славянского Комитета СССР, за 1939–1972 гг. – Спр. 1. Историческая справка по Всеславянскому комитету и Славянскому комитету СССР, [отчет] о работе Всеславянского комитета после II-го Всеславянского митинга за период с 15 апреля по 1 июля 1942 г. Воззвание Всеславянского комитета ко всему цивилизованному человечеству по вопросу об истреблении гитлеровцами славянских народов. Машинопись.
- Ф. 6822. (Совет по делам эвакуации при СНК СССР).
- 1.15. Оп. 1. Дела постоянного хранения за 1941 год, Спр. 12. О пунктах разгрузки бездокументных грузов из прифронтовой полосы. Папка 2. – Спр. 170. Об эвакуации предприятий Наркомвооружения. Папка 4; Спр. 183. Об эвакуации предприятий Наркомбоеприпасов. Папка 3.

**Російський Державний архів
соціально – політичної історії (РДАСПІ) м. Москва.**

- Ф.17. (Центральный Комитет КПСС (ЦК КПСС) (1898, 1903–1991).
1.16. Оп. 3. ЦК РКП(б), ВКП(б). Протоколы заседаний Политбюро – Спр. 1041, Спр. 1044; Спр. 1045.
1.17. Оп. 121. ЦК КПСС. Техсекретариат Оргбюро ЦК ВКП(б) – Спр. 119;
1.18. Оп. 125. ЦК КПСС. Управление пропаганды и агитации ЦК ВКП(б) – Спр. 28; Спр. 35.
1.19. Оп. 127. ЦК КПСС. Управление кадров ЦК ВКП(б). – Спр. 138.
Ф. 495. Исполнительный комитет Коминтерна (ИККИ) (1919–1943).
1.20. Оп. 18. Документы Секретариата ИККИ. – Спр. 1335.

**2. Опубліковані архівні документи
і матеріали та статистична література**

- 2.21 Архивы Кремля. Политбюро и церковь. 1922–1925 гг. [Текст]: в 2. кн. / подгот. Н. Н. Покровский, С. Г. Петров. – Новосибирск, 1997. Кн.2. – 648 с.
2.22 Биковський Л. Польське повстання у Варшаві 1944 р.: Спомини. – Лондон, 1963. – 47 с.
2.23 Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог: События в Польше глазами польских, советских, американских, английских, западногерманских и французских журналистов. – Тбилиси, 1990. – 640 с.
2.24 В тылу врага. Листовки партийных организаций и партизан периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / [Ин-т истории АН СССР и др. ; Вступ. ст. Е. Д. Ореховой ; под ред. С. М. Кляцкина ; сост. : В. Н. Евстигнеев, С. М. Кляцкин, Т. И. Коржепевская и др.]. – М., 1962. – 344 с.
2.25 Важнейшие законы и постановления Советского государства за время Великой Отечественной Войны / Управление Уполномоченного Совнаркома СССР по делам репатриации советских граждан. – М., 1946. – 116 с.
2.26 Відновлення Української держави в 1941 році. Нові док. і мат. [Текст] / ред. З. Нагірняк ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2001. – 198 с.
2.27 Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б), ВКП(б), ВЧК-ОГПУ-НКВД о культурной политике. 1917–1953 гг. [Текст] / ред. А. Н. Яковлев ; сост.: А. Артизов, О. Наумов. – М., 1999. – 872 с.

-
-
- 2.28 Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по республикам СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=4 (дата звернення 30.10.2019) – Назва з екрана.
- 2.29 Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги: сб. док. и мат. / сост. В. Б. Жиромская, Ю. А. Поляков. – М., 2007. – 318 с.
- 2.30 Всесоюзная перепись населения 1959 года. Национальный состав населения по республикам СССР [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_59.php?reg=2 (дата звернення 30.10.2019) – Назва з екрана.
- 2.31 Героическое прошлое русского народа. /Сокращенные и переработанные стенограммы лекций, прочитанных на сборе фронтовых агитаторов. – М., 1943. – 160 с.
- 2.32 Государственный антисемитизм в СССР: От начала до кульминации, 1938–1953 / сост.: Г. В. Костырченко; Междунар. фонд “Демократия” [Россия XX век: Документы / под ред. А. Н. Яковлева]. – М., 2005. – 592 с.
- 2.33 Гриневич Л. В. Історія ОУН, УПА на тлі політичної боротьби в сучасній Україні / Л. В. Гриневич // Протистояння. Звернення, заяви, листи громадських організацій, політичних партій, громадян України до Комісії з вивчення діяльності ОУН–УПА. 1996–1998 рр. – К., 1999. – 405 с.
- 2.34 Депортация народов Крыма: Документы, факты, комментарии / предисл., сост., заключение, коммент.: Н. Ф. Бугай. – М., 2002. – 240 с.
- 2.35 Депортация народов СССР: 1930-е – 1950-е годы. Ч. 1. / сост. О. Л. Милова. М., 1992. – С. 346.
- 2.36 Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. [Текст]: док., мат., спогади : у 3 т. [упоряд. тому Ю. Сливка та ін.] / НАН України, Ін-т українознава ім. І.Крип'якевича. – Л., 1996.
- 2.37 Етнонаціональна історія України в док. і мат. / відп. ред. Сохань П. С. – Вип. 1. – К., 1997. – 167 с.
- 2.38 Забытый геноцид: «Волынская резня» 1943–1944 годов: Сборник документов и исследований / составитель А. Р. Дюков. – М., 2008. – 144 с.
- 2.39 Законодавство про релігійні культу. [Текст] – К., 1973. – 264 с.
- 2.40 Збірник законів Української Радянської Соціалістичної Республіки і Указів Президії Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки: 1938–1973. – Т. 2. [Текст]. – К., 1974. – 432 с.
- 2.41 З'їзди Рад Союзу РСР, союзних і автономних радянських соціалістичних республік // Сб. док. Т. VI. – М., 1964. – С. 464-465.

-
-
- 2.42 Йосиф Сталин – Лаврентию Бериі: «Их надо депортировать». Документы, факты, коменарии. / ред. Н. Ф. Бугай. – М., 1992. – 286 с.
- 2.43 История сталинского ГУЛАГа: В 6 т. Т. 1: Массовые репрессии в СССР [док. и мат.] / отв. ред. Н. Верт, С. В. Мироненко ; отв. сост. И. А. Зюзина. – М., 2004. – 624 с.
- 2.44 Історія Русів. / пер. І. Драча; вступ ст. В. Шевчука. – К., 1991. – 318 с.
- 2.45 Ільющин І. І. ОУН–УПА і українське питання в роки Другої світової війни (в світлі польських документів). [Текст] / І. І. Ільющин ; відп. ред. С. В. Кульчицький; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. – К.: 2000. – 197 с.
- 2.46 Катинь. Пленники необъявленной войны. Документы и материалы / под ред. Р. Г. Пихои, А. Хейштора ; сост : Н. С. Лебедева, Н. А. Петросова, Б. Вошинский, В. Матерский. – М., 1999. – 608 с.
- 2.47 Коммунистическая партия и советское правительство о религии и церкви : сб. док. / ред. І. Пантин. – М., 1959. – 214 с.
- 2.48 Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). [Текст]: Т. 7. 1938–1945. / В надзаг.: Ін-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., доп. и испр.–М., 1985. – 574 с.
- 2.49 Конституция (Осн. Закон) Союза Сов. Соц. Республик. [Текст]. – М., 1937. – 283 с.
- 2.50 Король В. Ю. Історія України: Документи. Матеріали. / уклад. В. Ю. Король. – М., 2002. – 448 с.
- 2.51 КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898–1986). [Текст]: Т. 7. 1938–1945. / В надзаг.: Ін-т марксизма–ленинизма при ЦК КПСС. – 9-е изд., доп. и испр. – М., 1985. – 574 с.
- 2.52 КПСС о Вооруженных Силах Советского Союза [Текст]: документы 1917–1968. – М., 1969. – 471 с.
- 2.53 Культурне будівництво в Українській РСР. Найважливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр. : зб. док. в 2 т. – Том 1. (1917 – червень 1941 рр.). – К., 1960. – 883 с.
- 2.54 Культурне життя в Україні. Західні землі [Текст]: док. і мат. У 3 т. Т. 1. 1939–1953 / упоряд. Т. Галайчак [та ін.]. / НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича. – К., 1995. – 749 с.
- 2.55 Ленин В. И. До питання про національності або про «автономізацію» // ПЗТ. – Т. 45. – К., 1974. – С. 339-345.
- 2.56 Ленин В. И. Итоги дискуссии о самоопределении // ПСС. – Т. 30. – М., 1963. – С. 17-58.
- 2.57 Ленин В. И. О праве наций на самоопределение. // ПСС. – Т. 25. [ред. М. Я. Панкратова.]. – М., 1968. – С. 255-320.

-
-
- 2.58 Ленін В. І. Про ставлення робітничої партії до релігії / В. І. Ленін // Повне зібрання творів : [пер. з 5-го рос. вид.]. – Т. 17 (березень 1908 р. – червень 1909 р.). – К., 1971. – С. 389-399.
- 2.59 Літопис Української Повстанської Армії: док. і мат. [Текст]. Т. 1-11. – 3-е. вип. видання. – Торонто, 1989. – 255 с.
- 2.60 Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Издание 2. Том 4. – М., 1955. – 638 с.
- 2.61 Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Издание 2. Том 42. – М., 1974. – 570 с.
- 2.62 Мартирологія українських церков. У 4-х томах. – Т. 2. Українська католицька церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України / упорядкували і зредагували О. Зінкевич і священник Т. Р. Лончина. – Торонто, Балтимор, 1985. – 839 с.
- 2.63 Мірчук М. Українська Повстанська Армія 1942 – 1952 : док. і мат. [Текст] / М. Мірчук. – Л., 1991. – 446 с.
- 2.64 Москва военная, 1941–1945: Мемуары и архивные док. / редакц. совет: В. А. Золотарев, А. С. Киселев, А. А. Краюшкин и др.; сост. К. И. Буков и др. – М., 1995. – 744 с.
- 2.65 Наказ народа: письма народов СССР к бойцам-фронтовикам / ред. А. С. Мельман. – М., 1943. – 182 с.
- 2.66 Національні відносини в Україні у ХХ ст. : [зб. док. і мат.]. / упор. М. Панчук [та ін.]. – К., 1994. – 560 с.
- 2.67 Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: док. і мат.: довідник : у 2 ч. / ред. В. Ф. Панібудьласка ; упоряд. І. О. Кресіна. – К., 1997. – Ч. 1. – 583 с.; Ч. 2. – 704 с.
- 2.68 Національні процеси в Україні: історія і сучасність: [док. і мат.]: [довідник]. В 2 т. Т. 2. – К., 1997. – 704 с.
- 2.69 Національний процес в Україні: Історія і сучасність. Док. і матеріали / за ред. В. Ф. Панібудьласки. – К., 1997. – Ч. 2. – 704 с.
- 2.70 Национальная политика ВКП(б) в цифрах. – М., 1930. – 290 с.
- 2.71 Неотвратимое возмездие: По материалам судебных процессов над изменниками Родины, фашистскими палачами и агентами империалистических разведок / сост. М. Е. Карышев ; под ред.: С. Максимова. – М., 1984. – 286 с.
- 2.72 Неправедный суд. Последний сталинский расстрел: Стенограмма судебного процесса над членами Еврейского Антифашистского Комитета / отв. ред. В. П. Наумов. – М., 1994. – 398 с.
- 2.73 О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства. – М., 1977. – 176 с.
- 2.74 Польша та Україна у тридцятих–сорокових роках ХХ століття [Текст]: Невідомі документи з архівів спец. служб. Т. 2. Переселення поляків та українців 1944–1946 р. / Центральний

-
-
- архів Міністерства внутрішніх справ і Республіки Польщі, Державний архів служби України; уклад. З. Гайовнічек, ред. М. Вінярчик-Коссаковська. – Варшава; К., 2000. – 1008 с.
- 2.75 Постанова апеляційного суду м. Києва у кримінальній справі за фактом вчинення геноциду в Україні в 1932–1933 роках [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://khp.org/index.php?id=1265039604> (дата звернення 30.10.2019) – Назва з екрана.
- 2.76 Розплата: Документі матеріали судового процесу над групою бандитів ОУН. / уряд. Л. Верета, В. Чудовський. – Вид. друге, доп. – Львів, 1970. – 168 с.
- 2.77 Русская Православная Церковь в советское время (1917–1991) [Текст]: материалы и документы по истории отношений между государством и церковью: в 2 кн. Кн. 1 / сост. Г. Штриккер. – М., 1995. – 399 с.
- 2.78 Русская Православная Церковь и Великая Отечественная война: Сб. церковных док. / Под ред.. Николая, Митрополита Киевского и Галицкого. – М., 1943. – 100 с.
- 2.79 Русский архив: Великая Отечественная. Том 14 (3–1): СССР и Польша: 1941–1945. К истории военного союза: Документы и материалы. – М., 1994. – 492 с.
- 2.80 Сборник сообщений Чрезвычайной государственной комиссии о злодеяниях немецко– фашистских захватчиков. – М., 1946. – 460 с.
- 2.81 Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. – К., 2016. – 320 с.
- 2.82 Сергійчук В. І. Депортація українців до Казахстану. – Вишгород, 2017. – 288 с.
- 2.83 Сергійчук В. І. До питання про причини українсько–польського конфлікту в роки Другої світової війни // Українсько–польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково–практичної конференції (21–22 листопада 1996 р.) / Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника. – Івано Франківськ, 1997. – С. 27–34.
- 2.84 Сергійчук В. ОУН–УПА в роки війни. Нові док. і мат. / В. Сергійчук. – К., 1996. – 496 с.
- 2.85 Сергійчук В. Поляки на Волині у роки Другої світової війни [Текст]: документи з українських архівів і польські публікації / В. Сергійчук; КНУ ім. Тараса Шевченка, Центр українознавства. – К., 2003. – 576 с.
- 2.86 Сергійчук В. І. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько–українського конфлікту в роки Другої світової війни / Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Центр українознавства. – К., 2003. – С. 71–85.

-
-
- 2.87 Сергійчук В. І. Трагедія українців Польщі / В. І. Сергійчук. – Тернопіль, 1997 – 438 с.
- 2.88 Сергійчук В. Українська соборність: Відродження українства у 1917–1920 роках. – К., 1999. – 412 с.
- 2.89 Сергійчук В. Українські збройні формування на терені Польщі / В. Сергійчук // Акція «Вісла» на тлі стосунків польсько–українських у ХХ столітті. – Щецін, 1994. – 113-118 с.
- 2.90 Скрытая правда войны: 1941 год: Неизвестные документы : Сб. / сост. П. Н. Кнышевский [и др.]. – М., 1992. – 380 с.
- 2.91 Сталин И.В Национальный вопрос и ленинизм. Ответ товарищам Мешкову, Ковальчуку и другим. / И.Сталин. // Сочинения. – М., 1949. – Т. 11. – С. 333-355.
- 2.92 Сталин И. В. Марксизм и национальный вопрос / И. Сталин. // Сочинения. – М., 1946. – Т. 2. – М., 1946. – С. 290-367.
- 2.93 Сталин И. В. О статье Энгельса «Внешняя политика русского царизма» // Большевик. – 1941. – № 9. – С. 3-5.
- 2.94 Так это было. Национальные репрессии в СССР. 1919–1952 годы. [Художественно– документальный сборник]. В 3 т. / ред. С. У. Аличева. – М., 1993. – 1025 с.
- 2.95 Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1: 1939–1943 / под ред. А. Н. Артизова. – М., 2012. – 878 с.; Т. 2: 1944–1945 / под ред. А. Н. Артизова. – М., 2012. – 1167 с.
- 2.96 Україна в Другій світовій війні у документах [Текст]: зб. німецьких архівних матеріалів. В 4 т. Т. 3. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943) / сост. В. Косик. / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського. – Львів, 1999. – 382 с.
- 2.97 Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914). Збірник документів і матеріалів / відп. ред. Г. Боряк; упоряд. Г. Боряк та ін.; НАН України, Ін-т історії України; Укрдержархів, ЦДІАК України. – К., 2013. – 806 с.
- 2.98 Українська політична еміграція 1919–1945 : док. і мат. – К., 2008. – 928 с.
- 2.99 Українська суспільно-політична думка в 20 ст. Док. і мат. У 3 т. Т. 1. / упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Л., 1983. – 510 с.
- 2.100 Фадеев А. А. Собрание сочинений. В 7 т. Т. 5 / А. А. Фадеев. – М., 1961.
- 2.101 Франко І. Я. Зібрання творів у 50-и томах. – К., 1985 р., т. 46, ч. 1, С. 28-41. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.i->

-
-
- franko.name/uk/History/ZhyttjaIvanaFedorovycha/Uprising1830.html (дата звернення 24.10.2019). – Назва з екрана.
- 2.102 Церква і церковна єдність [Текст]: док. і мат. У 2 т. Т. 1. 1899–1944. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність: Збірник. / упоряд. А. Кравчук, О. Гайова ; ред. кол. Й. Андріішин; Постуляція Митрополита Андрея Шептицького, Центральний держ. історичний архів України, Львів. – Л., 1995. – 522 с.
- 2.103 Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20–30-х роках ХХ ст. [Текст] : архівні док. та мат. / упоряд. С. І. Жиліук. – Рівне, 2003. – 152 с.
- 2.104 Шатов М. Материалы и документы ОДНР в годы Второй Мировой Войны / М. Шатов – Нью-Йорк, 1961. – 208 с.
- 2.105 Internetowy System Aktow Prawnych. Dz.U. 1921 nr 28 poz. 161. Umowa o preliminaryjnym pokoju i rozejmie między Rzeczpospolitą Polską z jednej a Rosyjską Federacyjną Socjalistyczną Republiką Rad i Ukrainą Socjalistyczną Republiką Rad z drugiej strony, podpisana w Rydze dnia 12 października 1920 roku. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19210280161> (дата звернення 30.10.2017). – Назва з екрана.
- 2.106 Internetowy System Aktow Prawnych. Dz.U. 1934 nr 58 poz. 506. Konwencja między Rzeczpospolitą Polską a Związkiem Socjalistycznych Republik Rad o spłal materiałów drzewnych na rzekach granicznych, wraz z protokołem końcowym, podpisana w Warszawie. Режим доступу: <http://prawo.sejm.gov.pl/isap.nsf/DocDetails.xsp?id=WDU19470350167> (дата звернення 30.10.2017) – Назва з екрана.
- 2.107 Wojna po wojnie: antysowieckie podziemie w Europie Śródkowo–Wschodniej w latach 1944–1953 / Grzegorz Motyka, Rafał Wnuk, Tomasz Stryjek, Adam F. Baran. – Gdańsk; Warszawa, 2012. – 666 s.
- 2.108 Sprawa polska w czasie drugiej wojny swiatowej na arenie miedzynarodowej. Zbior dokumentow. – Warszawa, 1965. – 836 s.

3. Мемуарні джерела і листи

- 3.109. Авторханов А. Мемуары. Главы из книги [Текст] / Абдурахман Геназович Авторханов // Октябрь. – 1992. – № 9. – С. 131-159.
- 3.110. Волицький В. На Львів і Київ: Воєнні спогади 1918–1920. – Торонто; Онтаріо, 1963. – 239 с.
- 3.111. Довженко О. Господи, пошли мені сили [Текст]: щоденник, кіноповість, оповідання, фольклорні записи, листи, документи / О. П. Довженко. – Х., 1994. – 655 с.
- 3.112. Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій на Україні. – Едмонтон, 1985. – 416 с.

-
-
- 3.113. Мартос Б. Оскілко і Болбочан: спогади. – Мюнхен, 1958. – 62 с.
- 3.114. Марьяна В. В. Дневник Г. Димитрова // ВИ. – 2000. – № 7. – С. 42.
- 3.115. Ортенберг Д. И. Сталин, Щербаков, Мехлис и другие [Текст] / Д. И. Ортенберг. – М., 1995. – 208 с.
- 3.116. Рокоссовський К. К. Солдатский борг [Електронний ресурс] – Режим доступу: [http:// militera.lib.ru/memo/russian/rokossovsky/index.html](http://militera.lib.ru/memo/russian/rokossovsky/index.html) (дата звернення 23.10.2019) – Назва з екрана.
- 3.117. Станимир О. Моя участь у визвольних змаганнях 1917–1920. – Торонто, 1966. – 192 с.
- 3.118. Старовіт М. У Листопадовому рейді. Спогади учасника. – Вінніпег, 1967. – 53 с.
- 3.119. Стус В. Деколонізація СРСР – єдиний гарант миру в усьому світі [Текст]. З таборового зошита. Листи, записки. Я обвинувачую. Пам'ятка для українського борця за волю / Василь Стус ; [за заг. ред. Лариси Івшиної; упоряд.: І. Сьондюков, М. Томак, Н. Тисячна]. – К., 2012.– 79 с.
- 3.120. Судоплатов П. Разведка и Кремль: записки нежелательного свидетеля. [Текст] / П. Судоплатов. – М., 1996. – 512 с.
- 3.121. Эренбург И. Г. Люди, годы, жизнь. [Воспоминания]. В 3 т. / И. Г. Эренбург. – М., 1990.
- 3.122. Rużak K. Wspomnienia 1939–1945. Zeszyty Historyczne. – Paris, 1977. – Z. 41. – S. 3-196.

4. Періодичні видання.

- 4.122. Антифашистский митинг представителей народов Закавказья // Известия. 1942. – 6 сентября.
- 4.123. Василевская В. Ненависть // Красная звезда. – 1942. – 1 января. – С. 3.
- 4.124. Дадим сокрушительный отпор фашистским варварам! // Правда. – 1941. – 24 июля. – С. 1.
- 4.125. Демидов К. Изверг Гитлер – лютей враг русского народа // Правда. – 1941. – 13 июля. С. 4.
- 4.126. За Родину! // Правда. – 1934. – 9 июня.
- 4.127. Известия советов депутатов трудящихся СССР: Орган ВС СССР. 1941 г. – от 7 ноября, 8 ноября; 1942 г.– от 20 января; от 31 июля; 1944 г.– от 2, 3 февраля, 21 мая; 1945 г. – от 11 апреля, 25 мая.
- 4.128. Корнейчук А. Дружба и сплочение народов – великая сила в Отечественной войне // Известия. – 1941. – 2 июля. С. 2.
- 4.129. Красная Армия – армия братства и дружбы народов СССР // Правда. – 1942. – 7 июня.
- 4.130. Красная Армия – детище советского народа // Правда. – 1941. – 25 июня.

-
-
- 4.131. Красная звезда: Орган НКО СССР. 1942 г. – 16 мая; 1943 г. – 21 апреля, 16 мая, 8 августа, 11, 12 октября; 1945 г. – 11 апреля.
- 4.132. Леонидов Н. Когда и как русский народ бил германских захватчиков // Большевик. – 1941. – № 11-12. – С. 84.
- 4.133. Леонидов Н. Патриотическая идея в истории нашей Родины // Большевик. – 1942. – № 10. – С. 26-39.
- 4.134. Митинг представителей белорусского народа // Известия. – 1942. – 20 января.
- 4.135. Митинг представителей украинского народа // Известия. – 1942. – 5 сентября;
- 4.136. Молотов В. М. Выступление по радио // Известия. 1941. 23 июня.
- 4.137. Павленко П. Боевая дружба советских народов // Большевик. 1941. № 13. – С. 34-36.
- 4.138. Подорожный Н. Михаил Кутузов// Правда. 1942. 31 июля.
- 4.139. Правда. 1939, 11 марта; 1941, 23 октября, 26 июня; 1942, 14 февраля, 21 мая.
- 4.140. Правда: Орган ЦК ВКП(б). 1941 г. – от 23 октября.
- 4.141. Преподавание истории в условиях Великой Отечественной войны. Выпуск IV. История СССР. Ташкент, 1942. – С. 4.
- 4.142. Приказ Народного Комиссара Обороны 23 февраля 1942 г. // Известия. 1942. 23 февраля.
- 4.143. С новым годом! // Правда. 1942. 1 января.
- 4.144. Радянська Україна. 1944 р. – від 7 березня.
- 4.145. Сталин И. В. 23-я годовщина Великой Октябрьской социалистической революции // Известия. 1941. 7 ноября.
- 4.146. Сталин И. В. Выступление по радио 3 июля 1941 г. // Известия. 1941. 4 июля.
- 4.147. Сталин И. В. Речь на параде Красной Армии // Известия. 1941. 8 ноября.
- 4.148. Эренбург И. Кто они? // Правда. 1941. 13 июля. – С. 3.
- 4.149. 700-летию Ледового побоища // Правда. 1942. 5 февраля.
- 4.150. Glos mlodziezy. – 1933. – 15 квітня.
- 4.151. Glos mlodziezy. – 1933. – 23 березня.
- 4.152. Glos mlodziezy. – 1933. – 29 березня.
- 4.153. Sierp. – 1932. – 24 березня.
- 4.154. Sierp. – 1932. – 28 квітня.

5. Наукова література

- 5.155 Авторханов А. Империя Кремля. / А. Г. Авторханов. – Минск–Москва, 1991. – 115 с.
- 5.156 Адамовський В. І. Ешелони у вічність: депортації населення в першій половині ХХ ст. – Кам'янець-Подільський, 2007. – 184 с.

-
-
- 5.157 Айненкель А. Політика Польщі стосовно українців у міжвоєнний період // Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918 – 1947 рр.». – Варшава, 22-24 травня 1997 р. – 1998. – С. 29-46.
- 5.158 Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші в 1938 році: обставини, перебіг, Том IV / за редакцією Григорія Купріяновича. – Холм, 2009. – С. 383.
- 5.159 Алтунин А. Т. Звезды над Вислой. – М., 1984. – 317 с.
- 5.160 Араловець Н. А. Потери населения советского общества в 1930-е годы: проблемы, источники, методы изучения в отечественной историографии // Отечественная история. – 1995. – № 1. – С. 135-146.
- 5.161 Арон Р. Мир і війна між націями : [пер. с фр.] / Раймон Арон ; [под общ. рук. В. Шовкун, З. Борисюк, Г. Філіпчук]. – К., 2000. – 688 с.
- 5.162 Безугольный А. Ю. Народы Кавказа и Красная Армия. – М., 2007. – 512 с.
- 5.163 Бердяев М. Національність і людство // Сучасність. – 1993. – № 1. – С. 154-157.
- 5.164 Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953 рр. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Білас. – Кн. 2. – К., 1994. – 668 с.
- 5.165 Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. У 2 кн. [Текст] / І. Г. Білас. – К., 1994. – Кн. 1. – 432 с.
- 5.166 Білодід І. Українська РСР в період Громадянської війни 1917–1920 рр. – К., 1967. – 422 с.
- 5.167 Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917–1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-е, випр., доп. / пер. сл. І. М. Дзюби. – К., 2017. – 768 с.
- 5.168 Блюм А., Меспуле М. Бюрократическая анархия: Статистика и власть при Сталине. – М., 2006. – 109 с.
- 5.169 Боечко В. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан / В. Боечко, О. Ганжа, Б. Захарчук. – К., 1994. – 168 с.
- 5.170 Боечко В. Ф. Становлення польської державності (1914–1921 рр.) – Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук. – Черкаси, 2016. – 465 с.
- 5.171 Бугай М. Депортація населення з України (30–50-ті рр.) // УІЖ. – 1990. – № 10 – С. 32-38.
- 5.172 Бугай М. За повідомленням НКВС СРСР були переселені... (Про депортацію населення з України у 30–40-ві роки) / М. Бугай. – К., 1992. – 47 с.
- 5.173 Бугай Н. Ф. 40-е годы: «Автономию немцев Поволжья ликвидировать» // История СССР. – 1991. – № 2. – С. 172-180.

-
-
- 5.174 Бугай Н. Ф. 40–50-е годы: последствия депортации народов (Свидетельствуют архивы НКВД – МВД СССР). / Н. Ф. Бугай. // История СССР. 1992. – № 1. – С. 122-143.
- 5.175 Бугай Н. Ф. О депортации народов из Прибалтики в 40–50-е годы / Н. Ф. Бугай. // Молодая гвардия. 1993. № 4. – С. 213-223.
- 5.176 Бунич И. Золото партии. – Симферополь, 1997. – 448 с.
- 5.177 Верт А. Россия в войне 1941–1945 гг. – М., 1967. – 776 с.
- 5.178 Виздрик В. Політика колонізації та «пацифікації» Польщею Західноукраїнських земель в 30-х рр. ХХ ст. // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – Львів, 2000. – № 408. – С. 79-84.
- 5.179 Виздрик В. С. Польське військове осадництво на західноукраїнських землях у 20–30-х роках ХХ ст. / В. С. Виздрик // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – 2013. – № 21. – С. 48-53.
- 5.180 Винниченко І. І. Україна 1920–1980-х: депортації, заслання, вислання / І. І. Винниченко. – К., 1994. – 126 с.
- 5.181 Внук Р. Спроби польсько-українського порозуміння перед лицем радянської загрози в 1945–1947 роках / Р. Внук, Г. Мотика // Депортації українців і поляків: кінець 1939 – початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла»); [упорядник Юрій Сливка]. – Львів, 1998. – С. 44-51.
- 5.182 Волин Б. Великий русский народ. М., 1938. – 3 с.
- 5.183 Волков А. Перепись населения 1937 года: вымыслы и правда // Перепись населения СССР 1937 года. История и материалы. Серия “История статистики”. Выпуск 3-5 (часть II). – М., 1990. – С. 6-63.
- 5.184 Гетьманчук М. П. Між Москвою та Варшавою: українське питання у радянсько-польських відносинах міжвоєнного періоду (1918 – 1939 рр.) / М. П. Гетьманчук. – Л., 2008. – 432 с.
- 5.185 Гетьманчук М. П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 років / М. П. Гетьманчук. – Л., 1998. – 428 с.
- 5.186 Гетьманчук М. П. Українське питання в радянсько-польських відносинах 1920–1939 рр. : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.02 / М. П. Гетьманчук. – Л., 2003. – 34 с.
- 5.187 Горизонтов Л. Е. Парадоксы имперской политики: Поляки в России и русские в Польше (XIX – начало XX в.). М., 1999. – 272 с.
- 5.188 Горний В., Луковцева И. Из истории деятельности РКП(б) по вовлечению польских трудящихся в СССР в социалистическое строительство (1921–1929 гг.) // СССР и Польша:

-
-
- Интернациональные связи – история и современность. – М., 1977. – Т. 1. – С. 431-474.
- 5.189 Гошуляк І. Радянсько-польська війна 1920 р. та остаточний крах УНР / І. Гошуляк // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 2005. – Вип. 28. – С. 154-167.
- 5.190 Гриневич В., Гриневич Л., Якимович Б. та ін. Військове будівництво в Радянській Україні (кін. 30-х – початок 80-ті роки) // Історія українського війська (1917–1995) / упорядник Я. Дашкевич. – Львів, 1996. – 840 с.
- 5.191 Гриневич В. Сталінська національна політика щодо національних меншин у роки Другої світової війни 1939–1945 рр. // Друга світова війна і доля народів України : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Київ, 23-24 червня 2005 р. – К., 2005. – С. 182-187.
- 5.192 Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. / Я. Грицак. – К., 2000. – 360 с.
- 5.193 д'Анкокс Елен К. Незавершенная Россия. – М., 2005. – 192 с.
- 5.194 Давидюк Р. Репресивна політика радянського режиму проти національних меншин на Рівненщині у 1939–1941 роках // Україна – Польща: історична спадщина і суспільна свідомість : [зб. наук. праць / відп. ред. М. Литвин]. – Львів, 2010–2011. – Вип. 3-4. – С. 86-95.
- 5.195 Даниленко В. М. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки В. М. Даниленко, Г. В. Касьянов, С. В. Кульчицький. – К., 1991. – 344 с.
- 5.196 Дейвіс Н. Європа: Історія / [пер. з англ.] П. Таращук, О. Коваленко. – К., 2006. – 1464 с.
- 5.197 Дейвіс Н. Боже ігрище: історія Польщі. – К., 2008. – 1080 с.
- 5.198 Депортация народов СССР: 1930-е – 1950-е годы. Ч. 1 / сост. О. Л. Милова. М., 1992. – 346 с.
- 5.199 Дильонгова Г. Історія Польщі 1795–1990. – К., 2007. – 239 с.
- 5.200 Долинський Д. Боротьба українського народу за волю і незалежність: Точний опис воєнних і політичних подій на українських землях за роки 1918–1920. – Вінніпег, 1920. – 160 с.
- 5.201 Долішня Н., Рослюк С. Посттравматичні наслідки Голодомору // Медицина світу. – 2011. – Том XXX. – Ч. 4. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://msvitu.com/archive/2011/april/artide-5.php> (дата звернення 30.12.2019) – Назва з екрана.
- 5.202 Дорошенко Д. Історія України. 1917–1923. – Мюнхен, 1966. – 600 с.
- 5.203 Доценко О. Зимовий похід (6. XII. 1919. – 5. V. 1920). – Варшава, 1932. – 240 с.
- 5.204 Духовний учитель: Євген Сверстюк. – К., 2015. – 76 с.

-
-
- 5.205 Єременко Т. І. Польська національна меншина в Україні в 20–30-ті рр. ХХ ст. – К., 1994. – 74 с.
- 5.206 Єременко Т. Поляки в Україні / Т. Єременко, Б. Чирко, О. Калакура // Віче. – 1993. – № 2. – С. 119-130.
- 5.207 Загоруйко В. В. Етнокультурні аспекти українсько-польських відносин у міжвоєнний період (1921–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / В. В. Загоруйко. – Донецьк, 2009. – 19 с.
- 5.208 Зайцев О. Ю. Нормалізація [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во “Наукова думка”, 2010. – 728 с. іл. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Normalizatsiia> (дата звернення 16.10.2019) – Назва з екрана.
- 5.209 Зарецька Т. Політика радянської влади щодо створення польських національних районів в УСРР // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: міжвід. зб. наук. пр. – 2007. – Вип. 16(2). – С. 203-219.
- 5.210 Зашкільняк Л. О. Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40–60-ті роки) / Л. О. Зашкільняк. – К., 1992 – 95 с.
- 5.211 Зашкільняк Л. О. Українсько-польські стосунки ХХ ст. у суспільній свідомості українців і поляків / Л. Зашкільняк // Вісник Львів. Ун-ту. – Сер. Соціологія. – 2008. – Вип. 2. – С. 127-137.
- 5.212 Зашкільняк Л. Українсько-польські стосунки в ХХ столітті: історіографічні аспекти / Л. Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, духовність. – Вип. 13. – Л., 2005. – С. 3-22.
- 5.213 Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. – Л., 2002. – 752 с.
- 5.214 Зеленин І. «Революція сверху»: завершение и трагические последствия // Вопросы истории. – 1994. – № 10. – С. 28-42.
- 5.215 Зеленин І., Івницький Н., Кондрашин В., Осколков Е. О голоде 1932–1933 годов и его оценке на Украине // Отечественная история. – 1994. – № 6. – С. 256-263.
- 5.216 Земсков В. К вопросу о масштабах репрессий в СССР // Социологические исследования. – 1995. – № 9. – С. 118-127.
- 5.217 Земсков В. Спецпоселенцы (по документам НКВД-МВД СССР) // Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 3-17.
- 5.218 Зінченко А. Визволитись вірою: Життя і діяння митрополита Василя Липківського. – К., 1997. – 424 с.
- 5.219 Зубченко С. Депортація сталінським режимом народів і представників національних меншин в роки Другої світової війни.

-
-
- // Гілея: науковий вісник. Збірник науки хпраць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2018. – Вип. 137. – С. 48-54.
- 5.220 Зубченко С. П. Антинародний характер національної політики сталінського режиму у перший період другої світової війни (1 вересня 1939 – 22 червня 1941 рр.) / С. Зубченко // Література та культура Полісся. – Вип. 69: Історико-соціальні та культурні процеси України і Полісся в сучасних дослідженнях / відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2012. – С. 220-229.
- 5.221 Зубченко С. П. Депортації польського населення з західноукраїнських земель на початку Другої світової війни // Література та культура Полісся. – Вип. 92. Серія “Історичні науки”. – No 10 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2018. – С. 233-242.
- 5.222 Зубченко С. П. Політика радянської влади у національному питанні в 30–40-х рр. ХХ століття: напрямки, форми і зміст // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2018. – Вип. 50. – С. 244-254;
- 5.223 Зубченко С. П., Батюк І. В. Політика радянського комуністичного режиму щодо церковно-релігійного життя в Україні (1930–1940 рр.) // Література та культура Полісся. – Вип. 92. Серія “Історичні науки”. – No 10 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко.– Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2018. – С. 204-214.
- 5.224 Зубченко С. П. Національна політика радянської влади в період Другої світової війни (1939–1945 рр.) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Донецький національний університет. – Донецьк, 2013. – 20 с.
- 5.225 Зубченко С. П. Упереджений та репресивний характер державної політики радянського керівництва щодо населення Західної України у 40-х роках ХХ століття // Література та культура Полісся. Вип. 35: Філологія, історія та культура Полісся на перетині думок / відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2007. – С. 200-206.
- 5.226 Иванов В. Е. Национальные воинские части в СССР: опыт строительства и применения. – Екатеринбург, 1996. – 135 с.
- 5.227 Ивницкий Н. Голод 1932–1933 годов: кто виноват? // Голод 1932–1933 гг. Сборник статей Российского государственного гуманитарного университета. – М., 1995. – 96 с.
- 5.228 История Белорусской ССР. – Минск, 1961. – 812 с.
- 5.229 История Второй мировой войны. 1939–1945. В 12 томах. – М., 1978. – Т. 9. – 575 с.

-
-
- 5.230 История Украинской ССР: В 10-ти т. – К., 1984. – Т. 6: Великая Октябрьская социалистическая революция и гражданская война на Украине (1917–1920). – 655 с.
- 5.231 Іванова Т. Ю. Національна політика 1920-х рр. в СРСР // Науковий вісник МНУ імені В. О. Сухомлинського. Вип. 3.38 (110). – Миколаїв, 2014. – С. 104-108.
- 5.232 Ільющин І. Волинська трагедія 1943–1944 рр. / І. Ільющин. – К., 2003. – 312 с.
- 5.233 Ільющин І. Ставлення підпілля до переселень поляків та українців. – Депортації українців і поляків: кінець 1939 - початок 50-х років (до 50-річчя операції «Вісла») / І. Ільющин; [упорядник Юрій Сливка]. – Л., 1998. – С. 77-78.
- 5.234 Ільющин І. Українська повстанська армія і Армія Крайова: протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.) / І. Ільющин. – К., 2009. – 399 с.
- 5.235 Ісаєв І. Чому Варшавське повстання зазнало поразки? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.polradio.pl/5/198/Artykul/215541> (дата звернення 18.02.2019). – Назва з екрана.
- 5.236 Ісаюк О. Варшавське повстання. Розповідь про одну подію. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/varshavske-rovstannya.html> (дата звернення 21.10.2019). – Назва з екрана.
- 5.237 Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті / О. Я. Калакура. – К., 2007. – 507 с.
- 5.238 Калакура О. Я. Депортації українців і поляків під виглядом «обміну населенням» (до 70-річчя Люблінської угоди). Історичний архів. Наукові студії. 2014. Вип. 13. – С. 39-49.
- 5.239 Калакура Я. С. Українська історіографія / Я. С. Калакура. – К., 2004.
- 5.240 Каннеті Е. Маса і влада : [монографія] / Еліас Каннеті. – К., 2001. – 416 с.
- 5.241 Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 2003. – 608 с.
- 5.242 Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Л., 2005. – 360 с.
- 5.243 Кентій А. В. Українська повстанська армія в 1944–1945 рр. / А. В. Кентій ; НАН України ; Інститут історії України. – К., 1999. – 234 с.
- 5.244 Киричук Ю. Український національний рух 40-50-х років ХХ століття: ідеологія та практика / Ю. Киричук. – Львів, 2003. – 323 с.

-
-
- 5.245 Кирсанов Н. А. Национальные формирования Красной Армии в Великой Отечественной войне 1941–45 гг. // ОИ. 1995. № 4. – 117 с.
- 5.246 Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.) / М. В. Коваль. / НАН України. Ін-т іст. України. – К., 1999. – 336 с.
- 5.247 Козельський Б. Шлях зрадництва і авантур (Петлюрівське повстанство). – Харків, 1927. – 148 с.
- 5.248 Козицький А. Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки): навч. посіб. для студентів вищих навчальних закладів. – Л., 2012. – 608 с.
- 5.249 Козлов А. В. Волынская резня: украинско-польское вооруженное противостояние в 1943–1944 гг. / А. Козлов // «Военно-исторический журнал». – 2012. – № 12. – С. 78-85.
- 5.250 Козловський І. С. Встановлення українсько-польського кордону. 1941–1951 рр. / І. С. Козловський. – Л., 1998. – 222 с.
- 5.251 Комар В. Л. “Українське питання” в політиці урядів Польщі (1926–1939 рр.) / В. Л. Комар // Український історичний журнал. – 2001. – № 5. – С. 120-128. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2001_5_120 (дата звернення 30.06.2019) – Назва з екрана.
- 5.252 Комар В. Східна політика Польщі 1918–1921 рр.: від федералізму до прометеїзму / В. Комар // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2009. – Вип. 18. – С. 42-50. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uks_2009_18_8 (дата звернення 18.10.2019) – Назва з екрана.
- 5.253 Кондратюк В. О., Буравченкова С. Б. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.): навч. посібник. – К., 1998. – 280 с.
- 5.254 Кондрацький А. А. Поляки на Україні в Х–ХІХ ст. // УІЖ, 1991 – № 12. – С. 83-96.
- 5.255 Кондрацький А. А., Стронський Г. Й. Польський національний район в історії і сучасності // Україна: Короткі нариси з історії. – К., 1992. – С. 83-111;
- 5.256 Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям [Текст] / Р. Конквест. – К., 2003. – 371 с.
- 5.257 Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 року: Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. – Харків, 1928. – 210 с.
- 5.258 Костюк Г. Сталінізм в Україні (Генеза і наслідки): Дослідження і спостереження сучасника : [монографія] / Г. Костюк. – К., 1995. – 508 с.

-
-
- 5.259 Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997. – 423 с.
- 5.260 Красівський О. Я. Українсько–польські відносини в Східній Галичині в контексті національної політики Другої Речіпосполитої (1918–1923 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.05 / О. Я. Красівський. – К., 1999. – 35 с.
- 5.261 Криворотов В. И. Некоторые мысли к русской возрожденческой идее : [Ст. и письма]. / В. Криворотов. – Мадрид, 1975. – 290 с.
- 5.262 Кулик І. Провал польського плану в 1920 році. – К., 1940. – 43 с.
- 5.263 Кульчицький С. Голодомор – 33: чому і як? // Дзеркало тижня. – 2006. – № 45. – С. 15.
- 5.264 Кульчицький С. Демографічні втрати України в ХХ столітті // Дзеркало тижня. – 2004. – № 39. – С. 15.
- 5.265 Кульчицький С. Перші депортації польського населення УРСР у світлі сталінської національної політики / С. Кульчицький // Депортації українців та поляків, кінець 1939 – початок 50-х рр. / до 50-річчя операції «Вісла» / [збірник / упорядник Ю. Сливка]. – Л., 1998. – С. 13-18.
- 5.266 Кульчицький С. Причини голоду 1933 року в Україні – 2 // Дзеркало тижня. – 2003. – № 38 (463). – С. 13.
- 5.267 Кульчицький С. Скільки нас загинуло від Голодомору 1933 року? // Дзеркало тижня. – 2002. – № 45. – С. 18.
- 5.268 Кульчицький С. Український Голодомор в радянській державі–комуні // Дзеркало тижня. – 2008. – № 34. – С. 17.
- 5.269 Кульчицький С., Єфіменко Г. Демографічні наслідки Голодомору 1933 р. в Україні. Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. – К., 2003. – 192 с.
- 5.270 Купріянович Г. 1938: Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші Видання друге. – Холм, 2008. – 120 с.
- 5.271 Кучер В. І., Чернега П. М. Україна в Другій світовій війні (1939–1945) / В. І. Кучер, П. М. Чернега. – К., 2004. – 272 с.
- 5.272 Кучерепа М. До генези конфлікту: українсько-польські відносини на Волині напередодні Другої світової війни / М. Кучерепа // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади / голова ред. колегії Я. Ісаєвич. – Л., 2003. – Вип. 10. – С. 62.
- 5.273 Кучерепа М. Національна політика Другої Речі Посполитої щодо українців (1919–1939 рр.) / М. Кучерепа // Українсько-польські відносини в 1918 – 1947 рр. : матеріали II міжнародного семінару істориків. – Варшава, 22-24 травня 1997 р. – 1998. – С. 11-28.
- 5.274 Липківський В. Митрополит. Відродження церкви в Україні 1917–1930. – Торонто, 1959. – 335 с.

-
-
- 5.275 Лук'янюк В. Поразка Варшавського повстання. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.jnsm.com.ua/cgi-bin/m/tm.pl?Month=10&Day=02&a=P> (дата звернення 25.05.2019) – Назва з екрана.
- 5.276 Луцчай В. Витоки національної політики комуністичного режиму СРСР щодо поляків як етносу-нації // Україна в етнокультурному вимірі століть. Національна політика радянського комуністичного режиму щодо українського народу та етнічних меншин в Україні (1919–1991 рр.): зб. наук. праць: матеріали на допомогу викладачам, вчителям, студентам й учням вузів і шкіл. Випуск 8. Відповід. ред. О. О. Рафальський, П. М. Чернега. – К., 2018. – 315 с.
- 5.277 Луцчай В. І. Варшавське повстання 1944 р. в контексті його передумов, причин та наслідків // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2018. – Вип. 50. – С. 440-450.
- 5.278 Луцчай В. І., Батюк І. В. Поразка Варшавського повстання 1944 р. як прояв та наслідок етнонаціонального чинника національної політики радянського комуністичного режиму // Уманська старовина : науковий журнал. – Умань, 2018. – Вип. 5. – С. 56-66.
- 5.279 Луцчай В. І., Сілецький Б. П. Етнонаціональний чинник національної політики радянського комуністичного режиму щодо поляків (1920-ті – перша половина 1940-х років) // Література та культура Полісся. – Вип. 92. Серія “Історичні науки”. – № 10 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. – Ніжин, 2018. – С. 187-203.
- 5.280 Луцчай В. І. Геополітичні імперські інтереси Росії – загроза незалежності й державному суверенітету народів і країн Східної Європи (на прикладі Угорщини й України) / В. Луцчай // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2017. – Вип. 26. – С. 529-534.
- 5.281 Луцчай В. Формування російської імперської національної політики щодо поляків // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. Вип. 137 (10). К., 2018. – С. 84-91.
- 5.282 Луцчай В. І. Російський імперський етнос в думках О. Довженка // Україна в етнокультурному вимірі століть. Творчість Олександра Довженка як дзеркало колоніального минулого українського народу (до 120-річчя з дня народження митця): збірник наукових праць: матеріали на допомогу викладачам, вчителям, студентам й учням вузів і шкіл. – К., 2015. – Вип. 4. – С. 199-208.
- 5.283 Любченко В. Б. Київський одноденний перепис 1974 // Енциклопедія історії України : Т. 4: Ка-Ком / редкол. :

-
-
- В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К. : В-во “Наукова думка”, 2007. – С. 528 с.
- 5.284 Мазепа І. Огнева проба: Українська політика і стратегія в добі Зимового походу 1919–1920. – Прага, 1941. – 103 с.
- 5.285 Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917–1921. – Т. 3. Польсько-український союз. кінець збройних змагань УНР. – Прага, 1943. – 234 с.
- 5.286 Майстренко І. Національна політика КПРС в її історичному розвитку : [монографія] / І. Майстренко. – Мюнхен, 1978. – 244 с.
- 5.287 Маланюк Є. До проблеми більшовизму // Причинки до суспільного мислення. Большевизм і визвольна боротьба : зб. статей II. – Едмонт – Торонто, 1991. – 429 с.
- 5.288 Макарчук С. А. Переселення поляків із західних областей України в Польщу в 1944–1946 рр. Український історичний журнал. 2003. № 3. С. 103-114.
- 5.289 Марочко В. Пристрасті довкола Голодомору: реальні міфи // Дзеркало тижня. – 2018. – 24 березня. – 14 с.
- 5.290 Марочко В. І. Ленінський людомор 1921–1923 рр.: «братній» розподіл смерті // Слово Просвіти. – 2018. – № 16. – 3 с.
- 5.291 Материалы к истории АН СССР за советские годы: 1917–1947. – М., 1950. – 250 с.
- 5.292 Мельник І. Варшавське повстання 1944 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zbruc.eu/node/25161> (дата звернення 19.03.2018). – Назва з екрана.
- 5.293 Мельтюхов М. И. Операция «Багратион» и Варшавское восстание 1944 года // Вопросы истории. 2004. № 11. – С. 44-56.
- 5.294 Михайлик Б. (Книш З.) Варшавський договір в світлі націоналістичної критики. – Вінніпег, 1950. – 111 с.
- 5.295 Мірчук П. Українська державність 1917–1920. – Філадельфія, 1967. – 400 с.
- 5.296 Мозговий І. Січневе повстання в Польщі та Україна // Світогляд–філософія-релігія : збірник наукових праць / під ред. І. П. Мозгового. Вип. 7. Суми, 2014. – С. 105-119.
- 5.297 Морушко О. О. Відозва великого князя Миколи Миколайовича до поляків і її військово–політичний резонанс. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vlp.com.ua/files/08_7.pdf (дата звернення 21.10.2019) – Назва з екрана.
- 5.298 Мотика Г. Від волинської різанини до операції «Вісла». Польсько–український конфлікт 1943–1947 рр. – К., 2013. – 360 с.
- 5.299 Назаревич Р. Варшавское восстание 1944 год: политические аспекты. – М., 1989. – 232 с.
- 5.300 Население СССР в XX веке: Исторические очерки. В 3 т. – М., 2001. Т. 2. – 416 с.

-
-
- 5.301 Національне питання в Україні ХХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. – К., 2012. – 592 с.
- 5.302 Національні меншини в Україні 1920 – 1930-ті роки: Історико-картографічний атлас / М. І. Панчук та ін. (упоряд.); Інститут національних відносин і політології НАН України. – К., 1996. – 101 с.
- 5.303 Невежин В. «Если завтра в поход...»: Подготовка к войне и идеологическая пропаганда в 30-х – 40-х годах. – М., 2007. – С. 313.
- 5.304 Нестуля О. Доля церковної старовини в Україні. 1917–1941 рр. – Ч. II. Кінець 20-х – 1941 рр. – К., 1996. – 33 с.
- 5.305 Нікольський В. М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження: [монографія] / В. М. Нікольський; ДНУ. – Донецьк, 2003. – 623 с.
- 5.306 Новородовський В. «Декрет про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» як документальна основа антирелігійної кампанії більшовиків [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://library.udpu.edu.ua/library_files/stud_konferenzia/2013/visnuk_87.pdf (дата звернення 13.12.2018) – Назва з екрана.
- 5.307 От войны к миру: СССР и Финляндия 1939–1944 гг. – СПб, 2006. – 454 с.
- 5.308 Парнета О. Й. Польща в міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи у добу національного відродження (1918 – 1923 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / О. Й. Парнета. – Чернівці, 2010. – 20 с.
- 5.309 Парсаданова В. С. Депортация населения из Западной Украины и Западной Белоруссии в 1939–1941 гг. / В. С. Парсаданова // Новая и новейшая история, 1989. – № 2. – С. 20-36.
- 5.310 Пащенко В. Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. – К., 1993. – 188 с.
- 5.311 Перковський А. Про демографічні втрати України у [19]30-х роках // Вісник Міжнародної асоціації українців. – К., 1991. – № 3. – С. 24-33.
- 5.312 Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // Український історичний журнал. – 1989. – № 8 (341). – С. 24-36.
- 5.313 Петренко А. И. Прибалтика против фашизма. – М., 2005. – 156 с.
- 5.314 Политические партии в Польше, Западной Белоруссии и Западной Украине. – Минск, 1935. – 336 с.

-
-
- 5.315 Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси / Д. В. Архіерейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. ; відповід. ред. В. А. Смолій. – К., 2002. – 952 с.
- 5.316 Поліщук Ю. М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). – К., 2012. – 432 с.
- 5.317 Польша в XX веке. Очерки политической истории. Редакционная коллегия : Г. Ф. Матвеев, А. Ф. Носкова (отв. ред.), Л. С. Лыкошина. – М., 2012. – 952 с.
- 5.318 Полян П. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. / П. Полян. – М., 2001. – 328 с.
- 5.319 Полян П. Сталинские депортации, 1928–1953: [сб. меж. фонд “Демократия” (Фонд А. Н. Яковлева)]; / сост. Н. Л. Поболь, П. М. Полян. – М., 2005. – 902 с.
- 5.320 Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України»: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання. – К., 1995. – 448 с.
- 5.321 Прохода В. С. Петлюра – вождь українського війська. – Варшава, 1936. – 48 с
- 5.322 Пуйда Р. Політика нормалізації Українського національно-демократичного об’єднання (1935–1939 рр.) в сучасній українській історіографії / Р. Пуйда // Вісник Прикарпатського університету. Історія. – 2013. – Вип. 23-24. – С. 293-297.
- 5.323 Пыхалов И. В. За что Сталин выселял народы. Сталинские депортации – преступный произвол или справедливое возмездие? / И. Пыхалов. – М., 2012. – 480 с.
- 5.324 Радченко Л. О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. – Х., 1996. – 120 с.
- 5.325 Рапопорт В. Н., Геллер Ю. А. (Ю. Алексеев). Измена Родине: [О роли сталин. репрессий в истории Красной Армии] / В. Рапопорт, Ю. Геллер. – М., 1995. – 372 с.
- 5.326 Рафальський О. О., Чернега П. М. Масовий терор і голодомори – основні засоби поневолення українського народу російським комуністичним режимом (1918–1938 рр.). – К., 2018. – 27 с.
- 5.327 Ревенко А. Скільки нас було, є та скільки буде напередодні першого всеукраїнського перепису населення // Дзеркало тижня. – № 47. – 20 с.
- 5.328 Реєнт О. П. Український національний рух к Російській імперії та політика державної влади з «українського питання» в модерну добу // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://history.org.ua> > JournALL > xix > xix_2012_20 > 2.pdf (дата звернення 28.02.2019) – Назва з екрана.

-
-
- 5.329 Рубльов О. С., Черченко Ю. А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції, 20–50-ті роки ХХ ст. / О. С. Рубльов, Ю. А. Черченко. – К., 1994. – 350 с.
- 5.330 Рубльов О., Репринцев В. Репресії проти поляків в Україні у 1930–ті роки. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Rublov_Oleksandr/Represii_protu_poliaki_v_v_Ukraini_u_30-ti_roky.pdf (дата звернення 30.10.2019) – Назва з екрана.
- 5.331 Рубльова Н. Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти римсько-католицької церкви, 1920-і роки. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – Вип. 1-2. – К., 1998. – С. 228-244.
- 5.332 Рубцов Ю. В. Из-за спины вождя: Политическая и военная деятельность Л. З. Мехлиса / Ю. Рубцов. – М., 2003. – 253 с.
- 5.333 Руда О. Державна політика Другої Речі Посполитої в національній сфері у 1918–1926 роках / О. Руда // Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Історія». – Дрогобич, 2015. – Випуск 36. – С. 160-174.
- 5.334 Руккас А. Польсько-український військовий союз і війна проти радянської Росії в 1920 р. / А. Руккас, М. Ковальчук, А. Папакін, В. Лободаєв // На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років. – Харків, 2017 – С. 223-266.
- 5.335 Сафонова Є. В. Ідейно-виховна робота комуністичної партії серед трудящих визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943–1945). / Є. В. Сафонова. – К., 1971. – 211 с.
- 5.336 Сербин Р. Геноцид – це більше, ніж голод. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28139580.html> (дата звернення 14.07.2019) – Назва з екрана.
- 5.337 Сербин Р. Намір був знищити українську націю як таку: знищити частину фізично, а решту «переробити» [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/28875229.html> (дата звернення 30.10.2018) – Назва з екрана.
- 5.338 Сербин Р. Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид / Роман. Сербин // Архіви України. – 2008. – № 3-4(261). – С. 53-62. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2008_3-4%28261%29__6 (дата звернення 30.10.2018) – Назва з екрана.
- 5.339 Сергійчук В. Голодомор 1932–1933 років як геноцид українства. – К., 2016. – 320 с.
- 5.340 Сергійчук В. І. Депортація українців до Казахстану. – Вишгород, 2017. – С. 288.

-
-
- 5.341 Сергійчук В. І. До питання про причини українсько-польського конфлікту в роки Другої світової війни // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.) / Прикарпатський університет ім. Василя Стефаника. – Івано Франківськ, 1997. – С. 27-34.
- 5.342 Сергійчук В. І. Трагедія Волині. Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / Київський національний університет імені Тараса Шевченка; Центр українознавства. – К., 2003. – С. 71-85.
- 5.343 Сергійчук В. І. Трагедія українців Польщі / В. І. Сергійчук. – Тернопіль, 1997. – 438 с.
- 5.344 Сергійчук В. Українська соборність: Відродження українства у 1917–1920 роках. – К., 1999. – 412 с.
- 5.345 Сергійчук В. Українські збройні формування на терені Польщі / В. Сергійчук // Акція «Вісла» на тлі стосунків польсько-українських у ХХ столітті. – Щецін, 1994. – С. 113-118.
- 5.346 Сеницын Ф. Советская нация и война. национальный вопрос в СССР. 1933–1945. – М., 2018. – 543 с.
- 5.347 Симонов К. Убей его! Презрение к смерти. М., 1942. – С. 3-5.
- 5.348 Скорич Л. В. Аналіз подій Варшавського повстання 1944 року з позицій сучасності // Військово-науковий вісник. 2016. Вип. 25. – С. 154-161.
- 5.349 Смолей В. В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво в Західній Україні: історико-правовий контекст / В. В. Смолей. – Тернопіль, 2003. – 111 с.
- 5.350 Солдатенко В. Ф. Доба української революції (1917–1920 рр.) у новітній історіографії // Гілея. Науковий вісник. Філософія. Історія. Політологія. – 2005. – № 1. – С. 87-151; № 2. – С. 68–103; № 3. – С. 50-72.
- 5.351 Солдатенко В. Ф. Новітні видання і дослідження з історії Української революції // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст. : зб. наук. праць присвячених пам'яті академіка НАН України Ю. Ю. Кондуфора. – К., 2004. – Т. 1. – С. 237-305.
- 5.352 Солдатенко В. Ф. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освоєння процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні // Укр. іст. журнал. – 2008. – № 1 (478). – С. 75-88.
- 5.353 Сорока Ю. Населення західноукраїнських земель: депортації, переселення, мобілізації, міграції (1939–1950-ті роки) / Ю. Сорока. – К., 2007. – 275 с.
- 5.354 Сталин, Берия и судьба армии Андерса в 1941–1942 гг. (Из рассекреченных архивов) // Новая и новейшая история. – 1993. – № 2. – С. 99-90.

-
-
- 5.355 Сталин, Сикорский, Андерс и другие / публ. підготовлена Н. П. Лебедева // *Международная жизнь*. – 1990. – № 12. – С. 123-140.
- 5.356 Стефанів З. Українські Збройні Сили 1917–1921. Воєнно-історичний нарис : у 3-х ч. – Ч. 1. – Коломия, 1935. – 123 с.; – Ч. 2. – Коломия, 1936. – 124 с.; – Ч. 3. – Коломия, 1937. – 128 с.
- 5.357 Стронський Г. Й. Польське населення УСРР в умовах голодомору 1932–1933 рр. // *УІЖ*. – 2017. – № 4. – С. 95-128.
- 5.358 Танцюра В. Політична історія України. – К., 2008. – 552 с.
- 5.359 Телегуз А. В. Причини та наслідки голодомору 1932–1933 рр. як прояв національної політики комуністичного режиму СРСР // *Міжнародний науковий журнал “Інтернаука”*. – 2018. – № 21. – С. 124-133.
- 5.360 Телегуз А. В. Військовий конфлікт між Польщею та Росією у 1920 році: український погляд на проблему // *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2018. Вип. 50. – Запоріжжя, 2018. – С. 130-135.
- 5.361 Тітова Н. В. Репресивна політика радянської влади щодо польського населення Поділля у 30-ті роки ХХ століття // *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Вип. 1. Том 1. – Херсон, 2015. – С. 68-73.
- 5.362 Тітова Н. В. Українське та польське населення Поділля: проблеми міжнаціональних відносин у прикордонному регіоні УРСР (1920–1930-ті роки) : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук / Інституті історії України НАН України. – К., 2009. – 22 с.
- 5.363 Тойб М. Ніхто не забутий, ніщо не забуто // *Вісті Ковельщини*. – 22 листопада 2012.
- 5.364 Томпсон Єва М. Трубадури імперії. Російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинська. – К., 2006. – 367 с.
- 5.365 Трофимов Е. Н. Государственная национальная политика России: законодательный аспект. [Текст] / Е. Н. Трофимов. – М., 2008. – 328 с.
- 5.366 Удовиченко О. Третя Залізна дивізія. Матеріали до історії війська УНР. – Нью-Йорк, 1982. – Т. 2. Рік 1920. – 230 с.
- 5.367 Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. – Вінніпег, 1954. – 179 с.
- 5.368 Україна в етнокультурному вимірі століть. Національна політика радянського комуністичного режиму щодо українського народу та етнічних меншин в Україні (1919–1991 рр.) : зб. наук. праць. Випуск 8. / відповід. ред. О. О. Рафальський, П. М. Чернега. – К., 2018. – 315 с.

-
-
- 5.369 Україна в етнокультурному вимірі століть. Українська нація у боротьбі за збереження ідентичності й відродження державності (1917–2017 рр.). До 100-річчя УНР. Зб. наук. праць: матеріали на допомогу викладачам, вчителям, студентам й учням вузів і шкіл. Випуск 7. / відповід. ред. О. О. Рафальський, О. П. Реєнт, П. М. Чернега. – К., 2017. – 409 с.
- 5.370 Україна крізь віки. У 15-ти тт. – Т. 11: Кульчицький С. В. Україна між двома війнами (1921–1939 рр.) / за заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. – К., 1999. – 336 с.
- 5.371 Українська революція і державність. Науково-бібліографічне видання. – К., 2001. – 816 с.
- 5.372 Українська РСР в період громадянської війни 1917–1920. – К., 1970. – Т. 3. – 407 с.
- 5.373 Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст.: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (21-22 листопада 1996 р.). – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – 452 с.
- 5.374 Українці. Історико-етнографічна монографія. – Опішне, 1999. – Т. 1. – 528 с.
- 5.375 Феденко М. Минуло півстоліття: Зимовий похід Армії УНР 1919–1920 років. – Нью-Йорк ; Джерсі-Сіті, 1972. – 78 с.
- 5.376 Фирсов Ф. И. Архивы Коминтерна и внешняя политика СССР // ННИ. 1992. № 6. – С. 34
- 5.377 Футала В. Національна політика Польщі на Західних землях України у 1920 – 1930-х рр.: Сучасне українське бачення // Східноєвропейський історичний вісник / [головний редактор В. Ільницький]. – Дрогобич, 2017. – Вип. 5. – С. 77-87.
- 5.378 Цаплин В. Статистика жертв сталинізму в 30-е годы // Вопросы истории. – № 4. – 1989. – С. 175-181.
- 5.379 Цепенда І. Є. Операція «Вісла» в польській історіографії / І. Є. Цепенда // УІЖ, 2002. – № 3. – С. 84-93.
- 5.380 Цепенда І. Українсько-польські відносини 40-50-х років ХХ ст.: етнополітичний аналіз. – К., 2009. – 387 с.
- 5.381 Чернега П. Геноцид української нації в СРСР 1932–1933 років // Голодомор 1932–1933 років: втрати української нації : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Київ, 2017. – 200 с.
- 5.382 Чернега П. М., Фесенко В. В. Адміністративно-територіальний устрій та органи місцевого самоврядування польської етнічної меншини в УСРР (1923–1932 рр.) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2018. – Вип. 128 (1). – С. 44-49.
- 5.383 Чернега П. М., Фесенко В. В. Національно-культурна політика комуністичного режиму щодо польської етнічної меншини в Україні

-
-
- (1920 – середина 1930 років) // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2018. – Вип. 134. – С. 46-53
- 5.384 Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ ст.) / НАН України, Ін-т національних відносин і політології. – К., 1995. – 215 с.
- 5.385 Шаповал Ю. І. ОУН і УПА на терені Польщі (1944–1947 рр.) / Ю. І. Шаповал ; Ін-т історії України НАН України, Центр історії та політології, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2000. – 229 с.
- 5.386 Шаповал Ю. І. Україна 20–50-х років: сторінки ненаписаної історії / Ю. І. Шаповал. – К., 1993. – 351 с.
- 5.387 Шевчук В. Козацька держава. Етюди до історії українського державотворення / Шевчук Валерій. – К., 1995. – 390 с.
- 5.388 Штеменко С. М. Генеральный штаб в годы войны. – М., 1968. – 415 с.
- 5.389 Штепа П. Московство, його походження, зміст, форми й історична тяглість. Вид. 6. – Дрогобич, 2007. – 412 с.
- 5.390 Шуктомов П. И. Боевое содружество народов СССР в Великой Отечественной войне. – М., 1970. – 38 с.
- 5.391 Щербакова И. Пути следования. – М., 2011. – 392 с.
- 5.392 Щербань М. Відносини радянської влади і Російської православної церкви в Україні в контексті формування тоталітарного режиму (1917–1930 рр.) : дис. на здобуття наук. ступеня к.і.н. – Чернівці, 2015. – 222 с.
- 5.393 Якубова Л. Д. Соціально-економічне становище етнічних меншин в УСРР: 20-ті – початок 30-х років ХХ ст. / НАН України. Інститут історії України НАН України. – К., 2004. – 456 с.
- 5.394 Ярещенко О. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні (На матеріалах Півдня України) / О. Ярещенко. – Одеса, 2008. – 96 с.
- 5.395 Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях 30–50-ті роки ХХ століття: (Істор.-політолог. аспект). [Текст] / Б. О. Ярош. – Луцьк, 1995. – 171 с.
- 5.396 Bazyłow L. Polacy w Petersburgu. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, Łódź, 1984. – 473 s.
- 5.397 Beauvois, D. Trójkąt ukraiński: szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie 1793–1914. – Lublin, 2005. – 793 s.
- 5.398 Berdychowska B. Ukraińcy wobec Wołynia / Bogumiła Berdychowska // Zeszyty Historyczne. – Paryż. – 2003. – № 146. – S. 65-104.
- 5.399 Borecki P. PRZEŚLADOWANIE RELIGIJNE PRAWOSŁAWNYCH W II RZECZPOSPOLITEJ [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.krylow.info/Cerkwa/przesladowaniew_ii_rp.htm (дата звернення 29.10.2019) – Назва з екрана.

-
-
- 5.400 Boruta M. Polacy o i dla niepodległości wschodnich sąsiadów Rzeczypospolitej. – Kraków, 1995. – 99 s.
- 5.401 Caban W. Pobór rekruta z Królestwa Polskiego do armii carskiej po upadku powstania styczniowego // *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska. Sectio F, Vol. LIV/LV. 1999/2000.* – S. 65–73.
- 5.402 Ciechanowicz J. Twórcy cudzego światła. – Toronto; Wilno, 1996. – 199 s.
- 5.403 Czubiński A. Walka o granice wschodnie Polski w latach 1918–1921. – Opole, 1993. – 313 s.
- 5.404 Deruga A. Polityka wschodnia Polski wobec ziem Litwy, Białorusi i Ukrainy (1918–1919). – Warszawa, 1969. – 330 s.
- 5.405 Drozd R. Polityka narodowościowa władz polskich wobec Ukraińców w Polsce Ludowej / R. Drozd // *Ukraina–Polska. Kultura. Wartości. Zmagania Duchowe. Praca zbiorowa pod redakcją Romana Drozda, Romana Skeckowskiego, Mykoji Zymomrji.* – Koszalin, 1999. – S. 133-158.
- 5.406 Gdański J. W. Zapomniani żołnierze Hitlera / J. W. Gdański. – Poznań, 2005. – 264 s.
- 5.407 Głębocki, H. Irredenta polska a “kresy” Imperium. Powstanie styczniowe (1863–1864) a ewolucja polityki Imperium Rosyjskiego wobec jego zachodnich “okrain”. – *Rosja i Europa Wschodnia: “imperologia” stosowana* [red. A. Nowak]. Kraków, 2006, – S. 306-363.
- 5.408 Grajewski P. Walka dyplomatyczna wokół sprawy ukraińskiej na paryskiej konferencji pokojowej w roku 1919 / P. Grajewski // *Warszawskie zeszyty ukrajinoznawcze. Spotkania Polsko–Ukraińskie. Studia Ucrainica.* – 1996. – № 3. – S. 89-103.
- 5.409 Halagida I. Wsydlenia ludności ukraińskiej i polskiej z powiatu cheimskiego – nieznaną kartą historii / I. Halagida // *Ukraina–Polska. Kultura. Wartości. Zmagania Duchowe. Praca zbiorowa pod redakcją Romana Drozda, Romana Skeckowskiego, Mykoji Zymomrji.* – Koszalin, 1999. – S. 197-213.
- 5.410 Handelsman M. Anglia – Polska 1814–1864 / M. Handelsman. – Warszawa–Lwów, 1917. – 114 s.
- 5.411 Hryciuk G. Straty ludności na Wołyniu w latach 1941–1944 / Grzegorz Hryciuk // *Polska–Ukraina: trudne pytania.* – T. 5: Materiały V międzynarodowego seminarium historycznego «Stosunki polsko–ukraińskie w latach II wojny światowej» Łuck, 27-29 kwietnia 1999. – Warszawa, 1999. – S. 264-287.
- 5.412 Iliuszyn I. Akcja «Wisła» w historiografii ukraińskiej / I. Iliuszyn // *Akcja «Wisła».* – Warszawa, 2003. – S. 26–35.
- 5.413 Iliuszyn I. Stosunki ukraińsko-polskie w okresie II wojny światowej oraz pierwszych latach powojennych w historiografii ukraińskiej poroku

-
-
- 1989 / I. Iljuszyn // Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku. – Kraków, 2000. – S. 179-188.
- 5.414 Iwanow M. Pierwszy naród ukarany: Polacy w Związku Radzieckim 1921–1939. – Warszawa ; Wrocław; 1991. – 399 s.
- 5.415 «Jak trudno być Polakiem!»: «Як важко бути поляком!» / Авт. концепції Є. Шалацький. – К., 1997. – 336 с.
- 5.416 Jaśkiewicz L. Carat i sprawy polskie na przełomie XIX i XX wieku. – Pułtusk, 2001. – 218 s.
- 5.417 Kaczyńska E. Ludzie ukarani. Więzienia i system kar w Królestwie Polskim 1815–1914. – Warszawa, 1989. – 588 s.
- 5.418 Kamiński M. Konflikt polsko–czeski 1918–1921 / M. K. Kamiński. – Warszawa, 2001. – 476 s.
- 5.419 Kamiński M., Zacharias M. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej: 1918–1939 / M. K. Kamiński. – Warszawa, 1987. – 495 s.
- 5.420 Karpus Z. Jeńcy i internowani rosyjscy i ukraińscy na terenie Polski w latach 1918–1924 / Z. Karpus. – Toruń 1997. – S. 85.
- 5.421 Kirchmayer J. Powstanie warszawskie. – Warszawa, 1964. – 536 s.
- 5.422 Kozak S. Czy Polacy i Ukraińcy sprostają wyzwaniu współczesności ? Zamiast wstępu // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze / Pod red. Stefana Kozaka. – Warszawa, 1996. – № 3. – S. 8.
- 5.423 Krzastek T. Wojna polsko-rosyjska 1919–1920. – Warszawa, 1995. – 124 s.
- 5.424 Krzeczunowicz K. Ostatnia kampania konna. Działania jazdy polskiej przeciw Armii konnej Budionnogo w 1920 roku. – Londyn, 1971. – 288 s.
- 5.425 Kupczak J. Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939. – Wrocław, 1994. – 358 s.
- 5.426 Kupczak J. Polityka państwa radzieckiego wobec polskiej ludności na Ukrainie w latach 1921 – 1939 // Україна – Польща: історична спадщина і свідомість. – К., 1994. – 224 s.
- 5.427 Kutrzeba N. Wyprawa Kijowska 1920 roku. – Warszawa, 1988. – 359 s.
- 5.428 Kutrzeba St. Kongres, traktat i Polska / St. Kutrzeba. – Warszawa-Lublin-Łódź-Kraków, 1919. – 651 s.
- 5.429 Kutrzeba St. Polska odrodzona. 1914–1921 / St. Kutrzeba. – Kraków, 1921. – 230 s.
- 5.430 Łukaszów J. [Olszański T. A.]. Walki polsko-ukraińskie 1943–1947 / Jan Łukaszów // Zeszyty Historyczne. – 1989. – Z. 90. – S. 159-199.
- 5.431 Łukasiewicz J. Polska jest mocarstwem / J. Łukasiewicz. – Warszawa, 1939. – 62 s.
- 5.432 Mich W. “Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939)”. – Lublin, 1992. – 306 s.

-
-
- 5.433 Motyka G., Polacy i Ukraińcy w drugiej wojnie światowej – Referat na X posiedzeniu Polsko–Ukraińskiej Komisji Ekspertów do spraw doskonalenia treści podręczników szkolnych historii i geografii, Lwów, 22-26 października 2007 r. – stan badań historycznych nad zagadnieniem w Polsce i na Ukrainie. – S. 19-33.
- 5.434 Motyka G. Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej, [w:] Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953, praca zbiorowa pod red. Krzysztofa Jasiewicza. – Warszawa-Londyn, 2002. – S. 45-61.
- 5.435 Motyka G., Wnuk R., Stryjek T., Baran A. F. Wojna po wojnie. Antysowieckie podziemie w Europie Środkowo–Wschodniej 1944–1953. – Gdańsk–Warszawa, 2012. – 665 s.
- 5.436 Nowak A. Polacy, Rosjanie i Biesy. Studia i szkice historyczne z XIX i XX wieku. – Kraków, 1998. – 270 s.
- 5.437 Nowak A. Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku) / A. Nowak. – Kraków, 2008. – S. 240.
- 5.438 Nowik G. Zanim złamano Enigmę. Polski radiowywiad podczas wojny z bolszewicką Rosją 1918–1920 / G. Nowik. – Warszawa, 2004. – S. 123.
- 5.439 Nowiński F. Polacy na Syberii Wschodniej. Zesłańcy polityczni w okresie międzypowstaniowym. – Gdańsk, 1995 – 433 s.
- 5.440 Olszański T. A. Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947 // Więż. – Warszawa, 1991. – № 11-12. – S. 80-85.
- 5.441 Polska i Ukraina. Sousz 1920 roku i jego następstwa / red. Z. Karpus, W. Rezmer, E. Wiszka. – Toruń, 1997. – 564 s.
- 5.442 Prus E. Atamania UPA: tragedia kresów. – Warszawa 1996 – 263 s.
- 5.443 Reginia–Zacharski J. Sprawa ukraińska w polityce Wielkiej Brytanii w latach 1917–1923 / J. Reginia-Zacharski. – Toruń, 2005. – 400 s.
- 5.444 Rodkiewicz, W. Russian nationality Policy in the Western Provinces of the Empire (1863–1905). Lublin, 199. – 295 s.
- 5.445 Serhiychuk V. Genocide – holodomor 1932–1933 of Ukrainians. – Vyshgorod, 2018 – 178 c.
- 5.446 Siemaszko W. Ludobójstwo dokonane przez ukraińskich nacjonalistów na polskiej ludności Wołynia 1939–1945 / Władysław Siemaszko, Ewa Siemaszko; Przedmowa prof. Ryszard Szawłowski. – Tom 1, 2. – Warszawa, 2000. – 1000 s.
- 5.447 Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. / Ewa Siemaszko. – Warszawa, 2000, T 1-2. – 1434 s.

-
-
- 5.448 Sobańska-Bondaruk M. Wiek XX w źródłach. Wybór tekstów źródłowych z propozycjami metodycznymi dla nauczycieli historii, studentów i uczniów. – Warszawa, 2002. – 140 s.
- 5.449 Sowa A. L. Stosunki polsko – ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki. / A. L. Sowa. – Kraków, 1998. – 342 s.
- 5.450 Stobniak-Smogorzewska J. Kresowe osadnictwo wojskowe 1920-1945 / J. Stobniak-Smogorzewska. – Warszawa, 2003. – 419 s.
- 5.451 Tebinka J. Sprawa polska w polityce Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych (od Teheranu do Jałty) // Mazowieckie Studia Humanistyczne, Nr 1-2, – 2004. – S. 137-159.
- 5.452 Torzecki R. Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej / R. Torzecki. – Warszawa, 1993. – 349 s.
- 5.453 Tuszyńska A. W oczach Polaków. Polacy i Rosjanie. Życie codzienne w Warszawie w latach 1865–1905 / Przemiany formuły polskości w drugiej połowie XIX w. / pod. red. J. Maciejewskiego. – Łódź, 1999. – S. 119-133.
- 5.454 Ukraina–Polska. Kultura. Wartości. Zmagania Duchowe. Praca zbiorowa pod redakcją Romana Drozda, Romana Skeckowskiego, Mykoji Zymomrji. – Koszalin, 1999. – 312 s.
- 5.455 Wandycz P. Soviet–Polish Relations 1917–1921. – Cambridge, Mass, 1969. – 403 s.
- 5.456 Wereszycki H. Anglia a Polska w latach 1860–1865 / H. Wereszycki. – Lwów, 1934. – 207 s.
- 5.457 Wiech S. Społeczeństwo Królestwa Polskiego w oczach carskiej policji politycznej (1866–1896). – Kielce, 2002. – 439 s.
- 5.458 Wituch T. Terytoria sporne w Europie po roku 1815 / T. Wituch. – Pułtusk, 2001. – 360 s.
- 5.459 Wrzeński W. Prusy Wschodnie w polskiej myśli politycznej w latach 1864–1945 / W. Wrzeński. – Olsztyn, 1994. – 468 s.
- 5.460 Wyszczelski L. Wojna polsko–rosyjska 1919–1920 / Wyszczelski L. – Warszawa, 2010. – 23 s.
- 5.461 Zasztowt L. Kresy 1832–1864. Szkolnictwo na ziemiach litewskich i ruskich dawnej Rzeczypospolitej. – Warszawa, 1997. – 456 s.
- 5.462 Zamoyski A. Warszawa 1920. Nieudany podbój Europy. Klęska Lenina / A. Zamoyski. – Kraków, 2009. – 188 s.
- 5.463 Związek Radziecki wobec krajów Europy Środkowej i Wschodniej w latach 1920–1991 / pod red. J. Dieca i A. Tyszkiewicza. – Kraków, 2004. – 181 s.

Наукове видання

**НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА
РАДЯНСЬКОГО КОМУНІСТИЧНОГО РЕЖИМУ
ЩОДО УКРАЇНСЬКОГО ТА ПОЛЬСЬКОГО НАРОДІВ
(1920 – першій половині 1940 рр.).**

Авторський колектив:

**І. В. Батюк, С. П. Борейко, В. П. Клодницький,
В. І. Луцкай, А. В. Телегуз, П. М. Чернега**

Технічне редагування – Т. С. Меркулова

Верстка – Т. М. Ветраченко

Підписано до друку *06 вересня 2020 р.*

Формат 60x84/16 Папір офсетний. Гарнітура Таймс. Друк офсетний.

Умовн. друк. аркушів 13,25. Облік видав арк. 10,74.

Наклад 100 прим.

Віддруковано з оригіналів

Видавництво Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова. 01030, м. Київ, вул. Пирогова, 9.
Свідоцтво про реєстрацію № 1101 від 29.10.2002
(044) 239-30-26